VATNIK SOUP / DOSSIER PAMIĘCI HISTORYCZNEJ / NR 1

Hołodomor — ludobójstwo

Głodzenie i wymazywanie narodu

Dossier pamięci historycznej Vatnik Soup

listopad 2026

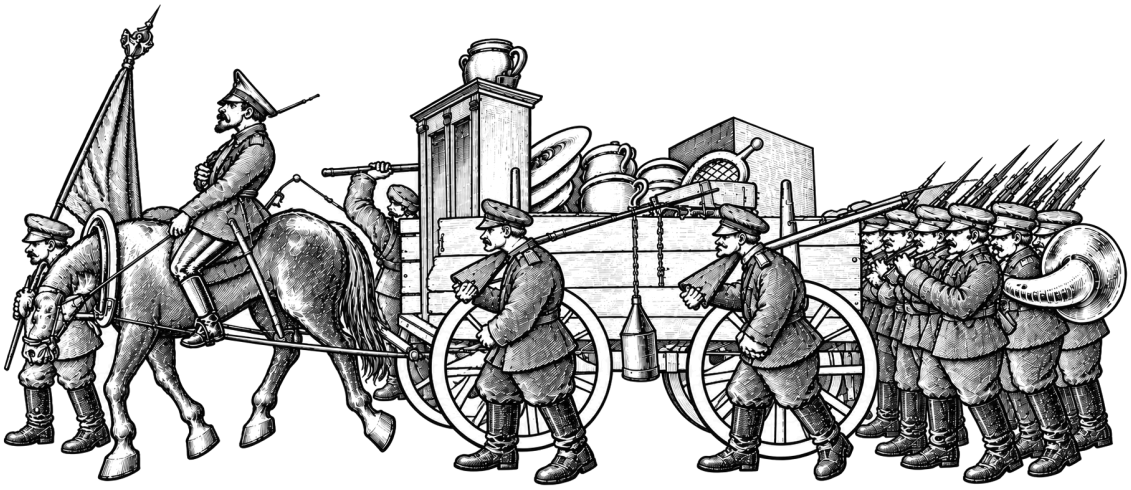

VATNIK SOUP

DOSSIER PAMIĘCI HISTORYCZNEJ

NR 1

Spis treści

Wprowadzenie 4

1. Fakty 6

1.1 Hołodomor w kontekście 6

1.1.1 Hołodomor, Asharshylyq, plan głodowy i Holokaust 9

1.1.2 Głód pod rządami Lenina, 1921–23 13

1.1.3 Powojenny głód, 1946–47 15

1.2 Chronologia, mechanizmy i konsekwencje dla ludzi 15

1.3 Eksport zboża i priorytety państwa 26

1.4 Wiedza społeczności międzynarodowej i jej działania 30

1.5 Duranty, protowatnik 36

1.6 Stalinowska sieć propagandowa 41

2. Zamiar ludobójczy 44

2.1 Głód wywołany przez człowieka, ludobójstwo i democyd 44

2.2 Wiedza, rozkazy i eskalacja 46

2.3 Ukraina, Kubań i prześladowania narodowościowe 48

2.4 Zastrzeżenia, ocena i uznanie 50

2.5 Kim był Stalin? Władza, ideologia i odpowiedzialność 51

2.5.1 Lenin i państwo partyjne 52

2.5.2 Dyktatura Stalina: terror, praca przymusowa i represje narodowościowe 55

2.5.3 Polityka zagraniczna i imperialna dominacja 62

2.6 Przekleństwo czarnoziemu 68

2.7 Autorytaryzm, socjalizm i imperializm 74

3. Szerszy historyczny wzorzec wymazywania Ukrainy przez Rosję 83

3.1 Państwowość, język i wymazywanie kultury 84

3.2 Hołodomor jako część ataku na ukraiński byt narodowy 90

3.3 Od 2014 roku do dziś: okupacja i zarzuty ludobójstwa 95

3.4 Ukraińskie zboże w dzisiejszej wojnie Rosji 96

3.5 Dzisiejsza wojna Rosji z ukraińskim bytem narodowym 99

3.6 Deportowanie i rusyfikowanie ukraińskich dzieci 104

3.7 Stalin i Lenin w polityce pamięci Putina 106

3.8 Przepisy dotyczące pamięci, przepisywanie historii i niszczenie książek 112

Zakończenie 119

Bibliografia i źródła 121

Polecane lektury 121

Katalog źródeł 126

Źródła ilustracji 145

Wprowadzenie

Dziś, 28 listopada 2026 roku, Ukraina obchodzi Dzień Pamięci Ofiar Hołodomoru, oddając cześć ofiarom głodu z lat 1932–33.

W środę 30 listopada 2022 roku, cztery dni po przypadającym wówczas Dniu Pamięci Ofiar Hołodomoru, oficjalne konto rosyjskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych rozpowszechniło wypowiedź Marii Zacharowej, która twierdziła, że główną przyczyną głodu były „wyjątkowo złe zbiory", i zaprzeczała, jakoby miał on służyć stłumieniu ukraińskiej tożsamości narodowej. W sobotę 25 listopada 2023 roku, w przypadającym wtedy dniu pamięci,[1] ambasada Rosji w Waszyngtonie odrzuciła jako „fałszywą tezę" twierdzenie, że przywódcy sowieccy celowo zagłodzili miliony Ukraińców. Katastrofę przypisała nieurodzajowi i niedoborom, przedstawiając ją jako wspólną tragedię sowiecką. To samo oświadczenie podważało związki z wojną prowadzoną przez Rosję i odrzucało oskarżenia dotyczące ukraińskiego rolnictwa oraz światowego bezpieczeństwa żywnościowego.

Niedawno, 17 marca 2026 roku, oficjalny kanał rosyjskiego MSZ rozpowszechnił fragment mówiący o „sfabrykowanym Hołodomorze". Pochodził on z artykułu Dmitrija Miedwiediewa z 24 grudnia 2025 roku i znalazł się we wpisie przedstawiającym ukraiński nacjonalizm jako narzędzie Zachodu oraz wiążącym tę narrację z dzisiejszym zachodnim poparciem dla Ukrainy. Uznawanie faktu głodu przy jednoczesnym zaprzeczaniu, że celowo wymierzono go w Ukraińców jako naród, stanowi jedną z form negowania Hołodomoru; twierdzenie, że sam Hołodomor został sfabrykowany, idzie jeszcze dalej.

Negowanie przybrało również postać fizycznego niszczenia. Władze okupacyjne rozebrały pomnik ofiar Hołodomoru w Mariupolu 19 października 2022 roku. W okupowanym Ługańsku zniszczyły pomniki ofiar Hołodomoru i represji stalinowskich 17 lipca 2024 roku.

Dlaczego rosyjska dyplomacja wciąż kwestionuje zniszczenie dokonane pod rządami Stalina ponad dziewięćdziesiąt lat temu? Dlaczego rosyjscy okupanci nie tolerują pomników ofiar terroru stalinowskiego, skoro jego ofiarami padły także miliony Rosjan? Pytania te dotyczą odpowiedzialności za masową śmierć, prawa

[1] Ukraina obchodzi Dzień Pamięci Ofiar Hołodomoru co roku w czwartą sobotę listopada, na mocy dekretu prezydenckiego nr 1310/98 z 26 listopada 1998 roku. W 2022 roku przypadł w sobotę 26 listopada; w 2023 roku w sobotę 25 listopada.

Ukrainy do interpretowania własnej przeszłości oraz związku między kontrolą nad żywnością a kontrolą nad życiem narodu.

Rosyjska inwazja i aneksja Krymu w 2014 roku[2], wojna w Donbasie i pełnoskalowa inwazja z lutego 2022 roku nadają tym pytaniom bezpośrednią aktualność. Zboże stało się częścią tej walki: jest przywłaszczane na terytoriach okupowanych, produkcja i porty są atakowane, a szlaki eksportowe ograniczane. W lutym 2025 roku unijny system sankcji wyraźnie objął statki przewożące skradzione ukraińskie zboże. Obserwatorzy ONZ nadal dokumentowali ataki na infrastrukturę portową w marcu 2026 roku.

17 czerwca 2022 roku Margarita Simonian, redaktorka naczelna RT, z szerokim uśmiechem opowiedziała Putinowi „bardzo cyniczny żart": „Вся надежда на голод" — „Cała nasza nadzieja w głodzie". Liczyła, że nowy głód zmusi Zachód do zniesienia sankcji i zaprzyjaźnienia się z Rosją.

Niniejsze dossier przedstawia fakty dotyczące Hołodomoru, analizuje dowody zamiaru ludobójczego, umieszcza go w szerszym kontekście ataku na ukraiński byt narodowy, a następnie powraca do współczesnego konfliktu o historię i żywność.

„Gorzka pamięć dzieciństwa", rzeźba upamiętniająca dzieci zabite podczas Hołodomoru, przy pomniku ofiar Hołodomoru w Kijowie, 23 listopada 2019 roku.

[2] Zob. Vatnik Soup, *Crimea: A Ukrainian Destiny*, Dossier pamięci historycznej. W przygotowaniu.

1. Fakty

1.1 Hołodomor w kontekście

Hołodomor spustoszył sowiecką Ukrainę w latach 1932–33. Miliony ludzi zmarły, gdy przymusowe dostawy, konfiskaty żywności i ograniczenia ucieczki pozbawiły gospodarstwa domowe środków do przetrwania. Rekonstrukcja demograficzna opublikowana w 2015 roku szacuje liczbę nadmiarowych zgonów w sowieckiej Ukrainie w latach 1932–34 na 3,9 miliona, z czego niemal dziewięć dziesiątych przypadło na 1933 rok. Liczba ta nie obejmuje utraconych urodzeń ani zgonów w innych republikach sowieckich. Zniszczenie dotknęło także tych, którzy przeżyli: rodziny traciły dzieci, rodziców, źródła utrzymania i wspólnoty, na których opierało się codzienne życie. Skala Hołodomoru sytuuje go wśród największych katastrof XX wieku, a polityka i ludzie odpowiedzialni za to zniszczenie wymagają odrębnego zbadania.

Daty	Wydarzenie	Zasięg i populacja odniesienia	Liczba ofiar śmiertelnych	Odsetek populacji początkowej	Główny typ
1958–62[3]	Głód podczas Wielkiego Skoku Naprzód[4]	Chiny (~647 mln, 1958)	≈36 milionów	~5,6%	Głód; polityka przymusu
1928–30	Głód	Pięć północnych prowincji Chin (~113 mln, 1923[5])	≈10 milionów	~9%	Głód
1933–45	Holokaust	Żydzi europejscy (~9,5 mln, 1933)	≈6 milionów	~63%	Ludobójstwo
1921–22	Głód	Strefa głodu w południowej Rosji i Ukrainie (~33–37 mln, 1921)	≈5,2 miliona	~14–16%	Głód; rekwizycje, susza, następstwa wojny

[3] Dwadzieścia wybranych dwudziestowiecznych klęsk głodu, ludobójstw, democydów i przypadków masowej śmiertelności w warunkach pozbawienia wolności, uszeregowanych według przywołanego szacunku (w stosownych przypadkach środka przedziału). Źródła łączą tabele Rummela i zestawienie klęsk głodu World Peace Foundation ze specjalistycznymi szacunkami podlinkowanymi w wierszach. Wyłączono ogólne sumy ofiar wojen i wojen domowych, odrębne epidemie i katastrofy naturalne; klęski głodu podczas wojen i ukierunkowane zabójstwa nadal kwalifikują się do ujęcia. Kategorie mogą się nakładać, a uwzględnienie głodu nie zakłada zamiaru. Wybór nie jest wyczerpujący. Przybliżone odsetki odnoszą łączną liczbę zgonów do ludności na początku wydarzenia, wykorzystując podany szacunek z roku początkowego lub najbliższy wyraźnie datowany punkt odniesienia sprzed wydarzenia. Nie są to roczne wskaźniki śmiertelności. Dla Gułagu i sowieckich jeńców wojennych mianownikiem są wszyscy mieszkańcy ZSRR. Chińskie regionalne podstawy odniesienia są historycznymi szacunkami prowincji; przedziały dla Syczuanu i Kambodży odzwierciedlają niepewność co do liczby ludności. Tam, gdzie są dostępne, stosuje się niezaokrąglone sumy z badań. Minimalna liczba ofiar oznacza również minimalny udział. Wiersz Asharshylyq podaje zarówno straty etnicznych Kazachów w stosunku do liczby ludności kazachskiej, jak i straty ogółem w stosunku do wszystkich mieszkańców sowieckiego Kazachstanu; zgony Kazachów są uwzględnione w łącznej liczbie ofiar.

[4] Szersze omówienie głodu pod rządami Mao: Vatnik Soup, *The Great Leap Backwards: China's Maoist regime, then and now*, Dossier pamięci historycznej. W przygotowaniu.

[5] H. G. W. Woodhead (red.), *The China Year Book 1926–7*, s. 3.

Daty	Wydarzenie	Zasięg i populacja odniesienia	Liczba ofiar śmiertelnych	Odsetek populacji początkowej	Główny typ
1934–37	Głód	Syczuan, Chiny (~50–70 mln, ok. 1934)	≈5 milionów	~7–10%	Głód
1937–45	Głody wojenne	Henan, Hebei i Shandong, Chiny (~99 mln, ok. 1937)	≈5 milionów	~5%	Głód
1949–53	Zabójstwa podczas reformy rolnej	Chiny (~542 mln, 1949)	4,5 miliona[6]	~0,8%	Democyd
1941–44	Nazistowska polityka głodzenia	Terytoria sowieckie okupowane podczas wojny (~88 mln, 1941)	≈4,1 miliona	~5%	Głód / ludobójstwo
1918–20	Głód w północnej Rosji	Terytorium późniejszego ZSRR, wszyscy mieszkańcy (~142 mln, 1917)	≈4 miliony	~3%	Głód
1932–34	Hołodomor	Sowiecka Ukraina (~31,4 mln, 1932)	≈3,9 miliona[7]	~12,6%	Głód / ludobójstwo
1941–45	Nazistowskie mordy na sowieckich jeńcach wojennych	ZSRR, wszyscy mieszkańcy (~197 mln, 1941[8])	≈3,3 miliona	~1,7%	Democyd; obejmuje głodzenie
1942–44	Głód	Bengal przed podziałem, Indie Brytyjskie (~60,3 mln, 1941)	≈3 miliony	~5%	Głód; polityka wojenna i dostęp do żywności
1942–45	Głód	Jawa, Indonezja pod okupacją japońską (~50,5 mln, 1942)	≈1,8 miliona	~3,6%	Głód
1939–45	Nazistowskie mordy na polskiej ludności cywilnej niebędącej Żydami	Nieżydowska ludność przedwojennej Polski (~32 mln, 1939)	≈1,8 miliona	~6%	Democyd
1975–79	Rządy Czerwonych Khmerów	Kambodża (~7,3–7,9 mln, 1975)	1,5–2 miliony	~19–27%	Democyd; obejmuje ludobójstwo

[6] Szacunki R. J. Rummela.

[7] Szacunek Hołodomoru obejmuje nadmiarowe zgony w sowieckiej Ukrainie w latach 1932–34, z pominięciem utraconych urodzeń i innych regionów. Szacunek Holokaustu dotyczy ofiar żydowskich; szacunki sowieckich jeńców wojennych i nieżydowskich Polaków dotyczą odrębnych grup ofiar. Suma dla Kambodży obejmuje zgony poza grupami objętymi ustaleniami o ludobójstwie. Liczby opisują różne populacje i nakładające się wydarzenia i nie można ich sumować.

[8] Ю. А. Поляков (ред.), *Население России в XX веке, том 2: 1940–1959* (2001), s. 12–13.

Daty	Wydarzenie	Zasięg i populacja odniesienia	Liczba ofiar śmiertelnych	Odsetek populacji początkowej	Główny typ
1964–75	Zabójstwa polityczne w okresie rewolucji kulturalnej	Chiny (~692 mln, 1964)	1,613 miliona[9]	~0,2%	Democyd
1930–53	Gułag: obozy i kolonie w epoce Stalina[10]	ZSRR, wszyscy mieszkańcy (~157 mln, 1930)	≥1,6 miliona[11]	~1%	Masowa śmiertelność w warunkach pozbawienia wolności
1930–33	Asharshylyq	Etniczni Kazachowie; wszyscy mieszkańcy sowieckiego Kazachstanu	≈1,3 mln Kazachów; ≈1,5 mln ogółem	>⅓ Kazachów; ~25% wszystkich mieszkańców	Głód; przymusowa kolektywizacja; ludobójstwo
1971	Masowe mordy	Pakistan Wschodni / Bangladesz (~72,3 mln, 1971)	1,5 miliona[12]	~2,1%	Ludobójstwo / democyd
1974	Głód	Bangladesz (~76,2 mln, 1974)	≈1,5 miliona	~2%	Głód

[9] Szacunki R. J. Rummela. Jego dane o rewolucji kulturalnej obejmują lata 1964–75; zwyczajowo przyjęty okres to 1966–76.

[10] Zob. Vatnik Soup, *The Gulag: Soviet-Russian concentration camps, then and now*, Dossier pamięci historycznej. W przygotowaniu. Anne Applebaum szacuje, że w latach 1930–53 przez obozy przeszło około 18 milionów obywateli sowieckich („Inside the Gulag", 15 czerwca 2000 roku). Dla ukazania skali odpowiada to mniej więcej 11% spośród 157,4 miliona mieszkańców ZSRR na początku 1930 roku: to łączna liczba z 24 lat, a nie liczba uwięzionych w jednym momencie. Najwyższy stan na 1 stycznia w szeregu danych dla obozów i kolonii wynosił 2 561 351 w 1950 roku (Edwin Bacon, 1992, tabela 2, s. 1071), około 1,4% spośród 178,5 miliona mieszkańców ZSRR w tym roku (oficjalne sowieckie statystyki ludności, 1967, s. 15). Te dane o uwięzieniu nie obejmują odrębnie ewidencjonowanych osiedli specjalnych ani innych form pracy przymusowej. Liczba ofiar śmiertelnych w głównej tabeli jest odrębną miarą.

[11] Minimalny szacunek śmiertelności w Gułagu podany przez Stevena Barnesa, przywołany w recenzji Erika van Ree z 2012 roku.

[12] Szacunki R. J. Rummela.

1.1.1 Hołodomor, Asharshylyq, plan głodowy i Holokaust

Hołodomor (po ukraińsku **Голодомор**) łączy *голод* (*hołod*, głód) i *морити* (*moryty*, zadawać cierpienie lub śmierć). Pokrewne wyrażenie *морити голодом* (*moryty hołodom*) oznacza zadawanie cierpienia i śmierci przez głodzenie. Nazwa wyraża zatem zabijanie głodem. Jako utrwalona nazwa historyczna Hołodomor oznacza ludobójczy głód w sowieckiej Ukrainie w latach 1932–33.[13]

Pod rządami sowieckimi Ukraina doświadczyła trzech wielkich klęsk głodu: w latach 1921–23 pod rządami Lenina, w latach 1932–33 pod rządami Stalina i ponownie w latach 1946–47. Ich powtarzalność rodzi pytania o odbieranie zasobów, priorytety polityczne i o to, czyje życie władze były gotowe poświęcić. Różniły się jednak okoliczności i dowody zamiaru. Muzeum Hołodomoru odróżnia ludobójstwo z lat 1932–33 od pozostałych sowieckich masowych klęsk głodu wywołanych przez człowieka.

Liczba mnoga **голодомори** (*hołodomory*, „Hołodomory") występuje także w ukraińskim piśmiennictwie historycznym jako określenie wszystkich trzech klęsk głodu. Bibliografia Ukraińskiego Instytutu Pamięci Narodowej obejmuje prace używające tego terminu w szerszym znaczeniu. Tutaj **Hołodomor** odnosi się wyłącznie do lat 1932–33; wcześniejszą i powojenną klęskę głodu określają ich daty.

[13] Niektóre źródła proponują czeskie pochodzenie *Hołodomoru* jako kalki: słowa utworzonego z ukraińskich elementów, lecz wzorującego znaczenie na modelu czeskim. Czeskie *hladomor* oznacza głód i ma także odnotowane znaczenie odpowiadające *hladomorna*, więzieniu, w którym więźniów celowo głodzono na śmierć. Pod hasłem *hladomorna* *Ottův slovník naučný*, t. 11 (1897), s. 330 opisuje więźniów skazanych na śmierć głodową. Znaczenie to daje możliwy wzorzec dla sensu umyślnego głodzenia w terminie ukraińskim, choć bezpośredniego przekazania tego konkretnego znaczenia nie wykazano. *Знадібки до словника чужослів* Sztepy (Toronto, 1967), s. 26 podaje wprost *holodomor* jako odpowiednik *holod navmysnyi* („celowo wywołany głód").

Asharshylyq: głód w Kazachstanie, 1930–33

Najbliższym sowieckim punktem odniesienia jest Asharshylyq (Ашаршылық), głód w Kazachstanie w latach 1930–33. Przymusowa kolektywizacja, odbieranie zwierząt hodowlanych i osiedlanie ludności zniszczyły podstawy utrzymania pasterzy. Zwierzęta dostarczały żywności, transportu i środków pozwalających odtwarzać gospodarkę; ich zagłada naraziła ludzi na coś więcej niż przejściowy niedobór mięsa. Kazachstan stracił około dziewięciu dziesiątych pogłowia; zmarła ponad jedna trzecia etnicznych Kazachów.[14]

Powrót do obwodu pawłodarskiego, 1932.

Wspólny mechanizm jest bezpośredni: odbierz podstawę wyżywienia, od której zależy ludność, a ludzie będą umierać z głodu.

Ludność i główna podstawa wyżywienia	Co sowiecka polityka odebrała lub zniszczyła	Skutek dla możliwości przetrwania
Ukraińskie wiejskie gospodarstwa domowe: zboże i chleb, obok innych produktów	Zboże i domowe zapasy żywności; dostęp do zastępczej żywności i dróg ucieczki	Ludzie tracili żywność, od której zależeli, i można było uniemożliwić im zdobycie jej gdzie indziej.
Kazachskie pasterskie gospodarstwa domowe: zwierzęta dostarczające mięsa, mleka i dóbr wymienianych na zboże	Stada, wskutek rekwizycji i niszczycielskiego przekształcania życia pasterskiego poprzez przymusową kolektywizację i osiedlanie	Ludzie tracili żywność, siłę nabywczą, transport i zwierzęta niezbędne do przetrwania następnego sezonu.

Zboże i zwierzęta hodowlane były dla ludzi środkami pozwalającymi utrzymać się przy życiu. Władze nie potrzebowały wyrafinowanego modelu ekonomicznego, by wiedzieć, że odebranie tych środków może ich zabić. Były to odmienne systemy wyżywienia, a nie diety ograniczone do jednego produktu; w obu przypadkach przymus państwowy odbierał podstawy egzystencji.[15]

[14] Sarah Cameron, „The Kazakh Famine of the 1930s", wywiad Biblioteki Kongresu, 24 sierpnia 2016 roku; wykład z 26 marca 2012 roku, zrelacjonowany przez Elenę Volkavę, Wilson Center, 2 maja 2012 roku; wywiad z Iaroslavem Kovalchukiem, *Commons*, 22 listopada 2024 roku. Cameron rozróżnia około 1,5 miliona zgonów wśród ludności Kazachstanu i około 1,3 miliona zgonów etnicznych Kazachów oraz podkreśla niepewność demograficzną. Zmarła ponad jedna trzecia etnicznych Kazachów, wobec około jednej czwartej wszystkich mieszkańców. Liczba zgonów etnicznych Kazachów stanowi część łącznej liczby ofiar. Zgony podczas ucieczki oznaczają, że uchodźców i ofiar śmiertelnych nie można liczyć jako wzajemnie wykluczających się grup.

[15] O kazachskich dietach, sezonowej zależności od mięsa i mleka oraz rosnącej roli zboża pozyskiwanego przez handel zob. Sarah Cameron, *The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan* (Cornell University Press, 2018), rozdział 1, s. 39–40. O rekwizycjach i szerszym niszczeniu pasterskich źródeł utrzymania zob. źródła w towarzyszącym omówieniu Asharshylyq. Porównanie opisuje główne źródła utrzymania, nie oznacza wyłącznego żywienia się tymi produktami ani identycznej polityki.

Asharshylyq: głód w Kazachstanie, 1930–33 (ciąg dalszy)

Pasterze zależeli również od handlu, dzięki któremu zdobywali zboże. Kontyngenty zbożowe zmuszały niektórych do sprzedaży zwierząt, by kupić zboże dla państwa. Zarekwirowane zwierzęta służyły głównie do wyżywienia Moskwy i Leningradu, a tymczasem do przywództwa docierały doniesienia o głodzie. Ubój, choroby i niedostatek paszy pogłębiały straty; bez stad wielu ocalałych nie mogło już prowadzić koczowniczego życia.[16]

Ucieczka stała się sposobem przetrwania, a gwałtowne przekształcenie społeczeństwa kazachskiego zmieniło także warunki, w których mogło trwać życie narodowe. *The Hungry Steppe* Sarah Cameron[17] ujmuje głód, przemoc i powstanie sowieckiego Kazachstanu jako elementy jednej historii. Specjaliści rolni ostrzegali, że przymusowe osiedlanie może zniszczyć gospodarkę pasterską; tych, którzy bronili nomadyzmu, później potępiano. Niebezpieczeństwo rozpoznano przed katastrofą.

Ucieczka i traktowanie uchodźców stanowią także część argumentacji za uznaniem Asharshylyq za ludobójstwo. Raport sądowy z 27 czerwca 1932 roku, przytoczony w opracowaniu o kazachskich uchodźcach w zachodniej Syberii, odnotował gorsze warunki mieszkaniowe i zaopatrzenie w żywność kazachskich górników niż Rosjan. To samo opracowanie opisuje przemoc, próby odsyłania uchodźców oraz pomoc udzielaną przez niektórych urzędników i sąsiadów.

Kamień pamiątkowy, Ałmaty, 2009.

Kazachska katastrofa ma własną historię zniszczonych źródeł utrzymania, przemian narodowych i przetrwania. W całym ZSRR państwowa kontrola nad żywnością i przemieszczaniem się narażała kilka wspólnot narodowych na śmiercionośną politykę. Porównanie poszerza historyczny obraz odpowiedzialności, zachowując w polu widzenia doświadczenie każdej z tych społeczności.

Ludobójczy program nazistowskich Niemiec również wykraczał poza jedną grupę ofiar. Podczas Holokaustu Niemcy oraz ich sojusznicy i kolaboranci zamordowali około sześciu milionów Żydów, czyli mniej więcej dwie trzecie europejskich Żydów. W 1933 roku Europa liczyła około 9,5 miliona Żydów; światowa populacja żydowska wynosiła około 16,6 miliona

[16] Cameron, „Mounting Socialism on Camel's Back", 22 listopada 2024 roku, o kontyngentach zbożowych, stratach zwierząt i raportach do Moskwy; Isabelle Ohayon, „La famine kazakhe : à l'origine de la sédentarisation", „Le contexte" i „Les victimes"; Niccolò Pianciola, „Sacrificing the Qazaqs", *Journal of Central Asian History* 1(2) (2022), s. 225–272, abstrakt. Pianciola wskazuje nadmierne rekwizycje służące zaopatrzeniu stolic; straty zwierząt obejmowały również ubój, choroby, niedostateczną opiekę i stada wyprowadzane za granicę.

[17] Sarah Cameron, *The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan* (Cornell University Press, 2018).

w 1939 roku. Reżim nazistowski dążył do zniszczenia narodu żydowskiego w ludobójstwie znanym dziś jako Holokaust lub Szoa.[18] Inne jego kampanie były wymierzone w Romów, osoby z niepełnosprawnościami fizycznymi lub intelektualnymi, pacjentów psychiatrycznych[19] oraz ludność przeznaczoną do wywłaszczenia, zniewolenia lub zagłady.

Plan głodowy z 1941 roku (*Hungerplan*) łączył podbój terytorium sowieckiego z wyżywieniem Niemiec i ich sił zbrojnych. Żywność miała zostać odebrana podbitej ludności, przy czym masową śmierć głodową akceptowano jako następstwo. Przewidywana skala wynosiła około trzydziestu milionów zgonów z głodu. Zasoby rolne Ukrainy miały kluczowe znaczenie dla tego projektu, lecz jego zasięg geograficzny obejmował również Rosję i Białoruś. Nazistowska polityka okupacyjna celowo głodziła ludność cywilną i sowieckich jeńców wojennych.

Okupanci planowali także przejęcie sowieckich kołchozów i sowchozów. Zachowanie tych jednostek umożliwiało rekwirowanie plonów, nie oddawało jednak Niemcom całego lokalnego aparatu systemu sowieckiego. Hans-Joachim Riecke, wysoki urzędnik do spraw rolnictwa w administracji okupacyjnej, opisywał później konieczność zastąpienia ewakuowanego personelu i niemożność odtworzenia sowieckiego aparatu nadzoru.

Powiązane projekty *Generalplan Ost* przewidywały niemieckie osadnictwo poprzez usuwanie i podporządkowywanie dotychczasowej ludności. Komentarz Erharda Wetzela z 27 kwietnia 1942 roku do planu Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy zawiera następujące propozycje wysiedleń:

Ludność wskazana w planie	Odsetek przeznaczony do wysiedlenia
Polacy	80–85%
„Ukraińcy zachodni”	65%

[18] *Holocaust* wywodzi się z greckiego określenia ofiary całkowicie spalonej w ogniu. Autorzy używali tego słowa do opisywania nazistowskich zbrodni przeciw Żydom podczas wojny; jako standardowa angielska nazwa utrwaliło się później. *Shoah* (hebrajskie שׁוֹאָה, „katastrofa”; השואה, *HaShoah*, „katastrofa” z rodzajnikiem określonym) także występowało w użyciu wojennym. Nazwy te opisują prześladowanie i zniszczenie doznane przez ofiary. Urzędnicy nazistowscy stosowali eufemizm „ostateczne rozwiązanie kwestii żydowskiej” (*Endlösung der Judenfrage*) na określenie systematycznego mordowania europejskich Żydów, realizowanego od 1941 roku. Ten program zabijania był kulminacją szerszych prześladowań objętych terminem Holokaust. Zob. wskazówki terminologiczne i opis „ostatecznego rozwiązania” US Holocaust Memorial Museum; Dan Michman, „Why Is the Shoah Called ‘the Shoah’ or ‘the Holocaust’?”, *The Journal of Holocaust Research* 35(4) (2021), s. 233–256.

[19] Nazistowski program mordowania, eufemistycznie nazywany „eutanazją”, uderzał w pacjentów placówek opiekuńczych, w tym osoby ze zdiagnozowaną schizofrenią oraz innymi schorzeniami psychiatrycznymi lub neurologicznymi. W centralnym programie Aktion T4 lekarze oceniający wybierali ofiary na podstawie formularzy rejestracyjnych; czerwony znak plus oznaczał decyzję o śmierci. Pacjentów przenoszono z ich placówek do ośrodków zagłady i gazowano. Selekcja medyczna mogła więc oznaczać wyrok śmierci. W oświadczeniu pod przysięgą przedstawionym w procesie lekarzy organizator T4 Viktor Brack przyznał: „Decyzja pozostawała wyłącznie w gestii lekarzy”. Zabijanie przez personel medyczny, w tym przedawkowywaniem leków i głodzeniem, trwało po wstrzymaniu centralnego programu T4 w sierpniu 1941 roku. Personel i metody zabijania z programu T4 wykorzystano następnie w masowym mordowaniu europejskich Żydów, w tym w ośrodkach zagłady operacji Reinhard. Zob. opis procedury selekcji w miejscu pamięci T4, oświadczenie Bracka, punkt 11 i historię programu według USHMM.

Ludność wskazana w planie	Odsetek przeznaczony do wysiedlenia
Białorusini	75%

Plany łączyły wysiedlenia, pracę przymusową, selekcję rasową i zagładę; Niemieckie Muzeum Historyczne opisuje ich kolonialny cel. Nie urzeczywistniono ich w pełnej planowanej skali, choć okupacja przyniosła masowe mordy i przesiedlenia.

Związek z Ukrainą jest konkretny: zarówno projekty stalinowskie, jak i nazistowskie traktowały kontrolę nad żywnością, producentami i terytorium jako narzędzia władzy. Podejmowane decyzje czyniły z ludności coś, co można poświęcić w dążeniu do tych celów.

Pomoc ujawnia dalsze różnice między wyborami władz. American Relief Administration (ARA) ostatecznie działała w Ukrainie w latach 1921–23 po początkowych sowieckich utrudnieniach; podczas Hołodomoru odrzucano międzynarodowe propozycje pomocy. Prywatne przekazy pieniężne, misje charytatywne, finansowane przez Sowietów zakupy ziarna siewnego i powojenne dostawy UNRRA stanowiły jednak odrębne kanały. Dopuszczanie pomocy, ograniczanie kręgu jej odbiorców i ukrywanie zagranicznego pochodzenia same były sposobami sprawowania władzy politycznej. Materiały ARA dotyczące działalności informacyjnej pokazują, że walce o dostarczenie pomocy towarzyszyła walka o jej znaczenie.

1.1.2 Głód pod rządami Lenina, 1921–23

Ukraina doświadczyła już masowego głodu pod rządami bolszewików dekadę przed Hołodomorem. W latach 1921–23 susza i zniszczenia wojenne dotknęły gospodarkę rolną poddaną rekwizycjom i przymusowi. Trudności środowiskowe nie wyjaśniają jednak, dlaczego nadal wywożono z Ukrainy zboże ani dlaczego opóźniano pomoc. Encyclopedia of Ukraine opisuje połączenie nieurodzaju, intensywnego odbierania zasobów i transportowania ukraińskiej żywności do Rosji. Chodziło również o to, kto mógł domagać się żywności i czyje przetrwanie miało pierwszeństwo.

Pomoc zagraniczna ujawniła tę hierarchię. Działalność ARA w Ukrainie początkowo napotykała sowieckie przeszkody, podczas gdy pomoc kierowano do rosyjskiego regionu nadwołżańskiego. Odrębne porozumienie dla Ukrainy weszło w życie 10 stycznia 1922 roku. American Relief Administration i American Jewish Joint Distribution Committee pomagały następnie ludziom różnych wyznań. Pomoc ostatecznie dopuszczono, ale opóźnienie miało konsekwencje: sama gotowość do jej umożliwienia była wyborem politycznym.

Problem eksportu zboża również poprzedzał stalinowską kolektywizację. Sowiecka decyzja o wznowieniu eksportu, mimo utrzymującego się głodu i protestów organizacji pomocowych, łączyła dążenie do zdobycia zagranicznego kapitału z odbieraniem żywności ludziom, którzy jej potrzebowali. Był to wcześniejszy przykład konfliktu między gospodarczymi celami państwa a przetrwaniem ludności Ukrainy.

Instrukcje Lenina, 1921–22

18 maja 1921 roku do Michaiła Frunzego, z kopiami do Petrowskiego, Rakowskiego i kierownictwa partii ukraińskiej: „Główną kwestią dla całej władzy sowieckiej, kwestią naszego życia i śmierci, jest zebranie w Ukrainie 200–300 milionów pudów". Punktem wyjścia notatki była informacja Bucharina o znakomitych zbiorach na południu; Lenin polecał Frunzemu objęcie dostaw soli kontrolą wojskową w celu wsparcia zbiórki.

Lenin przemawiający do żołnierzy na placu Swierdłowa w Moskwie, 5 maja 1920 roku. Po prawej stoją Lew Trocki i Lew Kamieniew.

26 sierpnia 1921 roku wezwał do rozwiązania społecznego komitetu pomocy głodującym oraz aresztowania lub zesłania jego niebolszewickich organizatorów.[20]

9 listopada 1921 roku w projekcie uchwały Biura Politycznego, przesłanym W. M. Michajłowowi, Lenin ponownie nalegał na pozyskiwanie żywności w Ukrainie i „dostarczenie nam 57 milionów pudów". Domagał się energicznych działań i dwukrotnie w miesiącu sprawozdań z pozyskiwania i wysyłki do RFSRR. Było to żądanie dostawy, nie zapis ilości faktycznie wysłanej.

W tajnym liście z 19 marca 1922 roku do Mołotowa dla Biura Politycznego Lenin dążył do wykorzystania głodu i osłabionego oporu w celu przejęcia kosztowności cerkiewnych w Rosji: „Właśnie teraz i tylko teraz, gdy na terenach dotkniętych głodem zjada się ludzi, a na drogach leżą setki, jeśli nie tysiące trupów, możemy (a zatem musimy) przeprowadzić konfiskatę mienia cerkiewnego z najbardziej szaleńczą i bezwzględną energią, nie wahając się zdusić najmniejszego sprzeciwu". Chciał też pozyskać środki na działalność rządu, odbudowę gospodarki i sowiecką dyplomację w Genui.

W tym samym liście domagał się stłumienia oporu za pomocą egzekucji: „Im więcej przedstawicieli reakcyjnego duchowieństwa i reakcyjnej burżuazji uda nam się przy tej okazji rozstrzelać, tym lepiej".

Ciągłość jest konkretna: przymusowe odbieranie zasobów, nierówna hierarchia potrzeb, utrudnianie pomocy i polityczne wykorzystywanie głodu.

[20] Lenin, do Stalina i Biura Politycznego, 26 sierpnia 1921 roku, *Collected Works*, t. 45 (Progress Publishers, 1976), s. 268–270. Proponował aresztowanie Prokopowicza, rozproszenie innych niebolszewickich członków pod nadzorem oraz dwumiesięczną kampanię prasowych drwin i szykan. Społeczny Wszechrosyjski Komitet Pomocy Głodującym obejmował funkcjonariuszy bolszewickich i bezpartyjną większość; był odrębny od ARA. Zob. także ówczesną relację lorda Emmotta z 11 sierpnia 1921 roku, *HL Deb*, t. 43, kol. 508–509.

1.1.3 Powojenny głód, 1946–47

Kolejna klęska głodu dotknęła Ukrainę w latach 1946–47, pod rządami Stalina, po spustoszeniach drugiej wojny światowej. Dotkliwa susza pogłębiła załamanie rolnictwa. Władze sowieckie nadal jednak egzekwowały uciążliwe kontyngenty dostaw i groziły urzędnikom, którzy nie pozyskiwali wymaganej żywności. Encyclopedia of Ukraine odnotowuje, że zarekwirowane zasoby eksportowano do kontrolowanych przez Sowietów krajów Europy Wschodniej, podczas gdy Ukraińcy głodowali. Zniszczenia wojenne i trudne warunki zbiorów były rzeczywiste; decyzje dotyczące dostaw, podziału i eksportu przesądzały o tym, jak ich ciężar rozkładał się na ludność.

Ludzie podróżowali na zachód w poszukiwaniu żywności, ku obszarom, na których kolektywizacja była mniej zaawansowana. Władze próbowały utrudniać te podróże i sprzedaż żywności przybyszom. Sowieckie publiczne zaprzeczenia po raz kolejny ukrywały katastrofę, za którą odpowiadała polityka państwa.

Amerykańskie memorandum dyplomatyczne z 27 maja 1948 roku odnotowuje dostawy UNRRA wysyłane do Ukrainy i Białorusi w ramach programu finansowanego w znacznej mierze przez Stany Zjednoczone. Powojenna pomoc międzynarodowa towarzyszyła więc głodowi, lecz w ramach innego programu niż misja ARA z lat 1921–23.

1.2 Chronologia, mechanizmy i konsekwencje dla ludzi

Hołodomor wyrósł z przymusowego przekształcania życia wiejskiego. Pierwszy plan pięcioletni, wprowadzony w 1928 roku, skupiał inwestycje w przemyśle ciężkim. Zboże miało wyżywić rosnącą liczbę robotników miejskich, a eksport pomagał opłacać import maszyn. Produkcję rolną podporządkowano wyznaczanym przez państwo priorytetom przemysłowym, oczekując od gospodarstw chłopskich oddawania zasobów niezbędnych do ich realizacji.

NEP i plany pięcioletnie

Lenin wprowadził Nową Politykę Ekonomiczną (NEP; po rosyjsku: *новая экономическая политика*, НЭП) w marcu 1921 roku, w warunkach załamania gospodarczego, oporu chłopów i wyczerpania wojną domową. W *The Tax in Kind* (kwiecień 1921) wzywał do odbudowy produkcji chłopskiej: podatek miał zastąpić przymusowe rekwizycje, a chłopi mogli handlować nadwyżką pozostałą po jego zapłaceniu. Odrodziły się drobna prywatna produkcja i wymiana, natomiast partia zachowała władzę polityczną, a państwo kontrolę nad głównymi gałęziami przemysłu. Odwrót ten oznaczał przyznanie, że przymusowe odbieranie zasobów podważyło zdolność do produkcji.

NEP i plany pięcioletnie (ciąg dalszy)

Pierwszy stalinowski plan pięcioletni, obejmujący lata 1928–32, kierował inwestycje ku szybkiej industrializacji i zastąpił rozwiązania NEP-u przymusową kolektywizacją. W referacie z 7 stycznia 1933 roku Stalin przedstawiał przemysł ciężki i przekształcenie rolnictwa jako najważniejsze osiągnięcia. Plany miały koordynować zasoby i budować przyszłe zdolności produkcyjne. Presja na realizację ich celów mogła jednak te zdolności zużywać, tłumić niewygodne informacje i premiować osiągnięcie wykazane w sprawozdaniu kosztem osiągnięcia trwałego.

Jakow Guminer, 1931. „Arytmetyka przemysłowo-finansowego kontrplanu: 2 + 2 plus entuzjazm robotników = 5". Napisy przy strzałkach: „1929, 1930" i „1931, 1932" (tłumaczenie z rosyjskiego).[21]

Historia przemysłu Ukrainy nie zaczęła się od Stalina. W XIX wieku brytyjski, francuski i belgijski kapitał oraz wiedza fachowa przyczyniały się do rozwoju Donbasu i południowej Ukrainy; huta walijskiego przedsiębiorcy Johna Hughesa w Juzówce, późniejszym Doniecku, wytwarzała w 1872 roku surówkę żelaza. Stalinowska rozbudowa przemysłu opierała się więc na już istniejącej bazie przemysłowej, choć jej skala i organizacja uległy zasadniczym zmianom.[22]

Wzrost przemysłu i konieczność kolektywizacji to odrębne kwestie. Robert C. Allen w *Farm to Factory* (2003)[23] przypisuje sowieckim inwestycjom przemysłowym znaczny wzrost gospodarczy. Jego model porównuje kolektywizację z dalszym trwaniem indywidualnych gospodarstw i sprzedaży rynkowej w ramach Nowej Polityki Ekonomicznej (NEP), wskazując

[21] Plakat Guminera z 1931 roku poprzedzał *Nineteen Eighty-Four* George'a Orwella (1949) o osiemnaście lat. Propaguje realizację pięcioletniego planu produkcji w cztery lata. *Assignment in Utopia* Eugene'a Lyonsa (1937), wspomnienia z pracy korespondenta United Press w Związku Sowieckim i narastającego rozczarowania stalinizmem, opisuje tę samą kampanię (część II, rozdział XV, s. 240). Orwell zrecenzował książkę 9 czerwca 1938 roku. W styczniu 1939 roku pisał, że „dwa i dwa będzie pięć, kiedy Wódz tak powie". W *Nineteen Eighty-Four* równanie staje się żądaniem uległości wobec władzy partii (część III, rozdziały II i IV). Sowiecka cenzura wykluczała *Nineteen Eighty-Four* z powszechnego obiegu, choć oficjalne tłumaczenie dostępne wyłącznie wyższym funkcjonariuszom partyjnym ukazało się w 1959 roku. Autoryzowane fragmenty powieści ukazały się w 1988 roku; pełne wydanie sowieckie w 1989 roku.

[22] Serhii Plokhy, *The Gates of Europe: A History of Ukraine* (New York: Basic Books, 2015), rozdział 16, "On the Move". Zob. także Glamorgan Archives, "Founding the New Russia Company (1868–1871)".

[23] Robert C. Allen, *Farm to Factory: A Reinterpretation of the Soviet Industrial Revolution* (Princeton University Press, 2003), rozdział 8, s. 153–171.

na niewielki wzrost modelowanego łącznego PKB i większy wzrost produkcji pozarolniczej. Porównanie to mierzy produkcję; ocena dobrobytu musi uwzględniać także utracone życia i zniszczone wspólnoty. Same osiągnięcia przemysłowe nie dowodzą zatem, że zniszczenie niezależnego rolnictwa było niezbędne.

Od 1929 roku masowa kolektywizacja zmuszała gospodarstwa do oddawania kołchozom kontroli nad ziemią, sprzętem i zwierzętami. Kampania przeciwko tak zwanym kułakom uderzała w zamożniejszych rolników, lecz etykieta ta służyła również karaniu oporu. Konfiskaty, aresztowania i deportacje rozbijały rodziny i usuwały rolników z ich wspólnot. Przystąpienie do kołchozu nie gwarantowało żywności: dostawy dla państwa miały pierwszeństwo przed tym, co członkowie mogli zachować dla siebie.

Wóz ze zbożem pod ukraińskim transparentem „ПЕРШИЙ ХЛІБ ДЕРЖАВІ" — „Pierwszy chleb państwu". „Chleb" oznacza tu ziarno z nowego zbioru. Uchwała z 18 listopada 1932 roku wyraźnie podporządkowywała kołchozowe zapasy ziarna siewnego, paszy i żywności wykonaniu planów obowiązkowych dostaw zboża.

Kolektywizacja osłabiała także zdolność wsi do przetrwania kryzysu żywnościowego poprzez niszczenie pogłowia zwierząt. Zwierzęta stanowiły kapitał produkcyjny i rezerwę gospodarstwa domowego: konie zapewniały siłę pociągową, krowy mleko, a zwierzęta można było sprzedać lub zjeść, gdy brakowało innej żywności. Załamanie pogłowia w ZSRR szkodziło więc zarówno produkcji rolnej, jak i możliwościom przetrwania rodzin. Niektórzy chłopi woleli zabić zwierzęta niż je oddać, ale dokonywali tych wyborów pod groźbą wywłaszczenia.

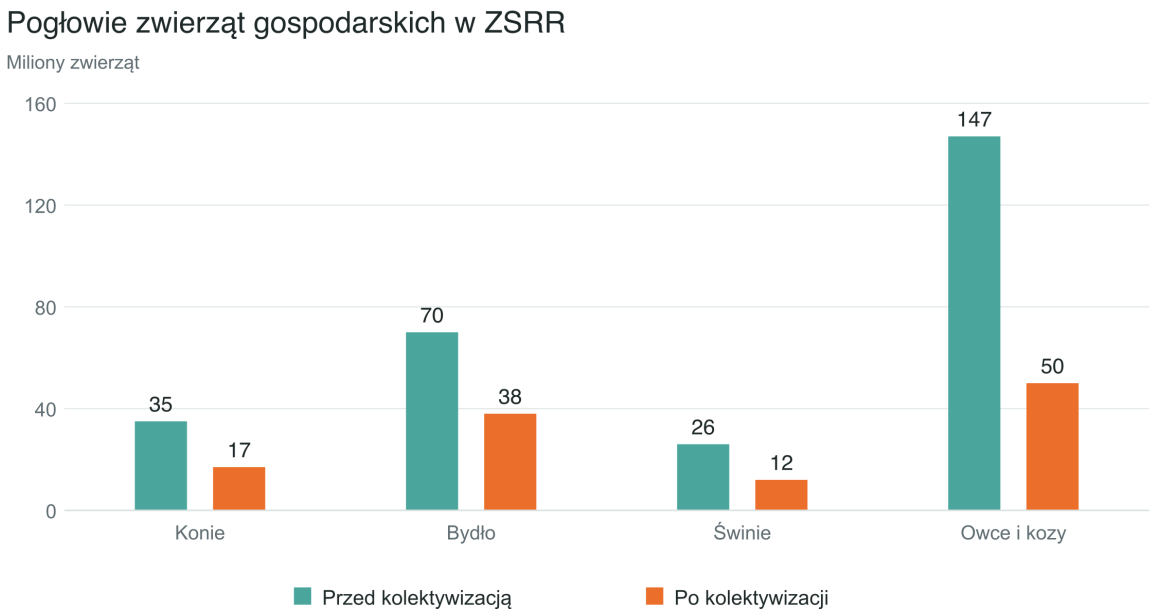

Zaokrąglone dane dla całego Związku Sowieckiego, przytoczone przez Stephena Kotkina dla przemian z lat 1928–33; nie są to dane wyłącznie dla Ukrainy. Daty poszczególnych szeregów dotyczących zwierząt mogą się różnić.

Raport dla Serga Ordżonikidzego z 9 kwietnia 1932 roku opisywał głód, brak ziarna siewnego i wychudzone zwierzęta w zachodniej Syberii. Jego autor, Fiejgin, przypisywał zły stan zwierząt przede wszystkim niedostatkowi paszy i ostrzegał, że oficjalne statystyki przedstawiają sytuację zbyt korzystnie. Opisywał też plany siewu nieuwzględniające różnic między polami, choć urzędnicy rozumieli konieczność ich korekty. Ostrzeżenia o zniszczonych zdolnościach produkcyjnych i wadliwym planowaniu krążyły przed szczytowym nasileniem głodu.

Rozbrajanie wsi

Bolszewicy rościli sobie monopol na użycie siły zbrojnej, obiecując jednocześnie bronić ludzi, których rozbrajali. Dekret Lenina z 10 grudnia 1918 roku nakazywał cywilom i instytucjom cywilnym w Rosji Sowieckiej oddać karabiny, karabiny maszynowe, rewolwery, amunicję i szable. Za ukrywanie broni lub opór groziło od roku do dziesięciu lat więzienia. Towarzysząca mu instrukcja pozwalała zatwierdzonym członkom partii komunistycznej zachować po jednym karabinie i rewolwerze: o tym, kto mógł pozostać uzbrojony, decydowało zaufanie polityczne.

„Chłopie! Oddaj broń czerwonoarmiście. On lepiej ochroni ciebie, twój majątek i ziemię". Plakat, 1919.

W Ukrainie deklaracja Wszechukraińskiego Komitetu Rewolucyjnego z 22 stycznia 1920 roku, w punkcie 4, czyniła rozbrojenie tak zwanych elementów „kułackich" i „bandyckich" pierwszym zadaniem wojskowym. Potępiała wprost uzbrojoną ukraińską ludność wiejską związaną z Petlurą, Machną lub innymi ruchami. Komisariaty wojskowe miały doprowadzić do całkowitego rozbrojenia poprzez planowe obławy, nagrody za informacje o ukrytej broni i bezwzględne karanie jej zatajania. Zamierzonym skutkiem było zniszczenie niezależnego oporu zbrojnego na wsi.

Kampanie trwały przez całe lata dwudzieste. Podczas niepokojów towarzyszących kolektywizacji w latach 1929–30 szef ukraińskiej policji politycznej Wsiewołod Balicki uznawał wcześniejsze konfiskaty za przyczynę „całkowitego rozbrojenia" wsi, jak wynika z oceny przytoczonej w opracowaniu archiwalnym z 2024 roku, s. 95–96. Było to urzędnicze twierdzenie o sukcesie; to samo opracowanie odnotowuje nierównomierne egzekwowanie przepisów i broń, która pozostała w ukryciu. Rozbrojenie pomogło jednak wytworzyć nierównowagę między uzbrojonymi oddziałami rekwizycyjnymi a gospodarstwami, którym odbierały żywność i mienie.

W czerwcu 1932 roku wysocy urzędnicy sowieckiej Ukrainy donosili już o śmierci głodowej. W listach z 10 czerwca Hryhorij Petrowski i Własa Czubar opisywali stalinowskiemu kierownictwu nadmierne dostawy. Głód był już trwającą katastrofą, a nie tylko ryzykiem związanym z kolejnymi zbiorami.

Ustawa z 7 sierpnia 1932 roku nadała ochronie własności socjalistycznej nadzwyczajną siłę represyjną. Za kradzież z kołchozów i spółdzielni groziły egzekucja i konfiskata; w razie wystąpienia okoliczności łagodzących kara wynosiła co najmniej dziesięć lat więzienia z konfiskatą mienia. Ustawa obowiązywała w całym ZSRR. Dla głodującej rodziny zabranie zboża z pola mogło więc stać się przestępstwem zagrożonym karą rażąco nieproporcjonalną do ilości zdobytej żywności.

Ostrzeżenia nie pochodziły wyłącznie od urzędników. We wrześniu 1932 roku kołchoźnik Jurko Szweć protestował, że żądany od jego spółdzielni kontyngent nie pozostawi niczego do

jedzenia. Donosił, że zarząd wsi groził zgłaszającym zastrzeżenia policją i służbą bezpieczeństwa GPU. Członkowie mogli pracować na polach, a mimo to być pozbawieni zarówno plonów, jak i bezpiecznej możliwości sprzeciwienia się ich odebraniu.

Uchwała ukraińskiej partii z 18 listopada 1932 roku podporządkowała rezerwy kołchozowe dostawom, wstrzymała zaliczkowe wypłaty w zbożu w gospodarstwach niewypełniających planów i zezwoliła na grzywny płatne w mięsie. Umieszczenie na czarnej liście oznaczało wstrzymanie handlu i dostaw towarów do wskazanych gospodarstw i wsi. Działania te ograniczały dostęp do żywności, karząc zarazem za niewywiązywanie się z jej dostarczania.

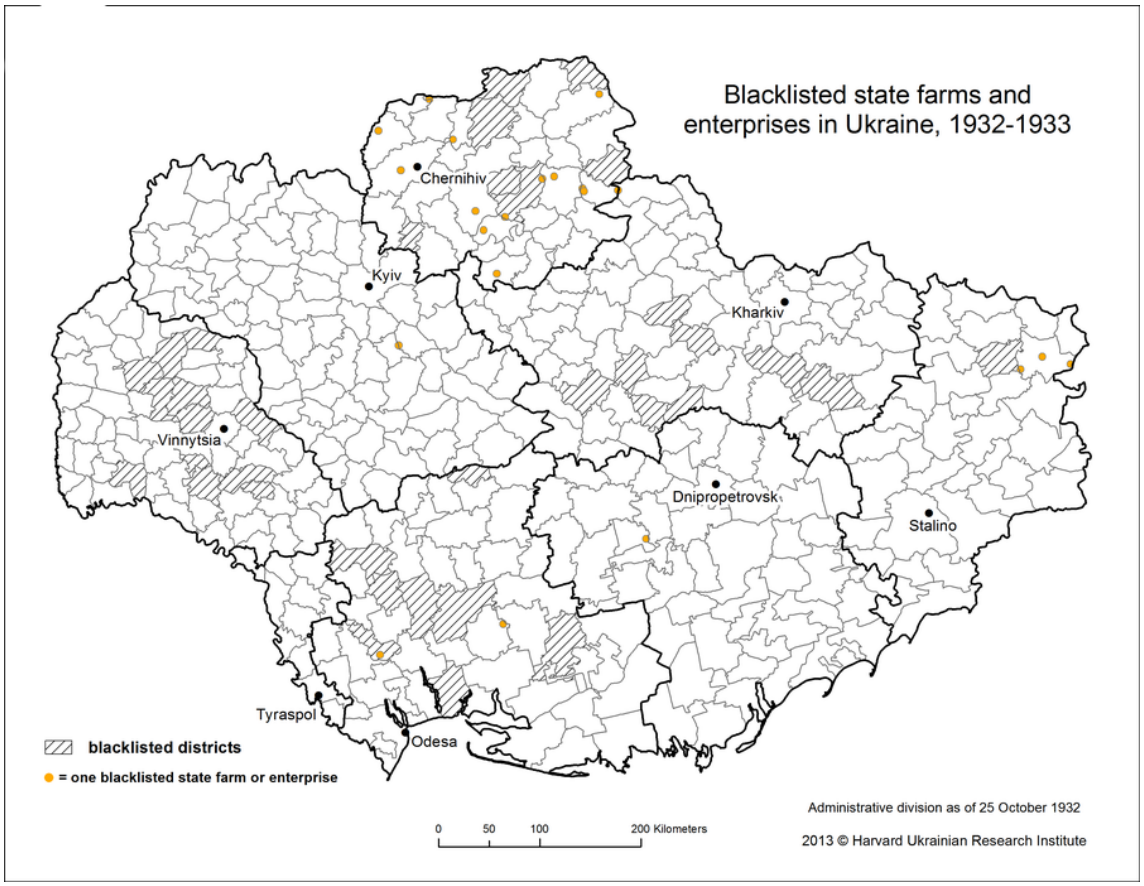

Sowchozy i przedsiębiorstwa wpisane na czarną listę w Ukrainie, 1932–1933. Obszary szrafowane oznaczają rejony zawierające sowchozy wpisane na czarną listę; pomarańczowe kropki wskazują przedsiębiorstwa. Mapa przedstawia granice administracyjne z 1932 roku. Harvard Ukrainian Research Institute, MAPA Digital Atlas of Ukraine.

Oddziały rekwizycyjne przeszukiwały domy w poszukiwaniu zboża i innych produktów spożywczych. Funkcjonariusze partyjni, policja polityczna i miejscowi aktywiści wprowadzali kampanię do kuchni, spiżarni i domowych zapasów. Rodziny próbowały ukrywać żywność, opierać się konfiskatom lub szukać pomocy gdzie indziej, lecz wykrycie mogło narazić je na dalsze kary. Utrata warzyw, mięsa czy ziemniaków miała znaczenie nawet wtedy, gdy gospodarstwo nie miało już zboża do oddania: odbierano mu także pozostałe środki przetrwania zimy.

Ogólnozwiązkowy dekret z 19 stycznia 1933 roku zastąpił kontraktowe dostawy zboża stałymi obowiązkowymi dostawami, przy czym zobowiązania kołchozów obliczano według liczby hektarów. Zabraniał nieuprawnionego podwyższania ich przez władze lokalne i

obiecywał producentom kontrolę nad zbożem pozostałym po wypełnieniu zobowiązań. Dostawy dla państwa nadal miały jednak pierwszeństwo, a handel kołchozowym zbożem zależał od realizacji regionalnych planów dostaw i uzupełnienia zapasów ziarna siewnego. Nowe przepisy dotyczyły zbiorów z 1933 roku; już głodujące rodziny musiały jeszcze przeżyć dzielące je od nich miesiące.

22 stycznia 1933 roku Stalin i Mołotow nakazali uniemożliwienie ucieczki chłopów z Ukrainy i Kaukazu Północnego. Policja w regionach docelowych otrzymała polecenie aresztowania przybywających i odsyłania ich po sprawdzeniu. Decyzja ta zamknęła drogę do żywności po wyczerpaniu domowych rezerw. Zarówno pozostanie w domu, jak i próba wyjazdu mogły narazić rodzinę na śmierć.

„Głód zmusza rolników do migracji". Alexander Wienerberger, 1933; reprodukcja jako ilustracja 10 w Muss Russland hungern? Ewalda Ammendego (1935).

Przydziały żywności mimo to trwały, w tym sowieckie pożyczki żywności i ziarna siewnego dla Ukrainy. Memorandum z 15 marca 1933 roku omawiało dalszą pomoc w związku z wiosennymi zasiewami. Instrukcja z 31 marca 1933 roku dla szpitali obwodu kijowskiego[24] nakazywała zwiększyć wyżywienie wracających do zdrowia pacjentów z chorobą głodową, aby mogli szybko wrócić do pracy. Przydziały obejmowały także dzieci, a na Krymie niektóre starsze osoby niezdolne do pracy. Taka pomoc mogła ratować konkretnych odbiorców, pozostawiając innych bez dostępu. Nadal prowadzono także eksport, choć znacznie ograniczony w porównaniu z 1931 rokiem. Podział żywności między gospodarstwa domowe, robotników, rezerwy, zasiewy i sprzedaż zagraniczną pozostawał więc szeregiem decyzji o tym, czyje potrzeby zostaną zaspokojone.

Zamykanie cerkwi osłabiło również możliwości organizowania pomocy na miejscu. Applebaum przypomina, że ukraińscy duchowni i instytucje kościelne pomagali organizować

[24] R. W. Davies, Stephen G. Wheatcroft, *The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933* (Palgrave Macmillan, 2009), wydanie poprawione, s. 220–223.

pomoc podczas głodu w 1921 roku; ich represjonowanie zlikwidowało niezależne ośrodki wsparcia. Poszczególni nauczyciele, miejscowi urzędnicy i krewni ratowali jednak życie w latach 1932–1933, niekiedy za pośrednictwem szkół, szpitali i sierocińców.[25]

Przetrwanie niektórych rodzin zależało od krewnych za granicą lub kosztowności, które mogły oddać. Sklepy Torgsinu sprzedawały żywność za obce waluty i metale szlachetne; przekazy pieniężne można było zamieniać na bony zakupowe. Obrączki i rodzinny dobytek stawały się zapłatą za mąkę. Transakcje te pozwalały osobom dysponującym odpowiednimi zasobami lub kontaktami zdobyć żywność, przekazując zarazem ich majątek państwu. Był to nierówno dostępny sposób przetrwania, odmienny od międzynarodowej akcji pomocowej i niedostępny dla tych, którzy nie mieli niczego akceptowanego w zamian. W całym ZSRR w 1933 roku Torgsin pozyskał około 45 ton czystego złota, niemal tyle, ile wydobyto w sowieckich kopalniach. Pod naciskiem rządu Torgsin zimą 1933 roku dwukrotnie podniósł ceny mąki, chleba i kasz. Rodziny musiały oddawać więcej majątku za tę samą żywność, pomagając państwu finansować industrializację.

24 października 1932 roku nauczycielka Ołeksandra Radczenko odnotowała, że niewielki przekaz pieniężny z zagranicy umożliwił zakupy żywności w Torgsinie. Jej dziennik opisuje także głodujące dzieci i zwłoki pozostawione przy drodze. List Adama i Rosiny Ketterlingów z 23 kwietnia 1933 roku, z niemieckiej wspólnoty w południowej Ukrainie, informuje o śmierci krewnego i apeluje o pomoc z zagranicy. Adam pracował w winnicach i pilnował budynku zawierającego żywność, podczas gdy jego własna rodzina z trudem zdobywała jedzenie.

Ołeksandra Radczenko, nauczycielka i autorka dziennika, którego zapis zachowuje codzienne doświadczenia głodu.

Gwałtowny wzrost liczby zgonów w pierwszej połowie 1933 roku nastąpił po tym nasileniu niedostatku i ograniczeń przemieszczania się. Gdy zima ustępowała wiośnie, ludzie, którzy wyczerpali rezerwy, nadal musieli przetrwać do kolejnych zbiorów. Głód osłabiał zdolność do

[25] Anne Applebaum, *Red Famine: Stalin's War on Ukraine* (Toronto: Signal/McClelland & Stewart, 2017; ISBN 978-0-7710-0930-3), rozdział 5, "Collectivization: Revolution in the Countryside, 1930", s. 136 i rozdział 12, "Survival: Spring and Summer, 1933", s. 269–270.

pracy, opieki nad dziećmi i szukania pomocy. Śmierć członków rodziny mogła jeszcze bardziej ograniczyć możliwości zdobywania żywności przez ocalałych.

Rekonstrukcja z 2015 roku, szacująca 3,9 miliona nadmiarowych zgonów w sowieckiej Ukrainie w latach 1932–34, łączy spisy ludności, rejestry urodzeń i zgonów oraz szacunki migracji, z poprawkami na niepełne lub zniekształcone zapisy.[26] Szacuje zgony ponad liczbę oczekiwaną bez kryzysu, zamiast po prostu zliczać akty zgonu wskazujące śmierć głodową. Łączna liczba nie obejmuje utraconych urodzeń ani strat poza republiką. Większość zgonów nastąpiła na wsi, choć cierpiały również miasta. Te nadmiarowe zgony odpowiadają około 12,6% szacowanej na 31,4 miliona liczby mieszkańców republiki na początku 1932 roku. Utajnienie przez państwo wyników spisu z 1937 roku i prześladowanie jego organizatorów dodatkowo utrudniły uczciwe publiczne rozliczenie strat ludnościowych.

Nadmiarowe zgony w sowieckiej Ukrainie, 1932–34. Niemal dziewięć dziesiątych przypadło na 1933 rok. Przerysowano na podstawie Rudnytskyi i in. (2015), tabela 6; utracone urodzenia pominięto.

[26] Opublikowane szacunki różnią się w zależności od korekt niepełnych zapisów, założeń migracyjnych, granic terytorialnych i sposobu traktowania utraconych urodzeń. Analiza regionalna Levchuk i in. (2020) zachowuje szacunek około 3,9 miliona nadmiarowych zgonów w sowieckiej Ukrainie w latach 1932–34.

Straty głodowe według regionów

Ukraina, 1932–1934 · Nadmiarowe zgony, w tysiącach

Granice z 1 kwietnia 1933 r.

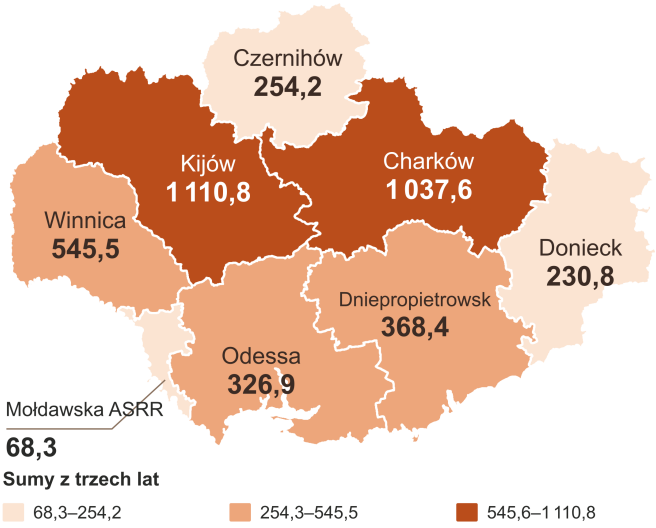

Źródło: MAPA · Ukrainian Research Institute, Harvard University

Mapa oryginalna © 2018 The President and Fellows of Harvard College. Przerysowano dla Vatnik Soup.

Nadmiarowe zgony w kolejnych latach

Region	1932	1933	1934	Razem
Kijów	83,9	**991,5**	35,4	1 110,8
Charków	46,9	**969,9**	20,8	1 037,6
Winnica	27,0	**497,3**	21,1	545,5
Dniepropietrowsk	20,6	**331,3**	16,5	368,4
Odessa	19,6	**300,3**	7,0	326,9
Czernihów	17,6	**205,4**	31,2	254,2
Donieck	28,7	**175,2**	26,9	230,8
Mołdawska ASRR	5,7	**58,2**	4,4	68,3

Zaokrąglone szacunki odtworzone za źródłem.

Nadmiarowe zgony według regionów w sowieckiej Ukrainie, 1932–1934, w tysiącach. Odcienie pokazują sumy z trzech lat, a tabela — dane roczne. Granice z 1 kwietnia 1933 r., z uwzględnieniem Mołdawskiej ASRR. Przerysowano na podstawie danych MAPA i historycznych granic Ukraińskiego Instytutu Badawczego Uniwersytetu Harvarda.

„Masowy cmentarz — morze wydm". Alexander Wienerberger, 1933; reprodukcja jako ilustracja 20 w Muss Russland hungern? Ewalda Ammendego (1935).

Charków, wiosna–lato 1933 roku: martwy mężczyzna leży na ziemi, a siedzący mężczyzna patrzy na konającego towarzysza. Fotografia Alexandra Wienerbergera, zachowana na karcie albumu Innitzera.

Rozkład zgonów również wymaga wyjaśnienia. W „The Causes of Ukrainian Famine Mortality, 1932–33" Andriej Markiewicz, Natalia Naumenko i Nancy Qian stwierdzają **wyższą śmiertelność w regionach, w których przed głodem większy był odsetek etnicznych Ukraińców, także poza sowiecką Ukrainą.** W ich analizie regionalnej śmiertelność nie wiązała się z wydajnością produkcji żywności, natomiast tam, gdzie udział Ukraińców był większy, planowane i faktyczne dostawy były wyższe, a ilość pozostawianego zboża mniejsza.

ŚWIADECTWO OCALAŁEJ

„... nie mieliśmy jedzenia, tylko wodę".

Tamara Orłowa — wspomnienia Hołodomoru z dzieciństwa

Wspominała wywłaszczenie rodziny i mieszkanie z matką w pozbawionym okien magazynku.

Fragment wspomnień: wybór źródeł HREC, s. 43. Opublikowano w The Day, 2010; cytat za przywołanym wydaniem angielskim.

Charków, 1933. Fotografia i świadectwo dotyczą różnych osób.

Przetrwanie nie przywracało utraconego świata. Dzieci traciły rodziców, gospodarstwa domowe ulegały rozproszeniu, a wsie traciły ludzi, których praca i opieka je podtrzymywały. Wspomnienia ukrywania żywności, poszukiwania pomocy i decydowania, czym można się podzielić, pozostawały w rodzinach długo po stłumieniu publicznej dyskusji. Utrata kontroli nad plonami przerodziła się w utratę bliskich, sąsiadów i codziennego bezpieczeństwa, od którego zależało życie wspólnoty.

1.3 Eksport zboża i priorytety państwa

Bilans żywnościowy Markiewicza, Naumenko i Qian rekonstruuje zbiory zboża na poziomie 9,1 miliona ton. Państwo pozyskało 4,2 miliona ton, pozostawiając na wsi około 4,9 miliona ton. Produkcja spadła z 16,8 miliona ton w 1931 roku, lecz nawet zmniejszone zbiory z 1932 roku wystarczyłyby do uniknięcia głodu, gdyby przeznaczono je dla ludzi mieszkających w Ukrainie.

Gdyby zbiory te zachowano na wyżywienie wiejskiej i miejskiej ludności Ukrainy, zapewniłyby około 0,79 kg zboża na osobę dziennie, wobec oszacowanego w badaniu zapotrzebowania żywnościowego wynoszącego 0,78 kg. **Ukraina wyprodukowała w 1932 roku dość żywności, by uniknąć głodu.** Po dostawach państwowych na wsi pozostawało jedynie 0,54 kg na osobę dziennie, około 30% poniżej tego zapotrzebowania. Autorzy ustalają również, że reszta ZSRR produkowała dość, by utrzymać własną ludność bez zboża z Ukrainy.[27] Pełny abstrakt i opis bibliograficzny znajdują się w podrozdziale 2.3.

[27] Markiewicz, Naumenko i Qian, „The Causes of Ukrainian Famine Mortality, 1932–33”, podrozdział 3, tabela 1; tekst udostępniony przed wydaniem, podlinkowany przez autora, s. 8–10. Zrekonstruowana produkcja w 1932 roku wynosi 9,1 miliona ton, a dostawy 4,2 miliona; pozostałe około 4,9 miliona ton obliczono z tych zaokrąglonych danych. Dostawy obejmują zaopatrzenie konsumentów miejskich, eksport zagraniczny i rezerwy: nie są miarą zboża wywiezionego z Ukrainy i nie można dodawać ich do sum eksportu. Tabela 1 podaje 0,791 kg dziennie z produkcji na mieszkańca i 0,538 kg pozostałych na mieszkańca wsi; tekst podaje punkt odniesienia dla potrzeb żywnościowych wynoszący 0,778 kg, oparty na oficjalnych normach kalorycznych ważonych według struktury demograficznej. Są to różne populacje odniesienia. Pozostawiona ilość obejmuje zapasy siewne i nie jest zaobserwowanym spożyciem; bilans nie obejmuje niesystematycznie odnotowywanych przydziałów zwrotnych i pomocy ani nie odejmuje strat magazynowych lub transportowych. Autorzy omawiają te ograniczenia i dostępność innej żywności. Podane niżej ogólnozwiązkowe eksporty według lat kalendarzowych są odrębnym szeregiem, nie ukraińskim eksportem ze zbiorów 1932 roku.

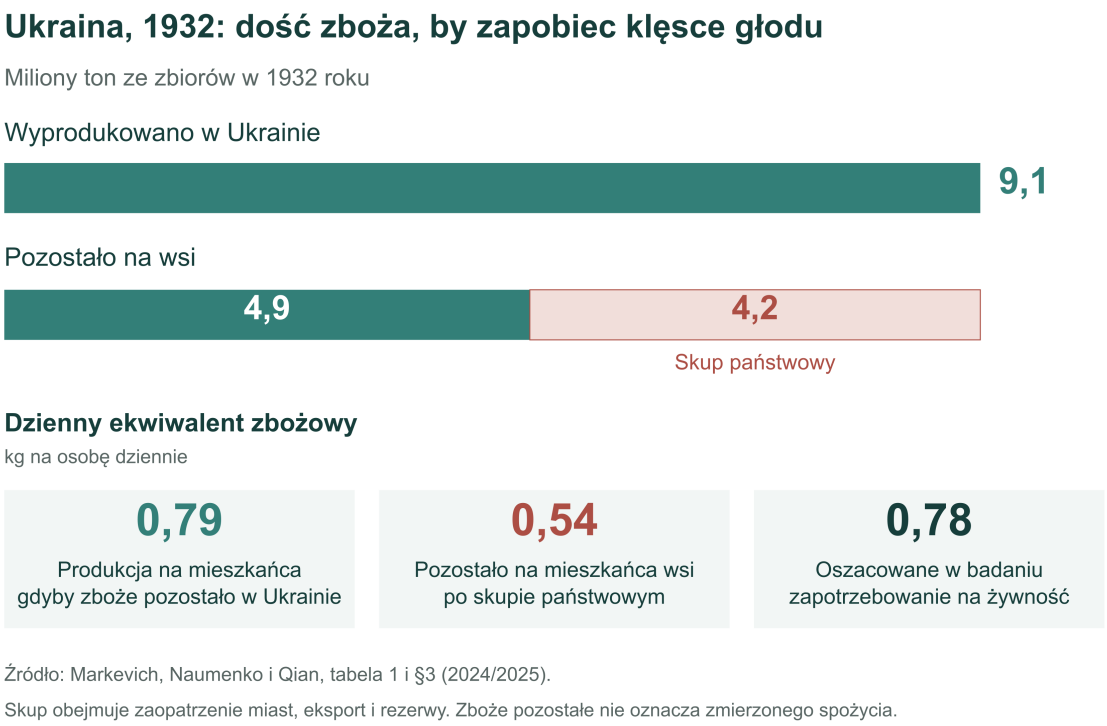

Zbiory zboża w Ukrainie w 1932 roku i ilość pozostawiona na wsi po dostawach państwowych. Pozostawiona ilość obejmuje ziarno siewne i nie jest miarą faktycznego spożycia. Źródło: Markiewicz, Naumenko i Qian, tabela 1.

Związek Sowiecki nadal eksportował produkty rolne, podczas gdy ludzie umierali z głodu. Fakt ten ukazują jego własne opublikowane statystyki. Rocznik statystyczny *СССР в цифрах*[28] (*ZSRR w liczbach*) z 1935 roku, s. 574–575, odnotowuje eksport w kategorii „Хлебные культуры” — zboża — w wysokości 4 846 024 ton w 1930 roku, 5 182 855 w 1931, 1 819 114 w 1932 i 1 771 364 w 1933. Są to dane dla całego Związku Sowieckiego, nie eksport przypisany konkretnie Ukrainie, a kategoria ta jest szersza niż sama pszenica.

[28] ЦУНХУ Госплана СССР, *СССР в цифрах* (Москва, 1935), s. 574–575.

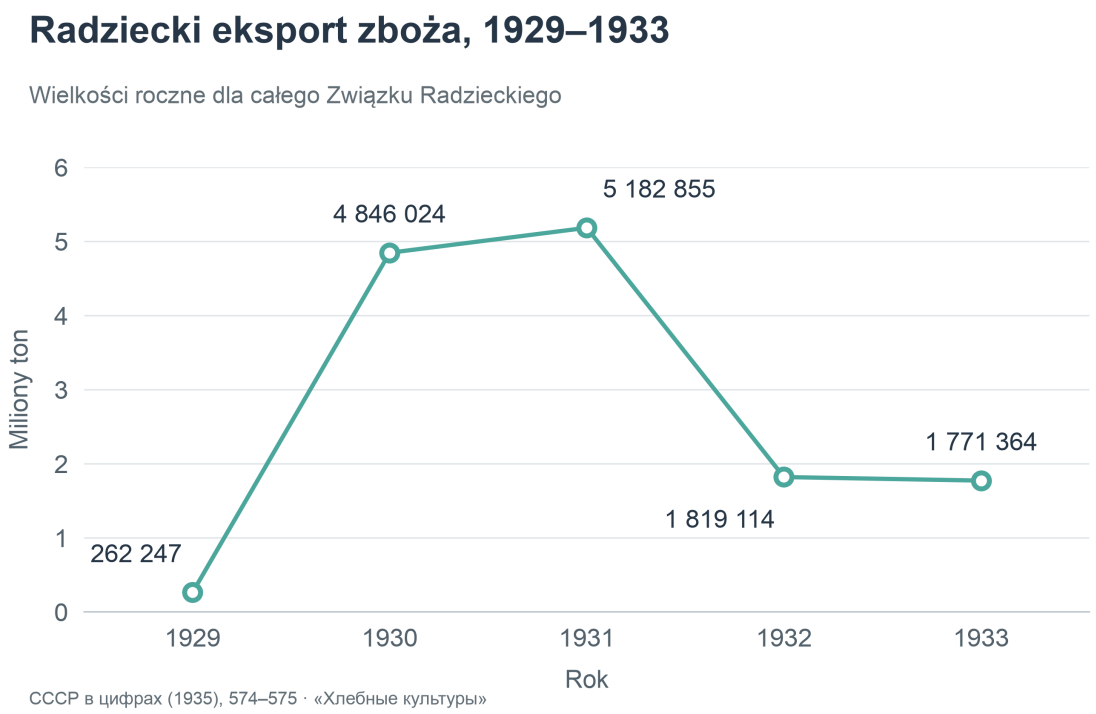

Radziecki eksport zboża, 1929–1933: wielkości roczne dla całego Związku Radzieckiego w tonach. Punkty oznaczają pięć lat kalendarzowych i są połączone prostymi odcinkami.

Eksport zatem gwałtownie spadł po 1931 roku, ale trwał podczas katastrofy lat 1932–33. Oba te fakty mają znaczenie. Spadek łącznego eksportu może współistnieć z odbieraniem żywności rozpaczliwie potrzebnej konkretnym gospodarstwom. Z kolei roczna wielkość eksportu nie wskazuje, kiedy transport opuścił kraj, gdzie pozyskano jego zawartość ani które głodujące społeczności mogłyby ją otrzymać.

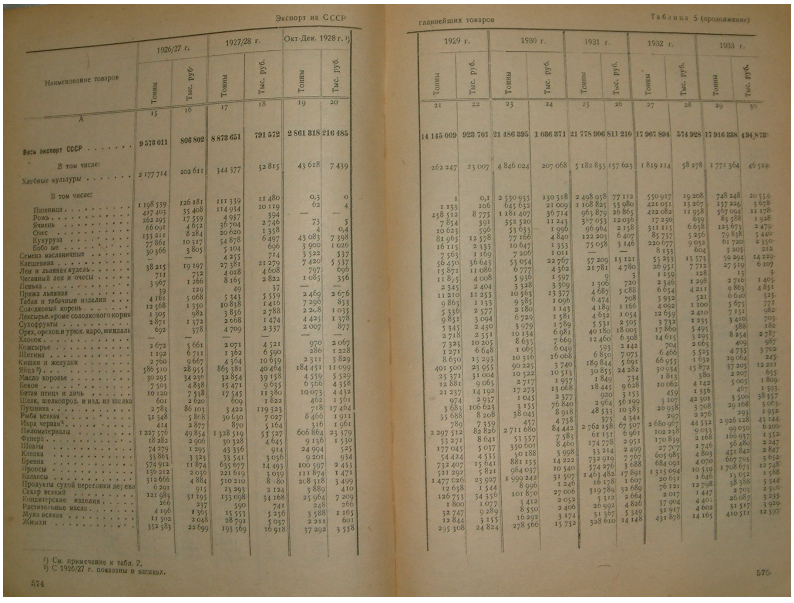

Eksport zboża w oficjalnych statystykach sowieckich: rozkładówka z СССР в цифрах (1935), s. 574–575. Wiersz „Хлебные культуры" podaje ilości w tonach; sąsiednia kolumna zawiera wartości pieniężne.

Sprzedaż zagraniczna była częścią szerszej walki o zasoby rolne. W przemówieniu z 9 lipca 1928 roku o industrializacji i problemie zbożowym Stalin wskazywał na odbieranie zasobów

rolnictwu jako źródło finansowania przemysłu. Trzeba było zapłacić za import maszyn i wiedzy fachowej, a rosnące miasta i projekty przemysłowe również rywalizowały o żywność.[29] Wartość przypisywana rozwojowi przemysłowemu nie określała jednak, ile można bezpiecznie odebrać producentom, ani nie usprawiedliwiała pozbawiania ich środków do przetrwania.

Zakupy zagraniczne służyły również rozbudowie sowieckiego potencjału militarnego. Oprócz gotowych maszyn ZSRR nabywał projekty fabryk, wyposażenie, prawa do produkcji i pomoc techniczną. Umowa, którą Amtorg zawarł 28 kwietnia 1930 roku z amerykańską U.S. Wheel Track Layer Corporation, przewidywała na przykład dwa czołgi Christie, prawa do ich wytwarzania i pomoc techniczną przy produkcji w Związku Sowieckim.[30]

Wpływy z eksportu miały również znaczenie dla płatności za wcześniejsze zakupy. W październiku 1931 roku Biuro Polityczne powiązało sowieckie zamówienia w Niemczech z możliwościami sowieckiego eksportu i ostrzegło, że płatności przypadające na 1932 rok nie są dostatecznie zabezpieczone. W styczniu 1934 roku Ludowy Komisariat Handlu Zagranicznego informował, że urządzenia zamówione w latach 1930–31 nadal napływały w 1932 roku, a niemieckie dostawy z 1933 roku obejmowały zamówienia z lat 1931–32.[31] Zboże było jednym z kilku źródeł wpływów z zagranicy; ten związek finansowy nie dowodzi, że konkretne transporty zboża opłacały konkretną broń.

Eksport należy więc rozpatrywać razem z przymusowymi dostawami, przydziałami krajowymi, rezerwami, ziarnem siewnym oraz terminami i odbiorcami pomocy. Tona zapisana jako eksport była toną, której nie pozostawiono głodującemu gospodarstwu. Pytanie o fakty dotyczy sposobu, w jaki władze rozdzielały zasoby w miarę narastania głodu; pytanie o odpowiedzialność obejmuje również ich wiedzę i dostępne im wybory.

[29] Biuro Polityczne KC WKP(b), *Директивы к переговорам с Германией о расширении советского экспорта*, dyrektywy zatwierdzone 15 października 1931 roku, punkty 2–4 (RGASPI, f. 17, op. 162, d. 11, l. 29); Ludowy Komisariat Handlu Zagranicznego ZSRR (NKWT), *Внешне-торговая политика СССР*, memorandum z 12 stycznia 1934 roku, część III, „Германия" (RGAE, f. 413, op. 12, d. 1366, ll. 16–17). Dyrektywy wiążą radzieckie zamówienia w Niemczech z możliwościami eksportu; memorandum opisuje gwarantowane kredyty i dostawy w ramach wcześniejszych zamówień.

[30] U.S. Wheel Track Layer Corporation i Amtorg Trading Corporation, umowa z 28 kwietnia 1930 roku, preambuła i §§ 1, 9–10; rosyjski odpis archiwalny w transkrypcji T-34 Inform (RGWA, f. 31811, op. 1, d. 374, k. 5–6). Umowa przewiduje czołgi, prawa do ich wytwarzania na terytorium ZSRR i pomoc techniczną. Szerszy kontekst przemysłowy i wojskowy zob. Piotr R. Frankowski, *The Secret Red Alliance: How the Soviet Union Planned to Use Germany to Take Over the World*, rozdz. XX, XXII i XXIV–XXV (w przygotowaniu).

[31] Biuro Polityczne KC WKP(b), *Директивы к переговорам с Германией о расширении советского экспорта*, zatwierdzone 15 października 1931 roku, § 2(a), (c) (RGASPI, f. 17, op. 162, d. 11, k. 29); Ludowy Komisariat Handlu Zagranicznego ZSRR (NKWT), *Внешне-торговая политика СССР*, memorandum z 12 stycznia 1934 roku, części I i III, „Германия" (RGAE, f. 413, op. 12, d. 1366, k. 1–26; podrozdział o Niemczech, k. 16–17). Część I rozróżnia zamówienia i dostawy oraz wskazuje utrzymanie wypłacalności po wielkich zamówieniach z lat 1929–31 jako główne zadanie; część III odnotowuje niemieckie dostawy wynikające z wcześniejszych zamówień.

1.4 Wiedza społeczności międzynarodowej i jej działania

Dowody głodu docierały do świata zewnętrznego, gdy ludzie jeszcze umierali. Władze sowieckie utrudniały badanie sprawy i zaprzeczały katastrofie, ale raporty, listy i apele przekraczały granicę. Należy więc odróżnić trzy pytania: jakie informacje stały się publiczne, co obce rządy wiedziały poufnie i co były gotowe zrobić. Zagraniczne rządy i instytucje otrzymywały dowody kanałami niezależnymi od prasy.

Sami Ukraińcy próbowali alarmować świat. List Ukraińskiej Rady Narodowej w Kanadzie do premiera R. B. Bennetta z 2 października 1933 roku opisywał rozpaczliwe listy docierające do Kanady. 26 września Komitet Łącznikowy Międzynarodowych Organizacji Kobiecych zaapelował do Johana Mowinckela, przewodniczącego Rady Ligi Narodów, o działania w sprawie sowieckiej Ukrainy. Krewni ofiar i ich rzecznicy zabiegali o reakcję, nie czekając, aż zagraniczni obserwatorzy odkryją ich cierpienie.

Mykoła Łemyk: nagłośnić głód

21 października 1933 roku Mykoła Łemyk, młody członek Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów (OUN), zastrzelił Ołeksija Majłowa, urzędnika sowieckiego konsulatu we Lwowie. Lwów znajdował się wówczas w Polsce. OUN zaplanowała zamach jako protest przeciwko głodowi w sowieckiej Ukrainie.

Łemyk oddał się w ręce polskiej policji, by w sądzie wyjaśnić polityczny cel zabójstwa i zwrócić uwagę na głód. Jego proces przyciągnął uwagę prasy w Galicji i za granicą; został skazany na dożywotnie więzienie. Sprawa ilustruje próby przełamania sowieckiego milczenia podejmowane spoza ZSRR.[32]

Mykoła Łemyk.

[32] O oporze wobec cenzury i wymuszonego milczenia pod rządami komunistycznymi zob. Vatnik Soup, *Jan Palach: Resistance to Tyranny*, Dossier pamięci historycznej (styczeń 2027). W przygotowaniu.

Famine en U.R.S.S., opublikowana z Famine in USSR A. Markoffa (Paryż, 1933). A: regiony konsumujące zboże; B: regiony produkujące zboże; C: dawne terytoria Kozaków dońskich, kubańskich i tereckich; C_1: terytoria Kozaków uralskich i orenburskich. Gęste cieniowanie oznacza obszary wskazane jako dotknięte najbardziej katastrofalnym głodem. Mapa obejmuje europejską część ZSRR wraz z Kaukazem; nie jest pełną mapą sowieckiego głodu.

Niezależne dziennikarstwo także podważało oficjalną wersję. Berlińskie oświadczenie Garetha Jonesa z 29 marca 1933 roku przedstawiło międzynarodowej publiczności obserwacje z jego podróży. Marcowe artykuły Malcolma Muggeridge'a w *Manchester Guardian* opisywały śmierć głodową w Ukrainie i na Kaukazie Północnym. W późniejszej odpowiedzi Duranty'emu[33] Jones wskazał kilka rodzajów dowodów: rozmowy we wsiach, chłopów zmuszonych do opuszczenia domów, listy, dyplomatów, dziennikarzy i ekspertów technicznych. Ich relacje różniły się dostępem i metodą, lecz istnienie cenzury nie czyniło niezależnego dochodzenia niemożliwym.

[33] O odpowiedzi Duranty'ego Jonesowi i następującej wymianie zdań zob. podrozdział 1.5, „Duranty, protowatnik".

Podróż kanadyjskiej dziennikarki Rhei Clyman przez Ukrainę i Kaukaz Północny w 1932 roku stworzyła kolejną drogę, którą świadectwa mieszkańców wsi docierały do czytelników za granicą. Jej reportaż w *Toronto Evening Telegram* z 16 maja 1933 roku opisywał rodziny pozbawione żywności i zwierząt oraz mieszkańców proszących, by zaniosła ich apel na Kreml. Relacja ukazała się w najbardziej śmiercionośnych miesiącach głodu, lecz opisywała warunki, których była świadkiem rok wcześniej.

Pięcioczęściowa seria Williama Henry'ego Chamberlina w *Manchester Guardian* z października 1933 roku potwierdzała wyjątkową śmiertelność po jego podróży po Ukrainie i Kaukazie Północnym, lecz nadal przyjmowała sowieckie wyjaśnienia. Po opuszczeniu Moskwy w relacji dla *Christian Science Monitor* z 29 maja 1934 roku opisał ocalałych, których świadectwa przeczyły oficjalnym zaprzeczeniom, i przedstawił głód jako narzędzie polityki. Cenzura i chęć zachowania dostępu mogły ograniczać to, co korespondent publikował nawet po zobaczeniu spustoszeń głodu. Jego pełniejsze potępienie dotarło do czytelników po szczytowym nasileniu zgonów.

Series on "Tammany's Poor Relations" Continues Today on Pa

NIGHT EDITION ★ ★ ★ ★ ★ Wall Street Closing Prices

New York Evening Post

NIGHT EDITI ★ ★ ★ ★ Wall Street Closing

THREE 3 CENTS — WEDNESDAY, MARCH 29, 1933 — THREE

FAMINE GRIPS RUSSIA, MILLIONS DYING, IDLE ON RISE, SAYS BRITON

Gareth Jones, Lloyd George Aid, Reports Devastation

TOURS FARM AREAS, FINDS FOOD GONE

Asserts Reds Arrest Britain to Check Public Wrath—Peasants "Wait for Death"

FRANCE HAS BIG DEFICIT

GAMBLING TO COME BACK

INSURANCE SAFE BLASTED

S. K. THOMPSON RESIGNS

EXECUTION TOO EXPENSIVE

WOULD BAN FREE LUNCH

CUTS IN VETERAN BENEFITS MAPPED

REICH JEWS ASK END OF PROTESTS

LEHMAN PLEA ON BEER BILL STIRS STORM

Both Parties in Both Houses Launch Bitter Attack

GOVERNOR BLAMES LOBBYISTS' 'SWARM'

In Appeal to Legislature Says Selfish Interests Menace Repeal

ROOSEVELT DEMANDS U CONTROL NEW SECURITI MESSAGE HITS DISHONES

LA GUARDIA SEEKS MAYORALTY AGAIN

Summary of the Securities Bill as Submitted by Roosevelt

BILL GIVEN TO SENA

New York Evening Post, 29 marca 1933 roku: fragment pierwszej strony informujący o ostrzeżeniu Jonesa. Podana w nagłówku liczba ofiar jest ówczesnym doniesieniem prasowym, a nie szacunkiem demograficznym.

Już wówczas podnoszono kwestię wykorzystania stosunków gospodarczych do uzyskania ustępstw humanitarnych. W Izbie Gmin 5 lipca 1933 roku księżna Atholl mówiła o głodzie w Ukrainie i innych regionach sowieckich oraz kwestionowała perspektywę czerpania zysków z taniego importu sowieckiej żywności. Wzywała rząd do uzależnienia dalszych kredytów od działań korzystnych dla ludności, w tym zgody na zachowanie żywności przez chłopów. Jej wystąpienie dowodzi, że zarówno katastrofa, jak i możliwość wywarcia nacisku gospodarczego były przedmiotem debaty publicznej jeszcze podczas głodu.

Apel kardynała Theodora Innitzera opublikowany 19 sierpnia 1933 roku również wzywał do pomocy i nakłaniał rozwijających stosunki gospodarcze z ZSRR do zabiegania o klauzulę humanitarną. Proponował wykorzystanie tych relacji do uzyskania dostępu dla pomocy. W tym czasie wiosenny i wczesnoletni szczyt zgonów już minął.

Pomoc wymagała dostępu, a także pieniędzy i żywności. Sowieckie zaprzeczenia pomagały podtrzymywać odmowę przyjęcia pomocy międzynarodowej: dopuszczenie niezależnej akcji ujawniłoby warunki, które władze ukrywały. Wielka misja ARA z lat 1921–23 nie miała odpowiednika w Ukrainie w latach 1932–33. Prywatne przekazy i zakupy w Torgsinie stanowiły inne kanały, zależne od zasobów i kontaktów, których wiele głodujących gospodarstw nie miało. Sowieckie utrudnienia i niechęć zagranicznych rządów do wywierania presji w tej sprawie były odrębnymi przeszkodami, choć wzajemnie się wzmacniały.

Zaangażowanie handlowe stworzyło tymczasem inny układ relacji. Amerykańskie maszyny, projekty fabryk, inżynieria i wiedza techniczna przyczyniały się do sowieckiej industrializacji; konkretnym przykładem są kontrakty Forda i Kahna. Współpraca przemysłowa była działalnością handlową, odrębną od pomocy humanitarnej. Obecność zagranicznych specjalistów tworzyła jednak także potencjalne kanały informacji. Odpowiedzialność należy oceniać na podstawie tego, co konkretni uczestnicy wiedzieli i na co mogli wpływać.

Linia montażowa w moskiewskiej fabryce Forda, 6 listopada 1930 roku. Porozumienie z 1929 roku włączyło projekty fabryczne i personel techniczny Forda w sowiecką industrializację.

10 lipca 1933 roku Sergio Gradenigo, konsul Włoch w Charkowie, donosił o głodzie i chorobach ambasadzie w Moskwie i do wiadomości Ministerstwa Spraw Zagranicznych. Jego wcześniejsza depesza z 31 maja przewidywała, że wyludnienie i rosyjskie osadnictwo doprowadzą do rusyfikacji Ukrainy, powtarzając zarazem antysemickie oskarżenia. 2 września faszystowskie Włochy podpisały z ZSRR pakt przyjaźni, nieagresji i neutralności. Doniesienia o śmierci głodowej i dyplomatyczne porozumienie współistniały; ideologiczna wrogość wobec komunizmu nie przeszkadzała w kontaktach z państwem sowieckim.

Stany Zjednoczone uznały Związek Sowiecki 16 listopada 1933 roku. Cele Roosevelta obejmowały możliwości handlowe i ograniczenie japońskiej ekspansji w Azji. Interesy te istniały niezależnie od relacji Duranty'ego. Uznanie postawiło te priorytety dyplomatyczne

obok dowodów ukraińskiego cierpienia, na które nadal nie udzielono odpowiedniej odpowiedzi.

Duranty miał również bezpośredni dostęp do Roosevelta. Ich spotkanie w Albany w lipcu 1932 roku odbyło się, gdy Roosevelt był gubernatorem i kandydatem na prezydenta. Ówczesna relacja w *Time* opisuje długą konsultację. Autorytet Duranty'ego mógł więc docierać zarówno do decydentów, jak i czytelników gazet.

Negocjacje finansowe pokazują, jak wiele Roosevelt był gotów pozostawić nierozstrzygnięte. Memorandum z 15 listopada 1933 roku przewidywało płatność od 75 do 150 milionów dolarów, finansowaną dodatkowym oprocentowaniem amerykańskich pożyczek lub kredytów dla ZSRR, przy umorzeniu pozostałych roszczeń. Dokładna kwota pozostawała otwarta. W lipcu 1934 roku zastępca sekretarza stanu R. Walton Moore informował o roszczeniach przekraczających 600 milionów dolarów i opisywał załamanie negocjacji. Uznanie zostało już przyznane. Były to proponowane ustępstwa, a nie zawarte porozumienie o spłacie. Cele handlowe i strategiczne przyniosły rezultat dyplomatyczny, choć wcześniej nie uzyskano ani realizacji zobowiązań finansowych, ani pomocy humanitarnej.

Arthurdale i urok eksperymentu społecznego

Projekt Arthurdale w Wirginii Zachodniej Eleanor Roosevelt wyrósł z tych samych poszukiwań alternatyw wobec załamania gospodarczego w czasach wielkiego kryzysu. Rząd federalny kupił teren w 1933 roku; pierwsze rodziny przybyły w 1934. Jego 165 gospodarstw łączyło rodzinne działki z przedsiębiorstwami spółdzielczymi, szkolnictwem i usługami publicznymi. Osobiste zaangażowanie Eleanor pomogło uczynić z niego głośny eksperyment planowego życia wspólnotowego.

Domy w Arthurdale, czerwiec 1935 roku.

Ubiegający się o miejsce w Arthurdale szukali domów i źródeł utrzymania. Entuzjazm wokół projektu pokazuje nadzieję pokładaną w świadomej przebudowie społecznej. Dla części amerykańskiej lewicy sowiecka industrializacja niosła jeszcze większą obietnicę wyjścia z kryzysu kapitalizmu. Amerykański dziennikarz Louis Fischer wyraził tę sympatię wprost w artykule dla *The Nation* z 1935 roku: pozorny sukces sowieckiego eksperymentu był źródłem wiary politycznej. Gdy wiara ta uzależniała się od jego wyniku, doniesienia o cierpieniu można było odbierać jako atak na samą nadzieję.

Statystyka i wiara w sowiecki eksperyment

Oficjalne statystyki pomagały nadać tej nadziei pozór mierzalnego sukcesu. W referacie z 7 stycznia 1933 roku Stalin twierdził, że dochód narodowy wzrósł od 1928 roku o 85 procent, a warunki materialne robotników i chłopów poprawiają się z roku na rok.

Statystyka i wiara w sowiecki eksperyment (ciąg dalszy)

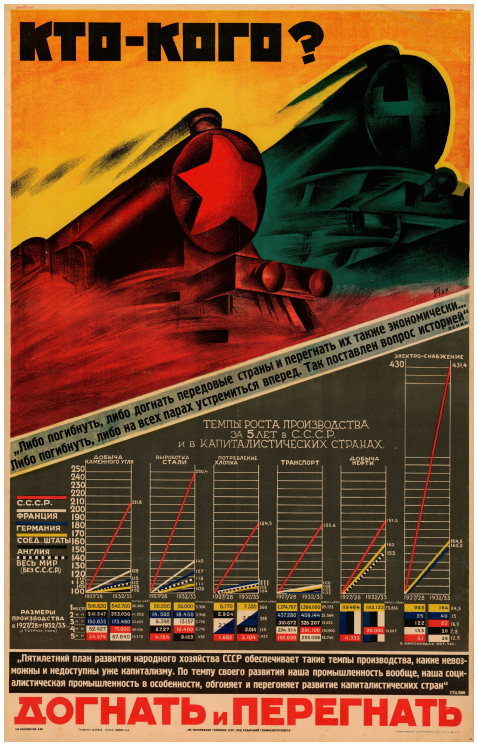

Ocena pierwszego planu pięcioletniego autorstwa Marka Harrisona przypisuje większość raportowanego wzrostu dochodu narodowego nieujawnionym podwyżkom cen i innym zniekształceniom statystycznym. Nowe zdolności przemysłowe współistniały ze spadkiem konsumpcji i masową śmiercią głodową.[34]

Atrakcyjność polityczna tkwiła w tym, czego liczby zdawały się dowodzić: gdy gospodarki kapitalistyczne pogrążone były w kryzysie, planowanie pozornie zapewniało alternatywną przyszłość. Nadawało to wyborowi miar znaczenie. Produkcja przemysłowa mogła rosnąć, gdy chłopi tracili dostęp do żywności; pozorne potwierdzenie słuszności eksperymentu zależało od tego, jakie wyniki liczono i czyje straty pomijano.

„Kto kogo? Dogonić i przegonić", 1929. Produkcję każdego kraju w 1927/28 roku przyjęto za 100. Wykresy porównują prognozowany wzrost procentowy do 1932/33 roku względem różnych bezwzględnych poziomów wyjściowych. Nawet gdyby były poprawne, szybszy wzrost nie dowodziłby, że produkcja sowiecka prześcignie rywali. Hasło, ścigające się pociągi i strzeliste czerwone linie zachęcają do takiego wrażenia.

Brytyjskie depesze dyplomatyczne z 5 marca i 17 lipca 1933 roku opisywały warunki na Kubaniu i w Ukrainie, w tym doniesienia o śmierci głodowej i opustoszałych wsiach. Późniejsza brytyjska debata szczególnie wyraźnie ukazuje różnicę między wiedzą a działaniem. W Izbie Lordów 25 lipca 1934 roku lord Ponsonby sprzeciwiał się parlamentarnej kontroli spraw wewnętrznych innych państw i kierował uwagę ku ubóstwu w Wielkiej Brytanii, klęskom głodu w Indiach i warunkom w Stanach Zjednoczonych. Ten unik nie stanowił odparcia dowodów z Ukrainy.[35] W tej samej debacie rzecznik rządu, hrabia Stanhope, przyznał, że zna znaczną część przedstawionych informacji, i stwierdził, że jedynym dostępnym materiałem im przeczącym jest oficjalna propaganda sowiecka, sprzeczna z innymi źródłami. Mimo to odmówił udostępnienia dokumentów do dyskusji. Była to wymiana zdań po głodzie, lecz pokazuje, jak świadomość mogła współistnieć z oporem wobec działań publicznych.

Międzynarodowe niepowodzenie było więc bardziej złożone niż skuteczne oszustwo narzucone nieświadomemu światu. Ostrzeżenia można było blokować, odrzucać jako niewiarygodne, lekceważyć lub podporządkowywać innym celom. Zaprzeczanie mogło pomagać ludziom unikać konsekwencji informacji, z którymi już się zetknęli.

[34] Badanie ukrytej inflacji w sowieckich statystykach przemysłowych autorstwa Harrisona opisuje bodźce skłaniające przedsiębiorstwa do uzyskiwania wysokich cen planowych, co ułatwiało realizację celów produkcyjnych w rublach. Odnotowuje też odgórny zakaz obniżania wyników po ich publicznym ogłoszeniu. Zniekształcenie pomiaru i ochrona polityczna mogły więc wzajemnie się wzmacniać.

[35] Wczesny przypadek *whataboutismu*. Zob. Vatnik Soup, *Debunk of the Day 4: Whataboutism*, 1 lutego 2026 roku.

1.5 Duranty, protowatnik

Dziennikarstwo Waltera Duranty'ego ilustruje, jak pozorna niezależność mogła nadawać za granicą autorytet wersji reżimu. Pomagał on także ukrywać jedną z najgorszych masowych zbrodni XX wieku — ludobójczy Hołodomor — w czasie jej trwania. Jego pozycja doświadczonego korespondenta zagranicznego i laureata Pulitzera uwiarygodniała publiczne zapewnienia.

Współczesna analogia *protowatnika* dotyczy praktyki: zagraniczny komentator użycza autorytetu eksperta preferowanej przez reżim narracji, lekceważąc świadków, którzy jej przeczą. Podobnie Gorki użyczył literackiego prestiżu pochwale pracy przymusowej w propagandowej książce o Kanale Białomorskim z 1934 roku (zob. ramkę w podrozdziale 2.5.2). Opublikowane działania Duranty'ego można badać bez założenia, że był opłacanym agentem sowieckim. Cenzura, zależność od dostępu, sympatia ideologiczna, apologetyka i tajny werbunek to różne relacje.

W „Russians Hungry, But Not Starving", opublikowanym 31 marca 1933 roku, Duranty przyznawał, że dochodzi do zgonów związanych z niedożywieniem, a zarazem zaprzeczał klęsce głodu. Podważał dowody Jonesa i wiązał relacje o głodzie z błędnymi przewidywaniami upadku ZSRR. Przetrwanie rządu niewiele jednak mówi o tym, czy ludzie, którymi rządzi, umierają z głodu.

Portret opublikowany w 1919 roku.

minizupa gratis

Walter Duranty

W dzisiejszej Vatnik Soup przedstawiamy **Waltera Duranty'ego**, dziennikarza urodzonego w Wielkiej Brytanii. Najbardziej znany jest ze zdobycia Nagrody Pulitzera za relacje ze Związku Sowieckiego — oraz z negowania Hołodomoru, gdy miliony Ukraińców umierały z głodu.

Urodzony w Liverpoolu w 1884 roku i wykształcony w Cambridge, został moskiewskim korespondentem *The New York Times*. Jego Pulitzer z 1932 roku nagradzał reportaże opublikowane w 1931 roku.

W depeszy z marca 1933 roku lekceważył naoczną relację Garetha Jonesa jako „sensacyjną opowieść", przyznając, że dochodzi do zgonów z niedożywienia, a zarazem zaprzeczając klęsce głodu.

Kilka miesięcy wcześniej uspokajał czytelników, że Rosjanie „zacisnęli pasa". Głód przedstawiano jako trudność, którą ludzie mogą przetrwać, podczas gdy postęp sowiecki trwa.

Jego osławiona metafora omletu i jajek usprawiedliwiała śmierć ofiar reżimu. Zaprzeczanie i usprawiedliwianie wzajemnie się wzmacniały: umniejszyć cierpienie, a następnie usprawiedliwić je jako cenę budowy socjalizmu.

The New York Times nigdy nie zwrócił jego Nagrody Pulitzera. W 2003 roku kapituła Pulitzera odmówiła jej odebrania.

Co bardziej wymowne, artykuł łączył **umniejszanie cierpienia z jego usprawiedliwianiem**. Duranty przywoływał metaforę omletu i porównywał bolszewicką obojętność wobec ofiar socjalistycznej transformacji z gotowością generałów do poświęcania żołnierzy. Argument oferował dwie obrony naraz: katastrofa miała być rzekomo wyolbrzymiona, a zarazem normalizowano ofiary jako koszt projektu. Przetrwanie ludzi podporządkowano osiągnięciom reżimu. Jego relacja dostarczała więc zarówno uzasadnienia dla tolerowania cierpienia, jak i powodu, by wątpić w jego skalę.

Ten problem moralny Hayek zbadał później w rozdziale X *The Road to Serfdom* (1944), „Why the Worst Get on Top”[36]. Jego argument dotyczy instytucji nagradzających bezwzględność, gdy zbiorowy cel usuwa ograniczenia w traktowaniu ludzi. Obrona Duranty'ego pokazuje, jak zewnętrzny obserwator mógł pomagać uczynić tę bezwzględność akceptowalną. Twierdzenie, że wielka przemiana wymagała ofiar, pozostawiało też kierującym nią prawo do decydowania, czyje życie można poświęcić.

Hayek i The Road to Serfdom, 1944

Friedrich August von Hayek (1899–1992) był brytyjskim ekonomistą i myślicielem politycznym urodzonym w Austrii, wykształconym w Wiedniu i wykładającym w London School of Economics w latach 1931–1950. Ukończył *The Road to Serfdom* podczas drugiej wojny światowej, gdy LSE ewakuowano do Cambridge. Pierwsze brytyjskie wydanie ukazało się 10 marca 1944 roku, gdy nadal istniały nazistowskie Niemcy i stalinowski Związek Sowiecki, a ten ostatni był wojennym sojusznikiem Wielkiej Brytanii.

Friedrich August von Hayek, portret bez daty.

Książka, dedykowana „socjalistom wszystkich partii”, kwestionowała kolektywizm ponad podziałami politycznymi[37]. Hayek łączył faszyzm, nazizm i komunizm sowiecki poprzez podporządkowywanie wyborów jednostki zbiorowym celom egzekwowanym przez skoncentrowaną władzę. Argumentował, że całościowe planowanie gospodarcze wymaga od władz narzucania priorytetów ludziom, którzy nie podzielają tych samych celów. Zwracał się bezpośrednio do odbiorców brytyjskich: obawiał się, że atrakcyjność kierowania gospodarką w czasie wojny przeniesie rozległą kontrolę na czas pokoju.

Wydanie amerykańskie ukazało się we wrześniu 1944 roku; skrót w *Reader's Digest* z kwietnia 1945 roku dotarł do znacznie szerszej publiczności. Odbiór był skrajnie podzielony, a książka stała się trwałym punktem odniesienia w liberalnej argumentacji dotyczącej planowania, przymusu politycznego i rządów prawa.

[36] F. A. Hayek, *The Road to Serfdom* (Routledge, 1944), rozdział X, „Why the Worst Get on Top”.

[37] F. A. Hayek, *The Road to Serfdom* (1944).

Hayek i The Road to Serfdom, 1944 (ciąg dalszy)

Hayek otrzymał wraz z Gunnarem Myrdalem Nagrodę Banku Szwecji im. Alfreda Nobla w dziedzinie nauk ekonomicznych za 1974 rok. W przemówieniu na bankiecie noblowskim 10 grudnia ostrzegał, że nagroda nadaje „autorytet, jakiego w ekonomii żaden człowiek nie powinien posiadać". Nazajutrz jego wykład *The Pretence of Knowledge* rozwijał problem niebezpieczeństwa traktowania ograniczonej wiedzy eksperckiej jako upoważnienia do kierowania społeczeństwem.

RUSSIANS HUNGRY, BUT NOT STARVING

Deaths From Diseases Due to Malnutrition High, Yet the Soviet Is Entrenched.

LARGER CITIES HAVE FOOD

Ukraine, North Caucasus and Lower Volga Regions Suffer From Shortages.

KREMLIN'S 'DOOM' DENIED

Russians and Foreign Observers In Country See No Ground for Predictions of Disaster.

By WALTER DURANTY.
Special Cable to THE NEW YORK TIMES.

MOSCOW, March 30.—In the middle of the diplomatic duel between Great Britain and the Soviet Union over the accused British engineers there appears from a British source a big scare story in the American press about famine in the Soviet Union, with "thousands already dead and millions menaced by death from starvation."

Its author is Gareth Jones, who a former secretary to David Lloyd George and who recently spent three weeks in the Soviet Union and reached the conclusion that the country was "on the verge of a terrific smash," as he told the writer.

Mr. Jones is a man of a keen and active mind, and he has taken the trouble to learn Russian, which he speaks with considerable fluency, but the writer thought Mr. Jones's judgment was somewhat hasty and asked him on what it was based. It appeared that he had made a forty-mile walk through villages in the neighborhood of Kharkov and had found conditions sad.

I suggested that that was a rather inadequate cross-section of a big country, but nothing could shake his conviction of impending doom.

Predictions of Doom Frequent.

The number of times foreigners, especially Britons, have shaken rueful heads as they composed the Soviet Union's epitaph can scarcely be computed, and in point of fact it has done the Soviet Union incalculable harm since the day when William C. Bullitt's able and honest account of the situation was shelved and negatived during the Versailles Peace Conference by reports that Admiral Kolchak, White Russian leader, had taken Kazan—which he never did—and that the Soviet power was "on the verge of an abyss."

Admiral Kolchak faded. Then General Denikin took Orel and the Soviet Government was on the verge of an abyss again, and General Yudenich "took" Petrograd. But where are Generals Denikin and Yudenich now?

A couple of years ago another British "eyewitness" reported a mutiny in the Moscow garrison and "rows of c·rpses neatly piled in Theatre Square," and only this week a British news agency revealed a revolt of the Soviet Fifty-fifth Regiment at Dauria, on the Manchurian border. All bunk, of course.

This is not to mention a more regrettable incident of three years ago when an American correspondent discovered half the Ukraine flaming with rebellion and "proved" it by authentic documents eagerly proffered by Rumanians, which documents on examination appeared to relate to events of eight or ten years earlier.

Saw No One Dying.

But to return to Mr. Jones. He told me there was virtually no bread in the villages he had visited and that the adults were haggard, gaunt and discouraged, but that he had seen no dead or dying animals or human beings.

I believed him because I knew it to be correct not only of some parts of the Ukraine but of sections of the North Caucasus and lower Volga regions and, for that matter, Kazakstan, where the attempt to change the stock-raising nomads of the type and the period of Abraham and Isaac into 1933 collective grain farmers has produced the most deplorable results.

It is all too true that the novelty and mismanagement of collective farming, plus the quite efficient conspiracy of Feodor M. Konar and his associates in agricultural commissariats, have made a mess of Soviet food production. [Konar was executed for sabotage.]

But—to put it brutally—you can't make an omelette without breaking eggs, and the Bolshevist leaders are just as indifferent to the casualties that may be involved in their drive toward socialization as any General during the World War who ordered a costly attack in order to show his superiors that he and his division possessed the proper soldierly spirit. In fact, the Bolsheviki are more indifferent because they are animated by fanatical conviction.

Since I talked with Mr. Jones I have made exhaustive inquiries about this alleged famine situation. I have inquired in Soviet commissariats and in foreign embassies with their network of consuls, and I have tabulated information from Britons working as specialists and from my personal connections, Russian and foreign.

Disease Mortality Is High.

All of this seems to me to be more trustworthy information than I could get by a brief trip through any one area. The Soviet Union is too big to permit a hasty study, and it is the foreign correspondent's job to present a whole picture, not a part of it. And here are the facts:

There is a serious food shortage throughout the country, with occasional cases of well-managed State or collective farms. The big cities and the army are adequately supplied with food. There is no actual starvation or deaths from starvation, but there is widespread mortality from diseases due to malnutrition.

In short, conditions are definitely bad in certain sections—the Ukraine, North Caucasus and Lower Volga. The rest of the country is on short rations but nothing worse. These conditions are bad, but there is no famine.

The critical months in this country are February and March, after which a supply of eggs, milk and vegetables comes to supplement the shortage of bread—if, as now, there is a shortage of bread. In every Russian village food conditions will improve henceforth, but that will not answer one really vital question—What about the coming grain crop?

Upon that depends not the future of the Soviet power, which cannot and will not be smashed, but the future policy of the Kremlin. If through climatic conditions, as in 1921, the crop fails, then, indeed, Russia will be menaced by famine. If not, the present difficulties will be speedily forgotten.

Walter Duranty, „Russians Hungry, But Not Starving", The New York Times, 31 marca 1933 roku, s. 13.

Pasy i ciała

W depeszy z 26 listopada 1932 roku Duranty uspokajał czytelników, że Rosjanie już wcześniej „zaciskali pasa”.[38]

To utarte wyrażenie sugeruje możliwe do zniesienia ograniczenie konsumpcji: ludzie oszczędzają, znoszą niewygodę, a w końcu wracają do normalności. W odniesieniu do głodu zmienia jednak przymusowy niedostatek w rutynową próbę wytrwałości. Dla człowieka wyniszczonego brakiem jedzenia pas mógł stać się brutalnie dosłowny. Utrata masy ciała była dowodem krzywdy, a nie uspokajającym znakiem zdolności do jej znoszenia.

Metafora zaciera także sprawstwo. Gospodarstwo domowe, które postanawia mniej wydawać, podejmuje decyzję; gospodarstwo pozbawione żywności i możliwości ucieczki podlega decyzjom innych. Chwalenie wytrwałości ludności przenosi uwagę z narzucających niedostatek na tych, od których oczekuje się jego przetrwania. Zapewnienie dotyczyło trwałości sowieckiego programu. Głodującym nie dawało ochrony.

6 kwietnia 1933 roku Duranty przedstawiał raportowane wzrosty produkcji przemysłowej jako dowód, że niedobór żywności jest mniej poważny, niż sądzono, albo że dystrybucja poprawiła się na tyle, iż skutki są takie same. Wniosek ten jednak nie wynikał z przesłanek. Fabryki mogły otrzymywać robotników i dostawy, podczas gdy wsie były ich pozbawiane. Produkcja przemysłowa mierzy inny wynik niż to, czy konkretni ludzie mogą zdobyć żywność. Traktowanie osiągnięć jako odpowiedzi na śmierć głodową wypierało pytanie o to, czyj dobrobyt się liczy i czyje straty wyłączano z oceny sukcesu.

Odpowiedź Jonesa opublikowana 13 maja 1933 roku ujawniła spór o metody. Odrzucił sugestię, że przewidywał upadek reżimu, i wyjaśnił, że jego wnioski opierają się na kilku rodzajach dowodów, w tym wywiadach prowadzonych po rosyjsku i rozmowach z przedstawicielami dyplomatycznymi. Kwestionował też eufemizmy, do których skłaniała cenzura. *Times* opublikował tę odpowiedź: dowody przeciwne dotarły do gazety i jej czytelników. Chodziło więc również o wagę i wiarygodność nadawane konkurencyjnym relacjom.

Naciski na moskiewskich korespondentów wykraczały poza Duranty’ego. We wspomnieniach *Assignment in Utopia* z 1937 roku[39] Eugene Lyons opisał odcięcie się korespondentów od Jonesa i spotkanie z sowieckim urzędnikiem prasowym Konstantinem Umańskim. Według Lyonsa zachowanie dostępu podczas procesu brytyjskich inżynierów Metro-Vickers pomogło skłonić korespondentów do ustępstw wobec władz. Relacja wskazuje konkretny mechanizm instytucjonalny: rywalizacja o oficjalny dostęp mogła zachęcać dziennikarzy do chronienia własnych relacji zawodowych kosztem ludzi, o których cierpieniu mieli informować.

[38] Walter Duranty, „Food Shortage Laid to Soviet Peasants”, The New York Times, 26 listopada 1932 roku, s. 9, cyt. w: Marco Carynnyk, „The New York Times and the Great Famine”, The Ukrainian Weekly, 11 września 1983 roku.

[39] Eugene Lyons, *Assignment in Utopia* (Harcourt, Brace, 1937), rozdział XV, „The Press Corps Conceals a Famine”, s. 575–576.

Brytyjski raport dyplomatyczny z 26 września 1933 roku odnotowuje, że Duranty prywatnie uznawał za możliwe dziesięć milionów zgonów związanych z niedoborem żywności w całym ZSRR. Był to jego szacunek, nie ustalona liczba ofiar ani liczba dotycząca wyłącznie Ukrainy. Wrześniowa rozmowa sama w sobie nie ustala jego wiedzy z marca. Czyni jednak różnicę między publicznym uspokajaniem a prywatną oceną kwestią udokumentowaną.

Prestiż przetrwał relacje. 21 listopada 2003 roku kapituła Pulitzera odmówiła odebrania nagrody Duranty'emu. Jej analiza dotyczyła trzynastu zgłoszonych artykułów z 1931 roku i przyjętego przez nią standardu jasnych i przekonujących dowodów świadomego wprowadzania w błąd. Kapituła skrytykowała te relacje i uznała powagę głodu. Jej decyzja nie oczyściła z zarzutów relacji o głodzie z 1933 roku. Instytucjonalna historia nagrody ma znaczenie, ponieważ wyróżnienie może nadal nadawać autorytet długo po zdyskredytowaniu pracy, którą ten autorytet chroni.

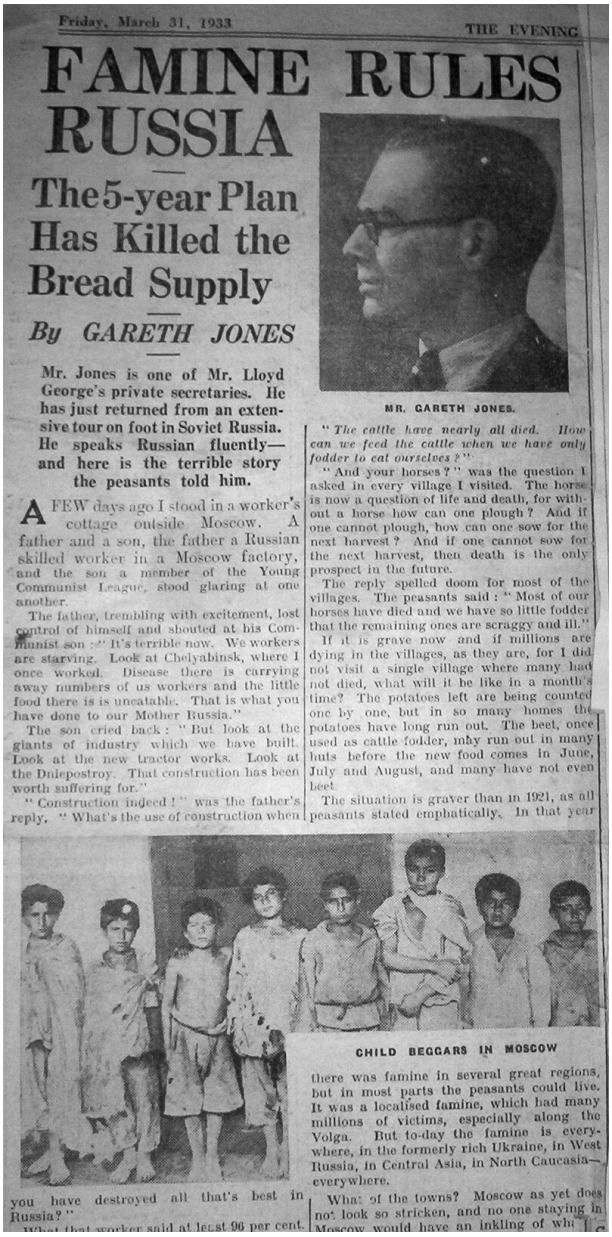

Friday, March 31, 1933 THE EVENING

FAMINE RULES RUSSIA

The 5-year Plan Has Killed the Bread Supply

By GARETH JONES

Mr. Jones is one of Mr. Lloyd George's private secretaries. He has just returned from an extensive tour on foot in Soviet Russia. He speaks Russian fluently—and here is the terrible story the peasants told him.

A FEW days ago I stood in a worker's cottage outside Moscow. A father and a son, the father a Russian skilled worker in a Moscow factory, and the son a member of the Young Communist League, stood glaring at one another.

The father, trembling with excitement, lost control of himself and shouted at his Communist son :" It's terrible now. We workers are starving. Look at Chelyabinsk, where I once worked. Disease there is carrying away numbers of us workers and the little food there is is uneatable. That is what you have done to our Mother Russia."

The son cried back : " But look at the giants of industry which we have built. Look at the new tractor works. Look at the Dniepostroy. That construction has been worth suffering for."

" Construction indeed ! " was the father's reply. " What's the use of construction when you have destroyed all that's best in Russia? "

MR. GARETH JONES.

" *The cattle have nearly all died. How can we feed the cattle when we have only fodder to eat ourselves ?* "

" And your horses ? " was the question I asked in every village I visited. The horse is now a question of life and death, for without a horse how can one plough ? And if one cannot plough, how can one sow for the next harvest ? And if one cannot sow for the next harvest, then death is the only prospect in the future.

The reply spelled doom for most of the villages. The peasants said : " Most of our horses have died and we have so little fodder that the remaining ones are scraggy and ill."

If it is grave now and if millions are dying in the villages, as they are, for I did not visit a single village where many had not died, what will it be like in a month's time? The potatoes left are being counted one by one, but in so many homes the potatoes have long run out. The beet, once used as cattle fodder, may run out in many huts before the new food comes in June, July and August, and many have not even beet.

The situation is graver than in 1921, as all peasants stated emphatically. In that year there was famine in several great regions, but in most parts the peasants could live. It was a localised famine, which had many millions of victims, especially along the Volga. But to-day the famine is everywhere, in the formerly rich Ukraine, in West Russia, in Central Asia, in North Caucasia—everywhere.

CHILD BEGGARS IN MOSCOW

What of the towns? Moscow as yet does not look so stricken, and no one staying in Moscow would have an inkling of wh

Gareth Jones, „Famine Rules Russia", Evening Standard, 31 marca 1933 roku. Fotografia wstawiona w wycinku ma podpis „Dzieci żebrzące w Moskwie"; nie została określona jako fotografia z Ukrainy.

Mr. Jones: film i powieść graficzna

Mr. Jones (2019). Samuel Goldwyn Films.

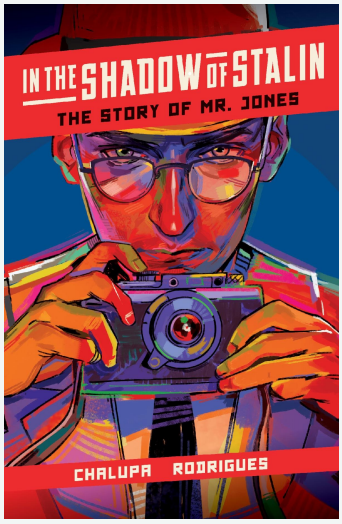

In the Shadow of Stalin: The Story of Mr. Jones (2024). Oni Press.

Film Agnieszki Holland *Mr. Jones* (2019), według scenariusza Andrei Chalupy, przedstawia pracę reporterską Garetha Jonesa na dotkniętej głodem Ukrainie i kampanię mającą go zdyskredytować, w tym zaprzeczenia Duranty'ego. Chalupa powróciła do tej historii w powieści graficznej *In the Shadow of Stalin: The Story of Mr. Jones* (Oni Press, 2024), zilustrowanej przez Ivana Rodriguesa. Oba dzieła przybliżają szerszej publiczności konflikt między relacją naocznego świadka a sowiecką propagandą.

1.6 Stalinowska sieć propagandowa

Duranty działał w szerszym otoczeniu sowieckiej propagandy, przychylnego autorytetu kulturowego i zorganizowanych wpływów. Niektóre z tych powiązań były kierowane i finansowane; inne opierały się na przekonaniu, ambicji lub chęci zachowania dostępu.[40] Ich łącznym skutkiem mogło być przedstawianie krytyki państwa sowieckiego jako niekompetentnej, złośliwej lub wrogiej postępowi. Sieć wpływu mogła funkcjonować poprzez kilka form uczestnictwa, z różnym stopniem wiedzy i zaangażowania.

Zorganizowanego przykładu dostarczył Willi Münzenberg. Jak opisują Sean McMeekin w *The Red Millionaire* (2003)[41] i Stephen Koch w *Double Lives* (wydanie poprawione, 2004)[42],

[40] „MICE" w Vatnik Soup (21 maja 2023 roku) omawia pieniądze (Money), ideologię (Ideology), kompromitację (Compromise) i ego (Ego) jako nakładające się motywy uczestnictwa w operacjach wpływu. Wynagrodzenie, przekonanie polityczne i ambicja odpowiadają pieniądzom, ideologii i ego; kompromitacja odnosi się do szantażu z wykorzystaniem szkodliwych informacji osobistych. Uprzywilejowany dostęp może oferować nagrody zawodowe i osobiste dowartościowanie, pomagając wyjaśnić współpracę podtrzymywaną przez coś więcej niż bezpośrednią zapłatę.

[41] Sean McMeekin, *The Red Millionaire: A Political Biography of Willy Munzenberg, Moscow's Secret Propaganda Tsar in the West* (Yale University Press, 2003).

[42] Stephen Koch, *Double Lives: Stalin, Willi Münzenberg, and the Seduction of the Intellectuals* (Enigma Books, 2004; ISBN 9781929631209), wydanie poprawione. Rozdział 1, „Lying for the Truth", **s. 15** i **s. 24–27**, zwłaszcza **s. 25–26**, o autorytecie kulturowym, pozyskiwaniu poparcia poza gronem członków partii i wartości pozornie niezależnych zwolenników.

zbudował on międzynarodowy aparat medialny i organizacje fasadowe, pozyskujące wybitne postacie polityki i kultury dla spraw sowieckich. Takie organizacje mogły docierać do odbiorców spoza grona członków partii komunistycznej. Wartość poparcia szanowanego pisarza tkwiła po części w autorytecie, który zdobył gdzie indziej: przekaz mógł wydawać się głosem niezależnego sumienia, nie partyjnego biura.

Publiczne poparcie, udział w kampaniach i tajna praca wywiadowcza[43] były różnymi formami zaangażowania w tym szerszym otoczeniu wpływów. Reputacja kulturowa czyniła poparcie cennym nawet wtedy, gdy jego autor działał z przekonania.

Koch opisuje model agencji prasowej Münzenberga, który umożliwiał rozpowszechnianie rzetelnych materiałów dziennikarskich obok zmyślonych doniesień, a zarazem zapewniał przykrywkę dla tajnej działalności. Takie połączenie mogło nadawać podsuniętym materiałom wiarygodność czerpaną z autentycznych reportaży. Opisuje też, jak poglądy promowane za pośrednictwem zorganizowanych kręgów kulturalnych mogły szerzyć się wśród ludzi, którymi nie kierowano bezpośrednio.[44]

Relacje Louisa Fischera dla *The Nation* ilustrują to ideologiczne zaangażowanie. Opracowanie amerykańskiej Komisji do spraw Głodu w Ukrainie z 1988 roku śledzi przejście od jego ostrzeżeń dotyczących dostaw i sytuacji żywnościowej pod koniec 1932 roku do obrony deportacji w lutym 1933 roku. Przyjął oskarżenia przeciw ukraińskim nacjonalistycznym „szkodnikom" i przedstawiał przymus jako reakcję narzuconą władzom przez sytuację. Ofiary polityki można więc było obwiniać za jej niepowodzenie. Rozumowanie dawało sympatykom możliwość uznania trudności, a zarazem traktowania ich jako przesłanek do nasilenia represji.

Własny artykuł Fischera „Hearst's Russian Famine", opublikowany 13 marca 1935 roku, szczególnie wyraźnie ukazuje polityczną stawkę. Kwestionował deklarowaną trasę podróży i fotografie Thomasa Walkera — kwestie wymagające zbadania. Ujawnienie nierzetelnego reportażu nie mogło jednak unieważnić niezależnych dowodów dotyczących lat 1932–33. Fischer wyjaśniał także atrakcyjność sowieckiego postępu gospodarczego dla amerykańskiej lewicy i przedstawiał publikacje Hearsta jako próbę zniszczenia jej wiary. Obrona dotyczyła już przyszłości sprawy politycznej, a także wiarygodności konkretnych dowodów. Przywiązanie do tej sprawy mogło decydować, którzy świadkowie zasługują na wiarę i które pytania wydają się wrogie.

W kwietniu 1932 roku kanadyjska dziennikarka Rhea Clyman ostrzegała Sidneya i Beatrice Webbów w Londynie, że ludzie umierają z głodu, a kołchozy zawodzą. Wpis Beatrice Webb w

[43] Stephen Koch, *Double Lives: Stalin, Willi Münzenberg, and the Seduction of the Intellectuals* (Enigma Books, 2004; ISBN 9781929631209), wydanie poprawione. Rozdział 1, „Lying for the Truth", **s. 17**, **s. 19–20** i **s. 24**, z rozróżnieniem między zawodowymi organizatorami, szczerymi, lecz tylko częściowo poinformowanymi zwolennikami a tajną działalnością.

[44] Stephen Koch, *Double Lives: Stalin, Willi Münzenberg, and the Seduction of the Intellectuals* (Enigma Books, 2004; ISBN 9781929631209), wydanie poprawione. Rozdział 1, „Lying for the Truth", **s. 24**, o rzetelnym dziennikarstwie, zmyślonych doniesieniach i przykrywce dla tajnej działalności w modelu agencji prasowej; **s. 26–27**, o szerszym rozpowszechnianiu promowanych poglądów i podtrzymywaniu wiary w nie.

dzienniku z 9 kwietnia odnotowuje te ostrzeżenia obok ataków na inteligencję, moralność i obyczajność seksualną Clyman. Clyman początkowo sympatyzowała z komunizmem, zanim się nim rozczarowała. Webbowie usłyszeli dowody przeczące ich przekonaniom przed wizytą w ZSRR. Osobiste uprzedzenia mogły więc wzmacniać zaangażowanie polityczne przez podważanie wiarygodności niewygodnego świadka.

Maksim Gorki dostarcza podobnego przykładu z wnętrza sowieckiego życia kulturalnego. Jego wizyta na Sołowkach w 1929 roku i udział w książce o Kanale Białomorsko-Bałtyckim użyczały systemowi obozowemu literackiego autorytetu.[45] Zbiorowy tom ukazał się po rosyjsku w 1934 roku; jego angielska adaptacja, *Belomor*[46], w 1935. Przedstawienie przemiany więźniów poprzez pracę pomagało przekształcać przymus w moralne i społeczne doskonalenie. Obrona kulturowa wykraczała poza zaprzeczanie brutalności: dostarczała wzniosłego celu, za pomocą którego można ją było usprawiedliwić.

Wykorzystywanie Gorkiego w gazetach i czasopismach Gułagu pokazuje także, jak reputację pisarza można było wielokrotnie mobilizować wewnątrz instytucji przymusu.

Późniejszy przykład wiąże negowanie głodu bardziej bezpośrednio z instytucjami sowieckimi. Applebaum opisuje, jak projekty książki Douglasa Tottle'a *Fraud, Famine and Fascism* (1987) krążyły między instytutami historii partii w Moskwie i Kijowie a komitetami centralnymi partii w celu naniesienia poprawek i uwag; sowieccy dyplomaci promowali książkę. Wskazanie w niej niektórych błędnie opisanych fotografii i niewiarygodnych reportaży nie podważało niezależnych dowodów głodu.[47]

Przykłady te ujawniają powracający sposób czynienia przemocy państwowej możliwą do obrony: promować osiągnięcie, dyskredytować świadka, przyznawać, że występują niektóre trudności i przedstawiać ludzkie koszty jako konieczne dla wyższego celu. Dla Ukraińców zabiegających o uznanie i pomoc konsekwencje wykraczały poza nierzetelny artykuł prasowy. Ich świadectwa musiały konkurować z międzynarodowym systemem reputacji i politycznych zobowiązań, który mógł przekształcać wiedzę o ich cierpieniu w powody, by je tolerować.[48]

[45] Zob. ramkę „Gorki i propagandowa książka o Kanale Białomorskim", s. 57, w podrozdziale 2.5.2.

[46] Maksim Gorki, L. Awerbach, S. G. Firin (red.), *Belomor: An Account of the Construction of the New Canal Between the White Sea and the Baltic Sea* (H. Smith & R. Haas, 1935), adaptacja angielska Amabel Williams-Ellis, wstęp, s. vii–ix.

[47] Anne Applebaum, *Red Famine: Stalin's War on Ukraine* (Toronto: Signal/McClelland & Stewart, 2017; ISBN 978-0-7710-0930-3), rozdział 15, "The Holodomor in History and Memory", s. 338–339. Przypis 59, s. 416.

[48] Wiarygodność apologetyki nadal zależy po części od tego, kto wydaje się mówić. Praca Vatnik Soup śledzi współczesne sieci komentatorów, polityków i innych osób publicznych, których reputacje pomagają kremlowskim narracjom docierać do odbiorców poza oficjalnymi rosyjskimi mediami. O narracjach, ich propagatorach oraz stojących za nimi interesach i powiązaniach zob. Pekka Kallioniemi i Morten Hammeken, *Vatnik Soup: The Ultimate Guide to Russian Disinformation*.

2. Zamiar ludobójczy

Masowa śmierć określa skalę katastrofy. Argumentacja na rzecz uznania ludobójstwa dotyczy decyzji, które ją spowodowały, i grupy narodowej, przeciwko której były skierowane. W Ukrainie dowody łączą kontrolę nad żywnością z ograniczaniem możliwości przetrwania i atakiem na instytucje życia narodowego.

2.1 Głód wywołany przez człowieka, ludobójstwo i democyd

Rafał Lemkin: nazwać ludobójstwo

Rafał Lemkin (1900–1959) był polsko-żydowskim prawnikiem, który ukuł termin „ludobójstwo", wprowadzając go w książce *Axis Rule in Occupied Europe* z 1944 roku. Studiował prawo we Lwowie, noszącym dziś ukraińską nazwę Lviv.

Rafał Lemkin (1900–1959). Fotografia bez daty.

Po ucieczce z okupowanej przez nazistów Polski zabiegał o uznanie niszczenia grup narodowych, etnicznych, rasowych i religijnych za przestępstwo międzynarodowe. Jego kampania pomogła doprowadzić do przyjęcia przez Zgromadzenie Ogólne ONZ 9 grudnia 1948 roku konwencji w sprawie ludobójstwa.

W przemówieniu z 1953 roku „Soviet Genocide in Ukraine" Lemkin zastosował to pojęcie do Ukrainy. Łączył głód z atakami na inteligencję, Kościoły i instytucje narodowe oraz zmianami osadnictwa: zamachem na zdolność narodu ukraińskiego do dalszego istnienia jako wspólnota.

Władza nie potrzebuje dokładnej prognozy końcowej liczby ofiar, aby wiedzieć, że odebranie ludziom głównych środków utrzymania może ich zabić. W ukraińskich wsiach oznaczało to zabieranie zboża i innej żywności; wśród kazachskich pasterzy — odbieranie zwierząt i podważanie gospodarki pasterskiej. Wiedza ta ma znaczenie przy ocenie celowego głodzenia. Dodatkowe pytanie dotyczące ludobójstwa brzmi, czy śmiercionośny niedostatek służył zniszczeniu grupy narodowej w całości lub w części; należy to oceniać na podstawie tego, w kogo uderzały działania, podejmowanych decyzji i szerszego ataku udokumentowanego w każdym przypadku.

Konwencja w sprawie ludobójstwa definiuje je przez określone czyny popełniane z zamiarem zniszczenia grupy narodowej, etnicznej, rasowej lub religijnej w całości albo w części. Jednym ze środków jest zabijanie; innym — umyślne narzucanie warunków mających spowodować fizyczne zniszczenie. Głodzenie może zatem stanowić metodę ludobójstwa. Rozpatrywaną tu grupą jest naród ukraiński, którego ludność wiejska była zasadniczą częścią wspólnoty poddanej zniszczeniu.

Konwencja w sprawie ludobójstwa: artykuł II

W rozumieniu niniejszej konwencji ludobójstwem jest którykolwiek z następujących czynów, dokonany w zamiarze zniszczenia w całości lub części grupy narodowej, etnicznej, rasowej lub religijnej jako takiej:

(a) Zabijanie członków grupy;

(b) Powodowanie poważnego uszkodzenia ciała lub rozstroju zdrowia psychicznego członków grupy;

(c) Umyślne narzucanie grupie warunków życia obliczonych na spowodowanie jej fizycznego zniszczenia w całości lub części;

(d) Stosowanie środków mających zapobiegać urodzeniom w obrębie grupy;

(e) Przymusowe przekazywanie dzieci członków grupy do innej grupy.[49]

Konwencja w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa, 9 grudnia 1948 roku.

Zamiar i motyw odpowiadają na różne pytania. Industrializacja, dostawy, karanie oporu i zachowanie władzy sowieckiej mogły dostarczać motywów dla polityki, która dążyła również do zniszczenia narodu. I odwrotnie, wrogość wobec ukraińskiej niepodległości nie czyni każdej decyzji gospodarczej ludobójczą. Związek należy wykazać poprzez dobór prześladowanych, narzucone środki i zachowanie kierownictwa w miarę ujawniania się ich skutków.

Ludobójstwo nie wymaga też próby zamordowania każdego członka narodu. Pytanie dotyczy tego, czy zamierzano zniszczyć część tej grupy. Chłop mógł być celem jako przedstawiciel kategorii ekonomicznej i zarazem członek wspólnoty narodowej. Traktowanie klasy i narodowości jako wzajemnie wykluczających się wyjaśnień zaciemniałoby sposób, w jaki władza sowiecka postrzegała ukraińską wieś.

Głód, democyd i ludobójstwo

Głód opisuje katastrofalny niedostatek i jego skutki dla ludzi; **„głód wywołany przez człowieka”** wskazuje przyczyny ludzkie. Przymusowe odbieranie zasobów, niszczenie źródeł utrzymania, ograniczanie przemieszczania się i utrudnianie pomocy mogą wywołać głód lub uczynić go znacznie bardziej śmiercionośnym. Niesprzyjające warunki zbiorów mogą współistnieć z tymi przyczynami. Ludzkie sprawstwo samo w sobie nie dowodzi jednak zamiaru zabijania lub niszczenia grupy.

[49] Rosyjska deportacja i rusyfikacja ukraińskich dzieci bezpośrednio stawiają to pytanie. Nakazy MTK dotyczące zbrodni wojennych nie rozstrzygają, czy występuje dodatkowy element zamiaru ludobójczego. Zob. podrozdział 3.6, „Deportowanie i rusyfikowanie ukraińskich dzieci”.

Głód, democyd i ludobójstwo (ciąg dalszy)

Pojęcie **democydu** R. J. Rummela[50] obejmuje zabijanie przez rząd, w tym zgony spowodowane umyślnym narzuceniem śmiercionośnych warunków oraz świadomie lekkomyślnym lekceważeniem życia. Głód nasilony takimi decyzjami może się w nim mieścić nawet wtedy, gdy szczególny zamiar wymagany do uznania ludobójstwa pozostaje sporny. Zwykłe błędy planowania nie stanowią automatycznie democydu: decydujące pozostają działania władz, ich wiedza i postępowanie wobec zagrożonej ludności.

Opisy te mogą się nakładać. Głód może być wywołany przez człowieka, democydalny i ludobójczy. Celowo egzekwowana polityka, wiedza o jej skutkach, lekkomyślna obojętność, zamiar zabijania i zamiar zniszczenia chronionej grupy stanowią jednak odrębne ustalenia. Democyd jest kategorią analityczną; sam w sobie nie jest odrębnym przestępstwem w rozumieniu konwencji w sprawie ludobójstwa. Wyraźny pisemny rozkaz nie jest niezbędny: zamiar ludobójczy można ustalić na podstawie łącznych dowodów zachowania i towarzyszących mu okoliczności.

2.2 Wiedza, rozkazy i eskalacja

Kierownictwo otrzymywało ostrzeżenia przed szczytem zgonów w 1933 roku. W listach do Stalina i Mołotowa z 10 czerwca 1932 roku Hryhorij Petrowski i Własz Czubar opisywali śmierć głodową i skutki nadmiernych dostaw. Czubar donosił o odbieraniu rezerw zboża i ziarna siewnego oraz narzucaniu kolejnych kontyngentów nawet po realizacji wcześniejszych celów. Informacje pochodziły od wysokich urzędników sowieckiej Ukrainy, z własnego łańcucha władzy reżimu. Wyjaśnienie oparte na niewiedzy centrum nie tłumaczy tego, co wydarzyło się później. Pisząc do Kaganowicza 15 czerwca, Stalin zlekceważył apele i uznał, że Ukraina otrzymała już dość. Decyzja Biura Politycznego z 23 czerwca wykluczała dalsze dostawy zboża poza już zatwierdzonymi. 6 lipca Mołotow i Kaganowicz poinformowali Stalina, że odrzucili wniosek ukraińskiego Biura Politycznego o zmniejszenie planu dostaw.

Informację traktowano jednak także jako zagrożenie polityczne. Doniesienia o niedostatku można było przedstawiać jako dowód sabotażu lub nielojalności, a sam głód ukrywano przed publiczną kontrolą. Represje niszczyły mechanizmy umożliwiające skorygowanie zawodzącej polityki: świadkowie ryzykowali karę, urzędników motywowano do raportowania sukcesów, a ofiary nie miały niezależnych instytucji, przez które mogłyby wymusić reakcję. Wiedzę kierownictwa oraz niszczenie lub dyskredytowanie przez nie przeciwnych informacji należy rozpatrywać łącznie.

Przymus sięgnął następnie poza żądanie części plonów. Ustawa z 7 sierpnia 1932 roku przewidywała egzekucję lub, w razie wystąpienia okoliczności łagodzących, co najmniej dziesięć lat więzienia za kradzież własności kołchozowej i spółdzielczej. Roszczenie państwa do żywności nabrało nadzwyczajnej siły represyjnej. Grzywny żywnościowe i czarne listy dodatkowo ograniczały zdolność gospodarstw do wyżywienia się i społeczności do prowadzenia handlu. Środki te przekształcały niewykonanie dostaw w karę dotykającą

[50] R. J. Rummel, *Death by Government* (Transaction Publishers, 1994), rozdział 2, „Definition of Democide”.

warunków przetrwania. Dekret z 6 grudnia nakazywał wycofanie towarów, zawieszenie handlu i kredytu oraz wcześniejszą spłatę długów we wskazanych wsiach. Uchwała z 19 grudnia przyznawała, że ukraiński plan dostaw zmniejszono dwukrotnie, lecz żądała silniejszego egzekwowania. 22 grudnia Kaganowicz i Czernow wzywali Stalina do uchylenia przepisów chroniących rezerwy w kołchozach, które nie wykonały planów dostaw. Rozkazy z 24 i 29 grudnia nakazywały kołchozom niewykonującym planów oddanie wszystkich rezerw zboża, w tym ziarna siewnego, cofając jego wcześniejszą ochronę.

Dyrektywa podpisana przez Stalina i Mołotowa 22 stycznia 1933 roku nakazywała uniemożliwienie ucieczki chłopów z Ukrainy i Kaukazu Północnego. Tych, którzy uciekli, należało zatrzymywać i po sprawdzeniu odsyłać. Jej znaczenie tkwi w połączeniu działań: państwo odbierało żywność, zamykając zarazem drogę, którą ludzie mogli szukać jej gdzie indziej. Było to zorganizowane ograniczenie narzucone po uzyskaniu wiedzy o śmierci głodowej, a nie niedobór wymykający się kontroli władz.

Odpowiedź Stalina do Michaiła Szołochowa z 6 maja 1933 roku pokazuje, jak wiedza o głodzie mogła współistnieć z wrogością wobec jego ofiar. Reagując na doniesienia znad Donu, napisał, że pomoc została już udzielona i że zostanie wysłany człowiek do zbadania sprawy. Przyznał, że funkcjonariusze mogą posuwać się do sadyzmu, lecz oskarżył rolników uprawiających zboże o prowadzenie „cichej" wojny z władzą sowiecką. Korespondencja dotyczy Kaukazu Północnego, poza sowiecką Ukrainą.[51]

Proces Andrija Riczyckiego w 1934 roku stanowi konkretny przykład związku między naciskiem kierownictwa a przemocą na miejscu. Broniąc swoich brutalnych rekwizycji zboża w Arbuzynce, powoływał się na żądania Kaganowicza dotyczące surowszych metod oraz aprobatę Zatonskiego dla kar, wysiedleń i aresztowań. Przedstawiona przez Applebaum relacja z tych zeznań pokazuje, jak wykonawca rozumiał zachętę z góry; nie dowodzi identycznego postępowania w każdej wsi.[52]

Eksport zboża trwał, choć jego wielkość gwałtownie spadła. Samo jego istnienie wskazuje na wybór sposobu wykorzystania zasobów, lecz szerszy podział obejmował również racje miejskie, rezerwy, ziarno siewne i pomoc wewnętrzną. Dostępne alternatywy były praktyczne, a także gospodarcze: ograniczyć konfiskaty, pozostawić żywność gospodarstwom domowym, zezwolić na przemieszczanie się, dopuścić pomoc zewnętrzną i reagować na ostrzeżenia. Ocena zamiaru zależy od tego, jakich wyborów dokonano, kiedy i wobec kogo egzekwowano wynikający z nich niedostatek.

[51] Anne Applebaum, *Red Famine: Stalin's War on Ukraine* (Toronto: Signal/McClelland & Stewart, 2017; ISBN 978-0-7710-0930-3), rozdział 13, "Aftermath", s. 293–295. Przypis 43, s. 410; Stalin do Szołochowa, 6 maja 1933 roku.

[52] Anne Applebaum, *Red Famine: Stalin's War on Ukraine* (Toronto: Signal/McClelland & Stewart, 2017; ISBN 978-0-7710-0930-3), rozdział 10, "Famine Decisions, 1932: The Searches and the Searchers", s. 237–240. Przypisy 93–95, s. 398–399.

2.3 Ukraina, Kubań i prześladowania narodowościowe

W liście z 26 kwietnia 1926 roku Stalin popierał ukrainizację instytucji partyjnych i państwowych, lecz domagał się komunistycznej kontroli nad szerszym ruchem kulturalnym. Atakował wezwanie Mykoły Chwylowego do odejścia od rosyjskich wzorców literackich. Podejrzliwość wobec niezależności kulturalnej poprzedzała więc kryzys dostaw.

List Stalina do Kaganowicza z 11 sierpnia 1932 roku łączy opór wobec dostaw z jego lękiem przed utratą Ukrainy. Nie ufał kierownictwu republiki, przywoływał ukraińskich nacjonalistów i polskich agentów oraz domagał się zmian w kontroli politycznej i aparacie bezpieczeństwa. Zastrzeżenia gospodarcze stawały się dowodem zagrożenia dla sowieckiego panowania nad republiką. Wymiar narodowy pojawia się we własnych rozważaniach kierownictwa o sposobie opanowania kryzysu.

Uchwała z 14 grudnia 1932 roku połączyła dostawy zboża z polityką narodowościową. Sankcjonowała czystki partyjne i odwrót od ukrainizacji na Kubaniu, obok ograniczeń w Ukrainie. Dostawy żywności i instytucje podtrzymujące ukraińskie życie publiczne znalazły się w tej samej kampanii przeciw domniemanej nielojalności narodowej. Odrębna uchwała z 15 grudnia nakazywała kilku regionom poza sowiecką Ukrainą zakończenie ukrainizacji, przestawienie ukraińskojęzycznych publikacji na rosyjski i przygotowanie szkół do nauczania po rosyjsku do jesieni 1933 roku. Kubań ma znaczenie, ponieważ ukraińskie społeczności wykraczały poza administracyjną granicę republiki: ujęcie ograniczone do tej granicy może pomijać narodową geografię represji.

Dekret z 14 grudnia nakazywał także deportowanie mieszkańców stanicy Połtawskiej na północ i ponowne zasiedlenie jej kołchoźnikami z Armii Czerwonej, którzy mieli otrzymać ziemię, oziminy, budynki, sprzęt i zwierzęta. Stalin bronił opróżniania kozackich wsi i osiedlania na ich miejscu Czeczenów w listopadzie 1920 roku jako kary za domniemaną nielojalność w regionie tereckim. Zbiorowe usuwanie i redystrybucja powracają w tych kampaniach przeciw różnym społecznościom.

Fakt, że **Ukraina wyprodukowała w 1932 roku dość żywności, by uniknąć głodu**, czyni dalszy niedostatek kwestią wyboru politycznego. Bilans żywnościowy w podrozdziale 1.3 wykazuje materialną możliwość zapobieżenia głodowi. Odczytywany łącznie z represyjnymi konfiskatami, ograniczeniami ucieczki i udokumentowanymi tu środkami narodowościowymi sprawia, że decyzja kierownictwa o kontynuacji staje się kluczowa dla dowodów zamiaru.

Dowody ilościowe wzmacniają ten związek. W „The Causes of Ukrainian Famine Mortality, 1932–33”[53] Markiewicz, Naumenko i Qian stwierdzają antyukraińską dyskryminację w śmiertelności oraz planowanych i faktycznych dostawach zboża, także poza sowiecką Ukrainą. Ich analiza wiąże skład etniczny z polityką, niezależnie od różnic w wydajności

[53] Markiewicz, Naumenko i Qian, „The Causes of Ukrainian Famine Mortality, 1932–33”, §4.3, tabela 2, kolumna 8. Na podstawie danych o śmiertelności z lat 1885–1913 autorzy nie stwierdzają związku między udziałem Ukraińców w ludności a śmiertelnością podczas klęski głodu z lat 1891–92. Porównanie to osłabia wyjaśnienia rozkładu śmiertelności w latach 1932–33 odwołujące się do trwałych cech ukraińskich społeczności lub miejsc ich zamieszkania.

produkcji żywności. Plany dostaw, faktyczny odbiór i ilość zboża pozostawiona w regionie — produkcja pomniejszona o dostawy — to odrębne miary; pozostawiona ilość nie mierzy bezpośrednio żywności docierającej do każdego gospodarstwa. Ich dane o planach dostaw pozostawiają jednak otwarte pytanie, kiedy dyskryminacyjne odbieranie zasobów stało się decyzją o pozwoleniu Ukraińcom umrzeć; nie dowodzą, że głód zaplanowano już w 1928 roku.

Nagrodzone badanie ilościowe Hołodomoru

Andriej Markiewicz, Natalia Naumenko i Nancy Qian, „The Causes of Ukrainian Famine Mortality, 1932–33", *The Review of Economic Studies*, t. 92, nr 5 (październik 2025), s. 3276–3305. Publikacja internetowa 11 września 2024 roku. DOI: 10.1093/restud/rdae091.

Laureaci Nagrody Conquesta za 2025 rok za wkład w badania nad Hołodomorem.

„Konstruujemy nowy panelowy zbiór danych dla międzywojennego Związku Sowieckiego, aby zbadać przyczyny śmiertelności podczas głodu w Ukrainie (Hołodomoru) w latach 1932–3, i dokumentujemy kilka faktów: (1) ***Ukraina wyprodukowała w 1932 roku dość żywności, by uniknąć głodu w Ukrainie****; (2) śmiertelność w Związku Sowieckim w 1933 roku rosła wraz z przedgłodowym udziałem etnicznych Ukraińców w populacji i (3) nie wiązała się z wydajnością produkcji żywności w poszczególnych regionach; (4) prawidłowość ta występuje również poza Ukrainą; (5) ograniczenia migracji nasilały śmiertelność; (6) faktyczne i planowane dostawy zboża rosły, a faktyczne i planowane ilości pozostawionego zboża (produkcja pomniejszona o dostawy) malały wraz z udziałem etnicznych Ukraińców w populacji regionów.* ***Wyniki wskazują, że antyukraińska dyskryminacja w polityce sowieckiej przyczyniała się do wysokiej śmiertelności Ukraińców podczas głodu i że dyskryminacja ta systematycznie uderzała w etnicznych Ukraińców w całym Związku Sowieckim.****"*

Badanie łączy ludność, politykę i skutek. Sama wyższa liczba zgonów mogłaby dopuszczać kilka wyjaśnień. Dyskryminacja we własnych planach dostaw państwa, odczytywana razem z ostrzeżeniami, przymusem i ograniczeniami ucieczki, utrudnia podtrzymywanie wersji o przypadkowych lokalnych błędach zarządzania. Osłabia też argument, że głód poza Ukrainą obala tezę o celowym prześladowaniu: rozpatrywana ludność nie mieściła się w granicach jednej republiki.

Nie trzeba też wykluczać wszystkich innych ofiar, by argumentacja dotycząca Ukrainy pozostawała zasadna. Asharshylyq wymaga własnej oceny kazachskich źródeł utrzymania, przemian narodowych i śmiercionośnej polityki. Władze sowieckie mogły pustoszyć kilka społeczności i stosować różne formy represji wobec więcej niż jednej grupy narodowej. Istnienie innych ofiar poszerza historyczny obraz odpowiedzialności; nie usuwa konieczności wyjaśnienia środków skierowanych przeciwko Ukraińcom.

Wieś była czymś więcej niż źródłem zboża. Podtrzymywała rodziny, język, praktyki religijne i codzienne przekazywanie ukraińskiej tożsamości. W przemówieniu z 1953 roku „Soviet Genocide in Ukraine" Rafał Lemkin rozpatrywał ataki na chłopstwo obok niszczenia

przywództwa intelektualnego, Kościołów i instytucji narodowych. Jego interpretacja łączyła fizyczne niszczenie ludzi z rozbijaniem wspólnoty, którą podtrzymywali.

To połączenie ma znaczenie dla zamiaru. Rząd zabiegający o dostawy mógł karać opór; rząd atakujący autonomię narodową mógł także utożsamiać ten opór z istnieniem samego narodu. Grudniowe środki pokazują zetknięcie tych celów w polityce. Atak na ukraińskie instytucje pomaga wyjaśnić, dlaczego głodzenie należy do szerszej historii narodowej, a odbieranie żywności i uniemożliwianie ucieczki ukazują jego fizyczny wymiar.

Prześladowania kulturowe i fizyczna zagłada wymagają jednak precyzyjnego opisu. Cenzura, przymusowa asymilacja i niszczenie instytucji mogą ujawniać cele i pomagać interpretować atak; argumentacja na rzecz ludobójstwa musi również wykazać określone czyny niszczycielskie i zamiar. Szersze ujęcie Lemkina uwidacznia te związki.

2.4 Zastrzeżenia, ocena i uznanie

Dezorganizacja rolnictwa, straty zwierząt i szerszy kryzys sowiecki były rzeczywiste. Rzeczywiste były również zmiany kontyngentów, spadek eksportu i rozdział krajowej pomocy żywnościowej. Wyjaśnienie głodu musi je uwzględniać. Opis początku kryzysu sam w sobie nie wyjaśnia jednak decyzji podjętych, gdy kierownictwo wiedziało już, że ludzie umierają z głodu. Niszczycielski program rolny i celowe nasilanie niedostatku mogą tworzyć kolejne etapy tej samej katastrofy.

Spór historyków dotyczy tego rozwoju, a także klasyfikacji. Davies i Wheatcroft[54] interpretują głód jako niechciane następstwo dążenia do industrializacji, podkreślając zarazem odpowiedzialność Stalina i jego pełną wiedzę o skali katastrofy. Omówienie debaty autorstwa Bohdana Klida zestawia ich wyjaśnienie z argumentami podkreślającymi dodatkowe środki represyjne i narodowościowe. Są to konkurencyjne wyjaśnienia polityki i zamiaru. Należy sprawdzać je w świetle sekwencji decyzji, zamiast rozstrzygać spór przez założenie, że albo wszystkie sowieckie zgony głodowe były zamierzone od początku, albo żadne nie mogły stać się zamierzone później.

Zasięg i koordynacja konfiskat żywności w gospodarstwach domowych wymagają odrębnych dowodów. Udokumentowane kary, czarne listy i ograniczenia ucieczki nie dowodzą, że każde gospodarstwo przeszło identyczne przeszukanie lub straciło całą żywność.

Szerszy bilans zmienia również wiarygodność wyjaśnienia odwołującego się do niezawinionego wypadku. Reżim Stalina wielokrotnie wykorzystywał masowe zabijanie i wykorzenianie wspólnot narodowych jako narzędzia rządzenia. Nie można po prostu zakładać zobowiązania do ochrony ukraińskiego życia i przypisywać katastrofy okolicznościom, dopóki nie pojawi się wyraźny rozkaz głodzenia. Twierdzenia o konieczności lub bezradności należy sprawdzać w świetle zdolności do konfiskowania żywności,

[54] R. W. Davies, Stephen G. Wheatcroft, *The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933* (Palgrave Macmillan, 2009), poprawiona przedmowa, s. xv.

uniemożliwiania ucieczki i karania oporu. Władca gotowy poświęcać inne społeczności nie zyskuje domniemania życzliwości wobec Ukraińców.[55]

Selektywną pomoc także należy rozumieć na jej własnych zasadach. Pewien zakres pomocy nie dowodzi ogólnego priorytetu ochrony każdej zagrożonej wspólnoty. Jej terminy, odbiorcy i warunki mają znaczenie obok nadal egzekwowanych środków. Również sam fakt dalszego eksportu nie wskazuje, w którą grupę narodową uderzano, ani nie rozstrzyga celu kierownictwa. Argumentacja na rzecz ludobójstwa opiera się na zbieżności dowodów: znanej śmierci głodowej, represyjnym odbieraniu zasobów, blokowaniu ucieczki, dyskryminacyjnej polityce i atakach na ukraińskie życie narodowe. Łącznie wspierają one wniosek, że głód stał się narzędziem niszczenia narodu.

Późniejsze uznanie wyraża ocenę tych faktów. Parlament Ukrainy uznał Hołodomor za ludobójstwo w 2006 roku; Parlament Europejski zrobił to 15 grudnia 2022 roku. Takie decyzje mają znaczenie dla pamięci publicznej i odpowiedzialności politycznej. Pozostają odrębne od dowodów historycznych, na których opiera się argumentacja, i od wyroku karnego ustalającego odpowiedzialność indywidualnego oskarżonego.

2.5 Kim był Stalin? Władza, ideologia i odpowiedzialność

Odpowiedzialność Stalina za Hołodomor należy rozpatrywać w kontekście odziedziczonego przez niego porządku politycznego, sposobu sprawowania władzy i traktowania narodów pod kontrolą sowiecką.[56]

[55] Pod rządami Stalina zmarło ponad 1,5 miliona więźniów Gułagu; reżim stosował także limity egzekucji i prześladował grupy polityczne i narodowe. Zob. podrozdział 2.5.2 i Vatnik Soup, *The Gulag: Soviet-Russian concentration camps, then and now*, Dossier pamięci historycznej. W przygotowaniu.

[56] Pełniejsze opracowania: Vatnik Soup, *The Gulag: Soviet-Russian concentration camps, then and now*, Dossier pamięci historycznej, w przygotowaniu, oraz Vatnik Soup, *Molotov–Ribbentrop: The Red-Brown Alliance*, Dossier pamięci historycznej, w przygotowaniu.

2.5.1 Lenin i państwo partyjne

Włodzimierz Lenin w Gorkach w 1923 roku, z siostrą Anną i jednym ze swoich lekarzy.

Dyktatura Stalina wyrosła w porządku politycznym ustanowionym pod rządami Lenina. Po przejęciu władzy w 1917 roku bolszewicy tłumili konkurencyjne organizacje polityczne i uczynili utrzymanie rządów partii nadrzędnym warunkiem sprawowania władzy. W grudniu 1917 roku utworzyli Czekę, której założycielem i pierwszym przewodniczącym był Feliks Dzierżyński, a w styczniu 1918 roku rozpędzili wybraną Konstytuantę. Potępiali carską tajną policję, Ochranę, a jednak odtworzyli jej metody inwigilacji, infiltracji i represji politycznych, rozpętując zarazem terror na znacznie większą skalę. Policja polityczna i usunięcie niezależnej opozycji pomogły zapewnić partii monopol na władzę publiczną.

Nowa Polityka Ekonomiczna Lenina z 1921 roku pozostawiła miejsce na handel chłopski i prywatną działalność gospodarczą. Ten sam zjazd partii, który wprowadził ten gospodarczy odwrót, zakazał także zorganizowanych frakcji w partii komunistycznej. Uchwała Lenina nakazywała rozwiązanie grup powstałych wokół konkurencyjnych platform, pod groźbą wykluczenia za niewykonanie polecenia. Ustępstwa gospodarcze współistniały z ograniczaniem wyboru politycznego, także wewnątrz partii rządzącej. 17 maja 1922 roku Lenin polecił komisarzowi sprawiedliwości Dmitrijowi Kurskiemu, by sądy zalegalizowały terror jako zasadę.[57]

W *The Foundations of Leninism* (1924)[58] Stalin wprost powoływał się na uchwałę Lenina, broniąc jednolitego kierownictwa partii i odrzucając wolność frakcji. Roszczenie partii do występowania w imieniu robotników i chłopów stawiało jej kierownictwo ponad niezależną kontrolą polityczną. Stalin mógł wykorzystać autorytet i reguły założyciela do wzmocnienia własnej pozycji.

Głód pod rządami Lenina i jego instrukcje omówione w podrozdziale 1.1.2 pokazały już, jak przymusowe odbieranie zasobów i polityczne wykorzystywanie głodu mogły ingerować w życie Ukraińców. Stalin odziedziczył instytucje podporządkowujące żywność, pracę i opozycję polityczną celom partii. Następnie umocnił osobistą dyktaturę i wykorzystał te instytucje do narzucenia przymusowej kolektywizacji oraz polityki, która doprowadziła do Hołodomoru.[59]

[57] Lenin, list do D. I. Kurskiego, 17 maja 1922 roku, *Collected Works*, wyd. 2 angielskie, t. 33 (Progress Publishers, 1965), s. 358–359: „Sądy nie mogą zakazywać terroru". List towarzyszył projektowi uzupełnienia kodeksu karnego.

[58] Józef Stalin, *The Foundations of Leninism* (1924), rozdział VIII, „The Party", §5.

[59] O początkach i rozwoju systemu politycznego zob. Stéphane Courtois, *Lénine, l'inventeur du totalitarisme* (wydanie poprawione i rozszerzone, Perrin, 2024); Nicolas Werth, *Un État contre son peuple. De Lénine à Poutine* (Les Belles Lettres, 2025), zwłaszcza rozdziały 2–6, w tym rozdział 5, „De Tambov à la grande famine"; oraz Thierry Wolton, *Histoire mondiale du communisme*, t. I, *Les bourreaux* (Grasset, 2015).

Dzierżyński i policja polityczna

Pod przywództwem swojego założyciela i pierwszego przewodniczącego Feliksa Dzierżyńskiego Czeka ulokowała się w moskiewskiej dzielnicy Łubianka w 1918 roku. Jej następczynie pozostały tam mimo kolejnych reorganizacji i zmian nazw, w tym OGPU, NKWD, KGB i dzisiejszej FSB. Pomnik Dzierżyńskiego przed siedzibą na Łubiance usunięto w sierpniu 1991 roku, gdy Michaił Gorbaczow był prezydentem ZSRR, a Borys Jelcyn prezydentem republiki rosyjskiej. Pod rządami Władimira Putina, byłego oficera KGB i dyrektora FSB, Siergiej Naryszkin, dyrektor rosyjskiej Służby Wywiadu Zagranicznego (SWR), odsłonił nieco mniejszą replikę w siedzibie tej służby w Moskwie 11 września 2023 roku.

Feliks Dzierżyński, 1923.

Replika pomnika Dzierżyńskiego w siedzibie SWR w moskiewskim Jasieniewie podczas odsłonięcia 11 września 2023 roku.

Praca przymusowa także miała instytucjonalne korzenie poprzedzające osobistą dyktaturę Stalina. Telegram Lenina z 9 sierpnia 1918 roku nakazywał władzom Penzy osadzanie osób uznanych za wrogów politycznych.[60]

[60] Zob. Vatnik Soup, *The Gulag: Soviet-Russian concentration camps, then and now*, Dossier pamięci historycznej. W przygotowaniu.

Rozkaz Lenina dotyczący wieszania, 11 sierpnia 1918 roku

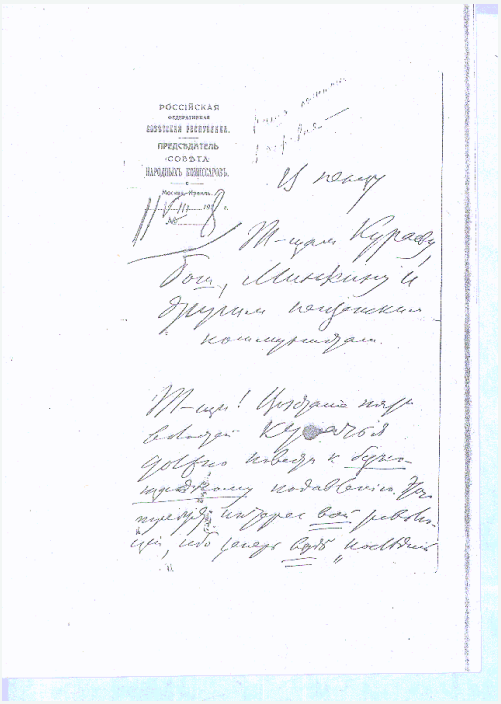

Oryginał rozkazu, strona 1.

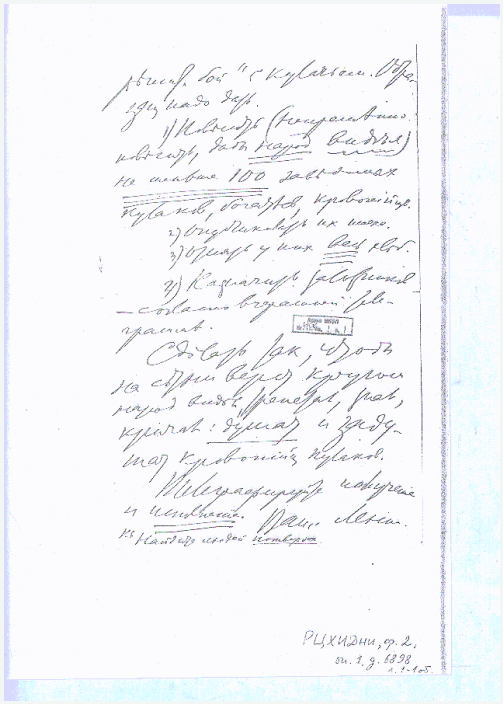

Oryginał rozkazu, strona 2.

Dwa dni po instrukcjach dotyczących osadzania ludzi w Penzie Lenin nakazał miejscowym komunistom uczynić z chłopskiego buntu odstraszający przykład. Jego telegram z 11 sierpnia 1918 roku żądał publicznych egzekucji i konfiskat:

„Należy powiesić (powiesić koniecznie, tak by ludzie widzieli) co najmniej 100 osławionych kułaków, bogaczy i krwiopijców".

„Opublikować ich nazwiska".

„Zabrać im całe zboże".

Zamierzeni odbiorcy tego przekazu wykraczali daleko poza skazanych: ludzie na otaczającej wsi mieli zobaczyć karę i wpaść w przerażenie. Publiczne zabijanie i konfiskata żywności były jawnymi narzędziami rządów bolszewickich w czasie wojny domowej.

Leninowskie państwo partyjne rościło sobie wyłączne prawo do reprezentowania robotników i chłopów, a zarazem dysponowało instytucjami zdolnymi narzucać im swoje decyzje. Przywódcy mogli traktować opór jako przeszkodę dla rzekomych historycznych interesów ludu, a nie osąd, który musieli uszanować. Stalin podporządkował tę odziedziczoną władzę własnym decyzjom i ambicjom. W Ukrainie dążenie do narzucenia komunistycznej transformacji i determinacja, by zachować kontrolę Moskwy, wzajemnie się wzmacniały: zarówno źródła utrzymania ludzi, jak i niezależność narodową można było podporządkować projektowi partii.

2.5.2 Dyktatura Stalina: terror, praca przymusowa i represje narodowościowe

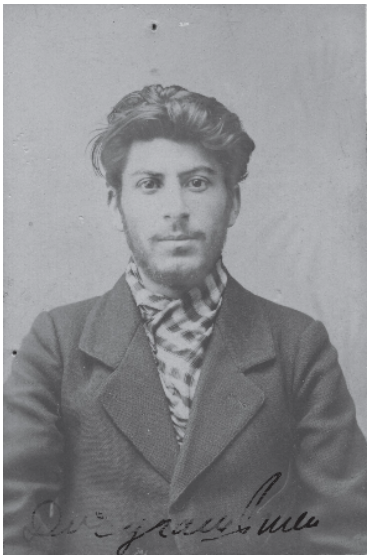

Stalin w 1902 roku, w wieku 23 lat. Fotografia policyjna wykonana w Batumi.

Józef Stalin (1878–1953) urodził się jako Ioseb Dżugaszwili w Gori w Gruzji, należącej wówczas do Imperium Rosyjskiego. Po nauce w seminarium duchownym w Tyflisie (obecnie Tbilisi) związał się z marksistowskim podziemiem, dołączył do bolszewików Lenina i wielokrotnie doświadczał aresztowań oraz zesłania. Jego „praca" obejmowała także organizowanie zbrojnych „ekspropriacji" na finansowanie bolszewików Lenina. Relacja Montefiorego o napadzie w Tyflisie w czerwcu 1907 roku[61] opisuje atak bombami i bronią palną na konwój bankowy, zaplanowany przez sieć Stalina i zatwierdzony przez Lenina. Jeszcze przed 1917 rokiem był doświadczonym rewolucjonistą. Po zdobyciu władzy przez bolszewików w tym roku wszedł do rządu Lenina jako ludowy komisarz do spraw narodowości i zajmował wysokie stanowiska partyjne oraz w czasie wojny domowej.

W kwietniu 1922 roku Stalin został sekretarzem generalnym partii komunistycznej, co dało mu wpływ na nominacje i dostęp do informacji z całego państwa. Ciężka choroba Lenina i jego śmierć w styczniu 1924 roku pozostawiły Stalinowi potężną bazę organizacyjną. Poprzez zmienne sojusze i pokonywanie rywali, w tym Lwa Trockiego, przekształcił tę pozycję w osobistą dominację. Powoływał się na autorytet Lenina, budując dyktaturę wewnątrz partii, którą Lenin doprowadził do władzy.[62]

Ideologiczne przekonanie i osobista ambicja Stalina wzajemnie się wzmacniały. Jak wyjaśnia ocena biograficzna Olega Chlewniuka, dostosowywał on doktrynę bolszewicką do własnej dyktatury i ekspansji władzy sowieckiej. Deklarowana przez partię misja historyczna mogła usprawiedliwiać przymus, a opór można było klasyfikować jako wrogość wobec postępu. Szczerość przekonań nie chroniła ludzi poświęcanych tej misji. Władca mógł wierzyć w komunizm i wykorzystywać go do sankcjonowania niszczenia ludzi, którzy mu przeszkadzali.

Pod koniec lat dwudziestych Stalin skupił władzę w partii komunistycznej i forsował przymusową transformację sowieckiej gospodarki. Ograniczone rynki dopuszczone w ramach Nowej Polityki Ekonomicznej były w coraz większym stopniu wypierane przez przymusowy skup zboża i przymusową kolektywizację. W przemówieniu z 9 lipca 1928 roku Stalin otwarcie bronił dodatkowego obciążenia chłopstwa, nazywając je formą „daniny" potrzebnej

[61] Simon Sebag Montefiore, *Young Stalin* (Vintage, 2008; ISBN 9781400096138), prolog, „The Bank Robbery".

[62] Biografie: Oleg W. Chlewniuk, *Stalin: New Biography of a Dictator* (2015); Stephen Kotkin, *Stalin: Paradoxes of Power, 1878–1928* (2014) i *Stalin: Waiting for Hitler, 1929–1941* (2017); oraz Simon Sebag Montefiore, *Stalin: The Court of the Red Tsar* (2003). Chlewniuk oferuje zwięzłą biografię archiwalną, Kotkin szersze tło historyczne i wzrost władzy Stalina, a Montefiore krąg najbliższych dyktatora. Zob. także grupę poświęconą Stalinowi w polecanych lekturach.

do przyspieszenia rozwoju przemysłowego. Rolnictwo miało dostarczać zasobów na priorytety wyznaczane przez państwo.

Program przedstawiano jako walkę o przetrwanie. 4 lutego 1931 roku Stalin żądał, by ZSRR nadrobił dziesięciolecia zapóźnienia w ciągu dziesięciu lat albo liczył się z klęską. Jego ekspansja przemysłowa zależała jednak również od wiedzy fachowej ze świata kapitalistycznego, który potępiał. Ford i firma Alberta Kahna dostarczały plany fabryk, pomoc techniczną i szkolenia; konkretnym przykładem są zakłady samochodowe w Niżnym Nowogrodzie. Współpraca handlowa wzmacniała zdolności przemysłowe[63], pozostając czymś odrębnym od pomocy humanitarnej.

Jego pojmowanie zagrożeń wykraczało poza uzbrojonych wrogów. Opis kolektywizacji autorstwa Kotkina podkreśla, że niezależna produkcja chłopska jawiła się kierownictwu jako zagrożenie polityczne, nawet gdy wspierała odbudowę gospodarczą. List Stalina do Kaganowicza z 11 sierpnia 1932 roku podobnie łączył lęk przed utratą Ukrainy z podejrzeniami o nielojalność wewnątrz jej organizacji partyjnej. Niezależność gospodarcza i lojalność narodowa mogły stawać się powodami stosowania przymusu. Alternatywy omówione w podrozdziale 2.6 mają znaczenie, ponieważ ujawniają wybory wewnątrz programu przedstawianego jako konieczność.

Pisząc w 1936 roku, Trocki opisywał pozbawianie przeciwników politycznych Stalina możliwości zatrudnienia. „W kraju, w którym jedynym pracodawcą jest państwo” — pisał w *The Revolution Betrayed* — zasadą rządzącą stało się „kto nie jest posłuszny, nie będzie jadł”. Stalin zlecił jego zabójstwo w mieście Meksyk w 1940 roku.[64]

Pod rządami Stalina decyzja Biura Politycznego z czerwca 1929 roku nakazała tworzenie obozów w odległych regionach w celu eksploatacji zasobów naturalnych pracą więźniów; centralny zarząd obozów OGPU powstał następnie w kwietniu 1930 roku. Wywłaszczone rodziny chłopskie deportowano także do przymusowych osiedli. Tworzyły siłę roboczą poddaną przymusowi, lecz ich zesłanie administracyjne stanowiło inną kategorię niż uwięzienie skazanego w obozie.

Kanał Białomorsko-Bałtycki, ukończony w 1933 roku, uwidocznił połączenie produkcji i kary. Więźniowie pracowali prymitywnymi narzędziami, a nagrody i kary żywnościowe pomagały egzekwować normy wydajności. Wyczerpanie, niedożywienie i forsowne tempo budowy zagrażały robotnikom. Państwo mogło świętować ukończenie projektu, pomijając publicznie

[63] Sean McMeekin, *Stalin’s War: A New History of World War II* (Basic Books, 2021), rozdział 2.

[64] Lew Trocki, *The Revolution Betrayed*, rozdział XI, podrozdział 2, przeł. Max Eastman (1937; napisane w 1936 roku). Ramón Mercader, hiszpański agent sowieckiej tajnej policji, zaatakował Trockiego czekanem w jego domu w Coyoacán 20 sierpnia 1940 roku; Trocki zmarł 21 sierpnia. Mercader spędził dwadzieścia lat w meksykańskim więzieniu. Po jego zwolnieniu w 1960 roku ZSRR uhonorował go tytułem Bohatera Związku Sowieckiego. Zob. relację International Spy Museum i opracowanie historyczne UNAM.

jego ludzkie koszty. Możliwość przymuszania do pracy pozwalała także ambicjom politycznym przeważać nad zastrzeżeniami dotyczącymi kosztów i użyteczności.[65]

Gorki i propagandowa książka o Kanale Białomorskim

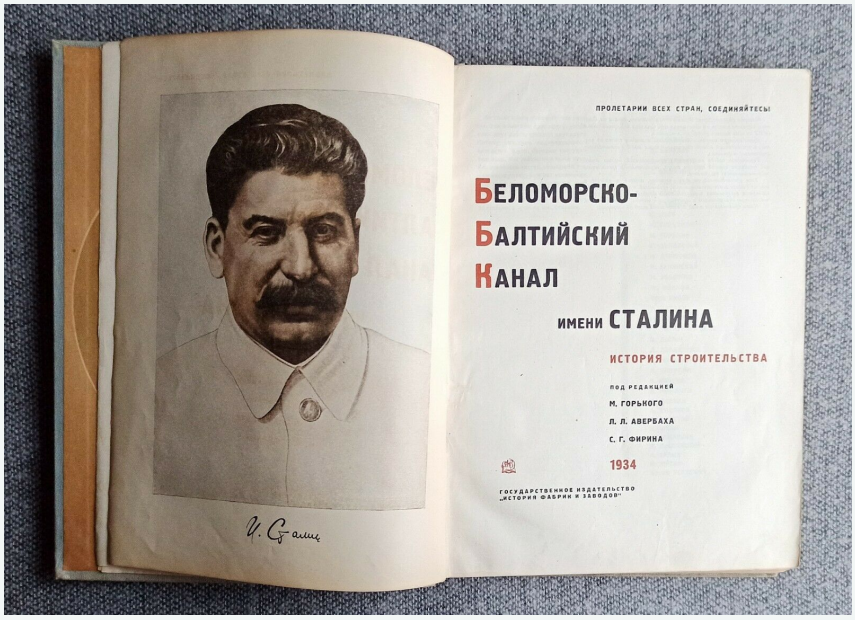

Portret Stalina i strona tytułowa zbiorowej historii, 1934.

W 1934 roku sowieccy pisarze opublikowali zbiorową historię Kanału Białomorsko-Bałtyckiego imienia Stalina. Jej redaktorami byli Maksim Gorki, Leopold Awerbach i Siemion Firin, wysoki funkcjonariusz obozowy OGPU. Książka połączyła prestiż literacki z administracją obozową w pochwale pracy przymusowej.

Jej główną ideą była перековка (*pieriekowka*), czyli „przekuwanie": więźniowie mieli rzekomo stawać się użytecznymi obywatelami sowieckimi poprzez pracę. Własny wykaz źródeł książki wymienia rozkazy OGPU, gazety obozowe, raporty i informacje dostarczane przez funkcjonariuszy bezpieczeństwa. Instytucja więżąca ludzi dostarczała także znacznej części opowieści przedstawianej jako historia ich odkupienia.

[65] Gospodarcze uzasadnienie kanału kwestionowano przed budową. Mołotow wyrażał wątpliwości, a presja budżetu i terminów doprowadziła do zmniejszenia planowanej głębokości. W 1940 roku przewozy towarowe osiągnęły zaledwie 44 procent projektowej przepustowości. Kanał miał także zastosowania dla marynarki wojennej. Samo ukończenie nie dowodziło gospodarczego uzasadnienia. Zob. Morukov, „The White Sea–Baltic Canal", s. 154–159 i 161–162. Rozróżnienie między realizacją celu budowlanego a dobrym wykorzystaniem ograniczonych zasobów łączy się z omówieniem kalkulacji ekonomicznej, rozproszonej wiedzy i możliwości działania na podstawie niewygodnych informacji w podrozdziale 2.7.

Gorki i propagandowa książka o Kanale Białomorskim

Angielska adaptacja, *Belomor* (1935)[66], niosła ten przekaz za granicę. Jej redaktorka, Amabel Williams-Ellis, uznawała oskarżenia o sabotaż wobec uwięzionych inżynierów za wiarygodne i wychwalała historię kanału. Nazwisko Gorkiego pomagało nadawać autorytet kulturowy systemowi, który przedstawiał przymus jako humanitarną przebudowę jednostki.[67]

Pod rządami Stalina przez więzienia i obozy Gułagu przeszło około 18 milionów ludzi, a ponad 1,5 miliona więźniów tam zmarło. Na początku 1953 roku w obozach i koloniach przetrzymywano około 2,5 miliona osób. Głód, choroby, wyczerpanie i narażenie na warunki atmosferyczne czyniły pracę przymusową systemem masowej śmierci, a zarazem produkcji.[68]

Stalinowskie czystki przekształcały dawnych towarzyszy i pokonanych przeciwników politycznych w rzekomych zdrajców. Moskiewskie procesy pokazowe z lat 1936–38 przedstawiały długoletnich bolszewików jako szpiegów, sabotażystów i spiskowców planujących zamachy. Grigorija Zinowjewa i Lwa Kamieniewa stracono w 1936 roku; Nikołaja Bucharina i Aleksieja Rykowa w 1938. Bucharin był sojusznikiem Stalina, zanim sprzeciwił się jego kursowi gospodarczemu; jego alternatywę omówiono w podrozdziale 2.6. Różnicę poglądów politycznych wewnątrz kierownictwa przedstawiono jako udział w przestępczym spisku.

Czystki spustoszyły także siły zbrojne i instytucje zarządzające represjami. Podczas czystki w kadrze dowódczej Armii Czerwonej w latach 1937–38 wyższych oficerów rozstrzeliwano, aresztowano lub zwalniano, a wakaty obsadzano poprzez szybkie awanse.

Wielki terror, 1937–38

Wielki terror lat 1937–38 był skoncentrowaną kampanią masowych aresztowań i egzekucji w całym Związku Sowieckim. Jansen i Pietrow szacują około 1,5 miliona aresztowań i około 700 000 egzekucji.

Większość ofiar nie należała do elity rządzącej. Tajne operacje masowe uderzały w dawnych „kułaków", duchownych i innych domniemanych wrogów, a także robotników, inżynierów i

[66] Maksim Gorki, L. Awerbach, S. G. Firin (red.), *Belomor: An Account of the Construction of the New Canal Between the White Sea and the Baltic Sea* (H. Smith & R. Haas, 1935), adaptacja angielska Amabel Williams-Ellis, wstęp, s. vii–ix.

[67] „Poputczycy" — których dziś często nazywalibyśmy watnikami — byli sympatykami mogącymi użyczać sprawom komunistycznym pozornie niezależnego autorytetu kulturowego bez formalnego członkostwa w partii. Stephen Koch w *Double Lives: Stalin, Willi Münzenberg, and the Seduction of the Intellectuals* (wydanie poprawione, 2004) bada mobilizowanie pisarzy i intelektualistów wokół spraw sowieckich. Pozycja Gorkiego wewnątrz sowieckiego życia kulturalnego różniła się od sytuacji zagranicznych sympatyków; podobieństwo dotyczy legitymizującego wykorzystania prestiżu kulturowego. O analogii protowatnika zob. podrozdział 1.5, a o szerszej sieci podrozdział 1.6.

[68] Zob. Vatnik Soup, *The Gulag: Soviet-Russian concentration camps, then and now*, Dossier pamięci historycznej. W przygotowaniu.

Wielki terror, 1937–38 (ciąg dalszy)

kołchoźników. Terror organizowano poprzez decyzje i instytucje. Podczas wielkiego terroru lat 1937–38 rozkaz NKWD nr 00447 wyznaczał regionalne limity egzekucji i wyroków obozowych;[69] urzędnicy występowali o ich zwiększenie, a kierownictwo Stalina je zatwierdzało. Trzyosobowe zespoły zwane *trójkami* — po rosyjsku тройка (*trojka*), liczba mnoga тройки (*trojki*) — rozstrzygały sprawy bez zwykłych procesów.[70] Początkowa tabela limitów w rozkazie przewidywała również 10 000 egzekucji więźniów już przetrzymywanych w obozach NKWD. Więźniów celowo rozstrzeliwano, a także doprowadzano do śmierci z głodu, chorób i wyczerpania w śmiercionośnych warunkach uwięzienia.

Obok tej operacji „operacje narodowościowe" NKWD uderzały w ludzi na podstawie rzekomych związków z Polską, Niemcami i innymi obcymi państwami. Pochodzenie narodowe i kontakty zagraniczne można było przekształcić w dowód urojonego spisku.

„Operacja polska" z lat 1937–38 ukazuje konkretnie skalę prześladowań narodowościowych. Rozkaz NKWD nr 00485, wydany 11 sierpnia 1937 roku, uczynił z domniemanego polskiego szpiegostwa podstawę masowej kampanii przeciwko obywatelom sowieckim. Zestawienia archiwalne odnotowują 139 835 wyroków, w tym 111 091 wyroków śmierci; większość ofiar stanowili Polacy, lecz operacja objęła także inne narodowości, w tym Ukraińców. Były to wybrane przez państwo kategorie domniemanych wrogów, nie ludzie, którym indywidualnie udowodniono, że są obcymi agentami.[71]

U góry: Stalin z Nikołajem Jeżowem (skrajnie po prawej), Kanał Moskwa–Wołga, 1937. U dołu: wyretuszowana fotografia z usuniętym Jeżowem.

Służba w tajnej policji nie zapewniała trwałego bezpieczeństwa. Aparat wykonujący terror Stalina sam podlegał kolejnym czystkom. Nikołaj Jeżow, kierujący NKWD u szczytu wielkiego terroru, został usunięty w 1938 roku i aresztowany w 1939. Torturami zmuszono go do podpisania zeznań o sfabrykowanych spiskach. Człowiek, który kierował czystkami i torturami, sam padł ofiarą czystki i tortur, a następnie został rozstrzelany w 1940 roku.

[69] Zob. Vatnik Soup, *The Gulag: Soviet-Russian concentration camps, then and now*, Dossier pamięci historycznej. W przygotowaniu.

[70] Późniejszy odpowiednik pojawił się w komunistycznej Czechosłowacji. Na mocy ustawy nr 247/1948, § 3 trzyosobowe komisje administracyjne mogły kierować ludzi do obozów pracy przymusowej na okres od trzech miesięcy do dwóch lat bez zwykłego procesu karnego. Ich uprawnienia dotyczyły internowania, podczas gdy sowieckie trójki NKWD orzekały także kary śmierci. Szersze omówienie: Vatnik Soup, *Jan Palach: Resistance to Tyranny*, Dossier pamięci historycznej (styczeń 2027). W przygotowaniu.

[71] Instytut Pamięci Narodowej, „What was the 'Polish Operation' by the NKVD?", 28 listopada 2017 roku; *NKVD Order No. 00485*, 11 sierpnia 1937 roku, dwujęzyczny katalog wystawy dokumentalnej. Sumy archiwalne rozróżniają wszystkie wyroki od wyroków śmierci; operacja była skierowana głównie przeciwko Polakom i objęła także inne narodowości.

Czystki uczyniły z niszczenia potencjalnej opozycji stałą metodę rządzenia. Dawne różnice zdań można było przepisać jako zdradę; zasługi rewolucyjne i posłuszeństwo nie zapewniały skutecznej ochrony.[72] Procesy pokazowe miały też skłaniać oskarżonych do potwierdzania reżimowej wersji własnej zagłady. Ocalali mieli powody, by demonstrować lojalność przez popieranie oskarżeń i powstrzymywanie niewygodnych ocen. Władzę Stalina wzmacniały instytucje, których członkowie nie mogli bezpiecznie mu się sprzeciwić, podczas gdy on zachowywał prawo do decydowania, kogo uznać za wroga. Wielkie procesy i operacje masowe z lat 1936–38 nastąpiły po Hołodomorze; wcześniejsze pokonanie opozycji i czystki partyjne związane z dostawami ograniczyły już jednak możliwość sprzeciwu podczas głodu.

Późniejsze kampanie przeciwko instytucjom żydowskim oraz sfabrykowany spisek lekarzy z 1953 roku ponownie uczyniły z rzekomo nielojalnej grupy cel państwowych prześladowań.

Antysemityzm i antyukrainizm Stalina: sowieckie dziedzictwo

Stalinowskie kampanie przeciwko instytucjom żydowskim i ukraińskim czyniły niezależne życie zbiorowe przedmiotem podejrzeń politycznych. Pisarzy, przywódców religijnych i organizacje mające kontakty zagraniczne można było oskarżyć o służenie wrogowi spoza państwa. Ukraińskie aspiracje narodowe oraz żydowskie przywiązanie do kultury czy wspólnoty przedstawiano jako konkurencyjne lojalności, do zdławienia których partia rościła sobie prawo.

Żydowski Komitet Antyfaszystowski, powołany w czasie wojny w celu mobilizowania poparcia za granicą, wysłał w 1943 roku na Zachód Solomona Michoelsa i Icika Fefera. Michoels został zamordowany na rozkaz Stalina w styczniu 1948 roku; komitet zamknięto w listopadzie tego roku, a trzynastu oskarżonych w późniejszym procesie stracono 12 sierpnia 1952 roku. Kontakty zagraniczne, do których wcześniej zachęcano dla wsparcia sowieckiego wysiłku wojennego, stały się materiałem do oskarżeń o szpiegostwo i żydowski nacjonalizm. Antysemicki spisek lekarzy z 1953 roku rozszerzył atak za pomocą sfabrykowanych oskarżeń wobec lekarzy.

Prześladowania te zbiegły się z uznaniem Izraela przez ZSRR w maju 1948 roku. Dyplomatyczne poparcie za granicą współistniało z niszczeniem żydowskich instytucji w kraju, tak jak ustępstwa wobec użytecznej hierarchii religijnej współistniały z tłumieniem ukraińskich Kościołów.[73] Państwo rościło sobie prawo do decydowania, które formy życia narodowego służą jego celom.

[72] Nawet wcześniejszą zgodę z linią partii i posłuszeństwo wobec niej można było przedstawić jako zdradę. Czechosłowackie dostawy broni do Izraela w 1948 roku miały zgodę Moskwy. Po zmianie sowieckiej linii wcześniejszą współpracę z Izraelem przedstawiono jako dowód sfabrykowanego „syjonistycznego" spisku w procesie praskim z 1952 roku Rudolfa Slánskiego i trzynastu innych funkcjonariuszy komunistycznych. W jawnie antysemickim ujęciu procesu oskarżyciele wielokrotnie podkreślali żydowskie pochodzenie jedenastu spośród czternastu oskarżonych. Szerszy kontekst: podrozdział 1.4, „Soviet Antisemitism", w Vatnik Soup, *Jan Palach: Resistance to Tyranny*, Dossier pamięci historycznej (styczeń 2027). W przygotowaniu.

[73] Zob. podrozdział 3.2 o porozumieniu Stalina z rosyjską hierarchią prawosławną w 1943 roku oraz stłumieniu i przymusowym wcieleniu Ukraińskiego Kościoła Greckokatolickiego w 1946 roku.

Antysemityzm i antyukrainizm Stalina: sowieckie dziedzictwo (ciąg dalszy)

Pochód pierwszomajowy w Moskwie, 1972: „Syjonizm jest bronią imperializmu!”.

Propaganda trwała po Stalinie. Późniejsze sowieckie karykatury łączyły stereotypowe postacie Żyda i ukraińskiego nacjonalisty jako wspólników tego samego zagranicznego wroga. Jedna zaprzęgała stereotypowego „syjonistę” i ukraińskiego nacjonalistę do wozu oznaczonego jako antysowietyzm; inne przedstawiały ich jako bestie walczące o tę samą sprawę. Fotografia pokazuje antysemicką symbolikę wystawioną pod hasłem antyimperializmu. Łączny przekaz traktował żydowską tożsamość i ukraińską niepodległość jako zagrożenia, przedstawiając zarazem prześladujące je państwo jako ich wyzwoliciela.

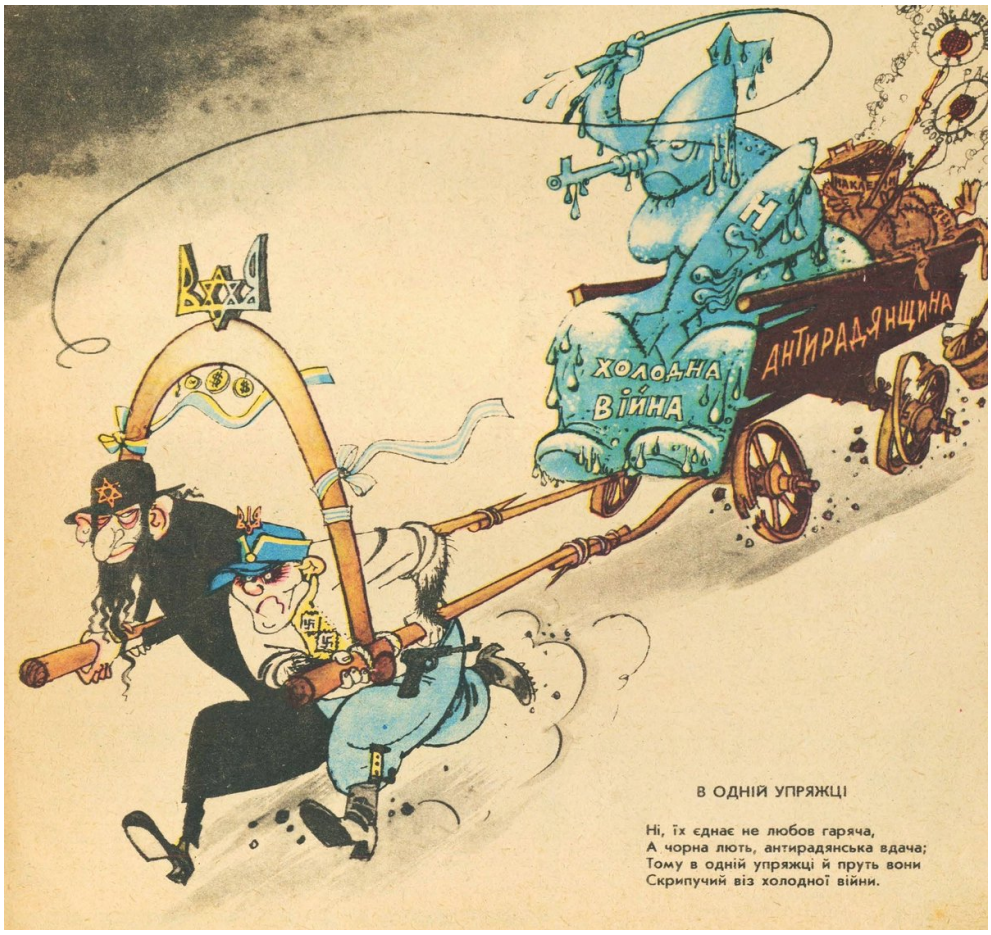

„W jednym zaprzęgu” (В одній упряжці). Stereotypowa postać Żyda i ukraiński nacjonalista ciągną wóz z napisem „antysowietyzm” (антирадянщина); jego pasażerem jest „zimna wojna” (холодна війна).

Stalin zmarł 5 marca 1953 roku. 4 kwietnia władze sowieckie ogłosiły, że pozostający przy życiu oskarżeni lekarze zostali zwolnieni i oczyszczeni z zarzutów, przyznając, że zeznania uzyskano niedozwolonymi metodami. Drogę do ich uwolnienia otworzyła śmierć Stalina, a nie humanitarny odwrót dyktatora. Załamanie kampanii pokazuje, jak bardzo zagrożenie zależało od człowieka na szczycie.

Niebezpieczeństwo wykraczało poza uwięzionych lekarzy. Oficjalna kampania przedstawiająca żydowskich lekarzy jako morderczych obcych agentów zagrażała szerzej sowieckim Żydom i wzmagała obawy przed dalszymi prześladowaniami oraz antyżydowską przemocą. Śmierć Stalina usunęła władcę napędzającego kampanię i przerwała jej eskalację. Nie można z taką samą pewnością ustalić, co nastąpiłoby, gdyby żył: historycy nadal spierają się, czy istniał gotowy plan masowej deportacji.

2.5.3 Polityka zagraniczna i imperialna dominacja

Stalin potrafił mimo to negocjować, czynić ustępstwa i współpracować z wrogami ideologicznymi. Pakt i atak na Finlandię pokazują, dlaczego elastyczność ta nie daje ogólnej gwarancji pokojowych zamiarów. Względy bezpieczeństwa, ambicje terytorialne i narzucanie kontroli politycznej mogły współistnieć. Gotowość do układania się kosztem innych społeczeństw nie czyniła życzeń ich mieszkańców ograniczeniem dla sowieckiej polityki.

W latach dwudziestych Związek Sowiecki umożliwiał na swoim terytorium tajne szkolenia i próby uzbrojenia Reichswehry, w tym działalność szkoły lotniczej w Lipiecku od 1925 roku. Równolegle z tą współpracą wojskową eksport zboża pomagał finansować industrializację: sowiecki eksport do Niemiec siedmiu wymienionych w tabelach celnych grup zbóż i roślin strączkowych wzrósł z 71 970 ton w 1929 roku do 536 664 ton w 1931 roku, po szczycie 856 218 ton w 1930 roku[74]. Niemiecki protokół posiedzenia rządu z 2 października 1931 roku wprost rozważał zakup niemieckich towarów na kredyt lub w zamian za sowieckie drewno, benzynę i zboże. Te stosunki z Republiką Weimarską poprzedzały odrębne, omówione poniżej porozumienia z Hitlerem.[75]

W polityce zagranicznej praktyczne układy mogły przeważać nad wrogością ideologiczną. 23 sierpnia 1939 roku Związek Sowiecki i nazistowskie Niemcy podpisały pakt Ribbentrop–Mołotow, układ o nieagresji, któremu towarzyszył tajny protokół dzielący strefy wpływów w Europie Wschodniej. Niemcy zaatakowały Polskę 1 września; Armia Czerwona dokonała inwazji od wschodu 17 września. Zamieszkane przez Ukraińców tereny wschodniej Polski wcielono następnie do sowieckiej Ukrainy. Poszerzenie granic oddało więcej

[74] Anne Applebaum, *Red Famine: Stalin's War on Ukraine* (Toronto: Signal/McClelland & Stewart, 2017; ISBN 978-0-7710-0930-3), rozdział 7, "Collectivization Fails, 1931–2", s. 162. Przypis 12, s. 386 (Serhiichuk et al., *Український хліб на експорт: 1932–1933*, s. 5–6). Twierdzenia Applebaum o potrojeniu nie potwierdza sprawdzony szereg celny dla lat kalendarzowych. Siedem wymienionych grup zbóż i roślin strączkowych, kody 1–14, wzrosło około 7,46 raza między 1929 a 1931 rokiem, po szczycie w 1930 roku. Ryżu i „innych zbóż" nie wykazano oddzielnie dla Niemiec; nie jest to odtworzona suma wszystkich kategorii zbóż. Rocznik z 1939 roku niezależnie potwierdza węższe wiersze pszenicy, żyta i jęczmienia. To eksport ZSRR do Niemiec, nie dowód jego ukraińskiego pochodzenia. Publikacja z 1933 roku podaje bezpośrednie przeznaczenie w dokumencie eksportowym; przed marcem 1930 roku waga brutto lub netto zależała od taryfy i opakowania, później stosowano netto. Źródło wtórne cytowane przez Applebaum używa w innym miejscu niejasnych okresów i odsyła do niezbadanego jeszcze rocznika z 1936 roku, s. 74–75. Przyczyna rozbieżności pozostaje otwarta. Źródła pierwotne: *Внешняя торговля Союза Советских Социалистических Республик за первую пятилетку (за период с 1928 по 1933 г.)* (Moskwa: Внешторгиздат, 1933), s. 45, 96–97; V–VIII. S. N. Bakulin, D. D. Mishustin, *Внешняя торговля СССР за 20 лет, 1918–1937 гг.* (Moskwa: Международная книга, 1939), s. 86, 90, 94; objaśnienia statystyczne.

[75] Szersze omówienie paktu i współpracy sowiecko-niemieckiej: Vatnik Soup, *Molotov–Ribbentrop: The Red-Brown Alliance*, Dossier pamięci historycznej. W przygotowaniu.

Ukraińców pod władzę sowiecką, nie dając im niezależnego wyboru narzuconego porządku politycznego.

Józef Stalin i niemiecki minister spraw zagranicznych Joachim von Ribbentrop na Kremlu w Moskwie, 23 sierpnia 1939 roku, przy podpisaniu paktu Ribbentrop–Mołotow.

Sowiecki projekt z 19 sierpnia 1939 roku uzależniał ważność paktu od specjalnego protokołu dotyczącego polityki zagranicznej. Współpraca zyskała następnie podstawę materialną: sowieckie zboże, ropę i inne surowce wymieniano na niemieckie urządzenia przemysłowe i wyroby wojskowe. Niemieckie memorandum z 26 lutego 1940 roku wprost przewidywało osłabienie brytyjskiej blokady dzięki temu handlowi. Były to wzajemne układy między rządami dążącymi do umocnienia własnej potęgi, których konsekwencje ponosiły inne społeczeństwa.

Finlandia pokazuje, jak żądaniom uzasadnianym bezpieczeństwem mógł towarzyszyć atak na niezależność polityczną. Po negocjacjach dotyczących zmian granic i baz w pobliżu Leningradu Armia Czerwona dokonała inwazji 30 listopada 1939 roku. Moskwa następnie uznała fińskie władze z komunistą Ottonem Wille Kuusinenem na czele, których deklarowanym pierwszym zadaniem było obalenie rządu Finlandii i zniszczenie jej sił zbrojnych. Liga Narodów wykluczyła ZSRR 14 grudnia.

Niszczenie polskiej niepodległości objęło ludzi, którzy mogli ją podtrzymywać. 5 marca 1940 roku Stalin i Biuro Polityczne zatwierdzili propozycję Berii, by rozstrzelać polskich jeńców wojennych i więźniów. Wiosną 1940 roku NKWD zamordowało niemal 22 000 obywateli polskich w operacji określanej łącznie mianem zbrodni katyńskiej. Wśród ofiar byli

oficerowie, policjanci i więźniowie cywilni; wielu oficerów rezerwy było nauczycielami, lekarzami, prawnikami i innymi przedstawicielami polskiej inteligencji. Katyń to nazwa jednego z miejsc pochówku w ramach szerszej operacji mordowania, obejmującej również Charków, Kalinin (obecnie Twer) i więzienia w okupowanej wschodniej Polsce. Władze sowieckie obwiniały nazistowskie Niemcy i podtrzymywały kłamstwo przez dziesięciolecia, przyznając odpowiedzialność NKWD dopiero w 1990 roku.[76] Mord usunął ludzi zdolnych odbudować niezależne państwo; zaprzeczanie chroniło następnie instytucje, które ich zabiły.

Gdy Niemcy zaatakowały ZSRR 22 czerwca 1941 roku, sowieckie represje pozostawiły kolejny ślad masowych grobów. Podczas odwrotu NKWD zamordowało tysiące więźniów w zachodniej Ukrainie, w tym we Lwowie i Łucku. Wśród ofiar byli Ukraińcy, Polacy i Żydzi uwięzieni pod rządami sowieckimi. Niemiecka okupacja przyniosła następnie dalsze zbrodnie: nazistowska propaganda i miejscowi antysemici wykorzystali odkrycie zwłok, by zbiorowo obwiniać Żydów za sowieckie represje i podżegać do pogromów.[77] Za mordy więzienne odpowiadali ich sowieccy sprawcy; za pogromy odpowiadali ci, którzy do nich podżegali i je przeprowadzali. Żadna zbrodnia nie usprawiedliwiała drugiej, a kolejne okupacje nie dawały ludności swobody wyboru rządu.

Powstanie warszawskie z 1 sierpnia–2 października 1944 roku ujawniło inny sposób pokonania polskiej niepodległości. Niekomunistyczna Armia Krajowa chciała wyzwolić stolicę spod okupacji niemieckiej i ustanowić władzę polskiego rządu na uchodźstwie, zanim narzucona zostanie kontrola sowiecka. Siły niemieckie masakrowały ludność cywilną, stłumiły powstanie i systematycznie niszczyły miasto. Stalin traktował niezależny ruch oporu jako rywala politycznego. Jego rząd w sierpniu odmawiał amerykańskim samolotom zaopatrzeniowym zgody na korzystanie z sowieckich lotnisk; w wiadomości do Churchilla i Roosevelta z 22 sierpnia nazwał przywódców powstania „grupą przestępców".

Sytuacja wojskowa również ma znaczenie: niemieckie kontrataki i nadmierne rozciągnięcie nacierającej Armii Czerwonej nie pozwalają bez zastrzeżeń zakładać, że Sowieci mogli bez trudu udzielić pomocy. Ograniczenia te nie wyjaśniają jednak blokowania alianckich dostaw powietrznych. Ograniczone sowieckie zrzuty, nieudana przeprawa wojsk polskich podporządkowanych Sowietom i zgoda na amerykańską misję zaopatrzeniową nastąpiły dopiero we wrześniu. Zniszczenie pozycji Armii Krajowej w Warszawie usunęło

[76] Instytut Pamięci Narodowej, „The Katyn Massacre — Basic Facts", 5 marca 2020 roku, zwłaszcza decyzja, ofiary i miejsca egzekucji; Archiwa Narodowe USA, „Records Relating to the Katyn Forest Massacre", o mordach i sowieckiej próbie przypisania ich Niemcom. Niemal 22 000 odnosi się do całej operacji, nie tylko katyńskiego miejsca pochówku.

[77] National WWII Museum, „The 1941 NKVD Prison Massacres in Western Ukraine", 7 czerwca 2021 roku; Centrum Historii Miejskiej, „'City scum', nationalists or ordinary people: interethnic violence on the streets of Lviv", zwłaszcza mordy więzienne i pogrom antyżydowski. Całej kampanii nie przypisano jednej precyzyjnej liczby ofiar.

zorganizowaną przeszkodę dla moskiewskiej kontroli nad powojenną Polską.[78] Rzezi i zniszczenia dokonały nazistowskie Niemcy; odmowa poparcia niezależnej polskiej formacji przez Stalina pomogła pozostawić ją bezbronną wobec klęski. Walka z Hitlerem nie oznaczała uznania prawa narodów między Niemcami a Rosją do samodzielnego rządzenia.

Po klęsce powstania nastąpiło usunięcie niezależnych przywódców politycznych. 27–28 marca 1945 roku władze sowieckie aresztowały szesnastu przywódców Polskiego Państwa Podziemnego, zaprosiwszy ich na rozmowy z zapewnieniem bezpieczeństwa. Przewieziono ich do Moskwy; w czerwcu odbyło się postępowanie znane jako „proces szesnastu". Klęskę wojskową wzmocniło stłumienie przedstawicieli politycznych mogących przeciwstawić się wybranemu przez Moskwę rządowi.[79] Negocjacje z sowieckimi gwarancjami stały się kolejną drogą do więzienia.

Po wojnie kontrolę sowiecką narzucono także Rusi Podkarpackiej (obecnie Zakarpacie), należącej wcześniej do Czechosłowacji. Traktat z 29 czerwca 1945 roku przewidywał jej przekazanie ZSRR i włączenie do sowieckiej Ukrainy. Amerykański raport dyplomatyczny z 25 stycznia 1945 roku opisywał lokalną radę kontrolowaną przez komunistów, sprawującą władzę wykonawczą, oraz przedstawicieli rządu czechosłowackiego, którym uniemożliwiano odwiedzanie głównych ośrodków i kontaktowanie się z własnym rządem. Poszerzenie granic sowieckiej Ukrainy nie dawało mieszkańcom regionu wyboru systemu politycznego, któremu mieli podlegać.

Deportacja Tatarów krymskich w 1944 roku (zob. podrozdział 3.2) i zniszczenie niepodległości państw bałtyckich (zob. podrozdział 3.1) pokazują tę samą odmowę zaakceptowania życia narodowego poza kontrolą Moskwy. Rozszerzają bilans od eliminowania przywódców po wykorzenianie całych wspólnot i niszczenie niezależnych państw.

Wojenni sojusznicy Stalina potrafili odczuwać odrazę do jego traktowania ludzkiego życia. Podczas kolacji w Teheranie 29 listopada 1943 roku zaproponował zabicie co najmniej 50 000 członków niemieckiej kadry dowódczej. Amerykański dyplomata Charles Bohlen odnotował zdecydowany sprzeciw Churchilla wobec egzekucji politycznych i jego naleganie na procesy zbrodniarzy wojennych. Roosevelt odpowiedział żartem o 49 000.

William C. Bullitt, były ambasador USA w Moskwie, wspominał, że w 1943 roku ostrzegał Roosevelta przed ekspansją sowiecką. Przypisywał Rooseveltowi oczekiwanie, że zdoła „dać mu [Stalinowi] wszystko, co tylko mogę, i nie żądać niczego w zamian, *noblesse oblige*": Stalin

[78] Stalin do Churchilla i Roosevelta, 22 sierpnia 1944 roku, *FRUS*, 1944, t. III, dokument 1271; Harriman do sekretarza stanu, 22 sierpnia 1944 roku, dokument 1272, relacjonujący rozmowę z Mołotowem z 17 sierpnia. Zob. także National WWII Museum, „The Allied Responses to the Warsaw Uprising of 1944", 18 stycznia 2022 roku; USHMM, „Warsaw Uprising"; oraz potwierdzenie przez Edena amerykańskiej misji zaopatrzeniowej z 18 września, *HC Deb*, 27 września 1944 roku, t. 403, kol. 217–220. Ogólnomiejskie powstanie z 1944 roku jest odrębne od powstania w getcie warszawskim z 1943 roku.

[79] Muzeum Historii Polski, „Sowieci walczą o rząd. Dlaczego doszło do procesu szesnastu?"; Harriman do sekretarza stanu, 18 czerwca 1945 roku, *FRUS*, 1945, t. V, dokument 262. Aresztowano szesnastu przywódców; sprawę Antoniego Pajdaka rozpatrzono odrębnie w późniejszym terminie w 1945 roku. Nazwa czerwcowego postępowania nie oznacza, że wszystkich szesnastu sądzono i skazano razem.

miałby wtedy, jak liczył, powstrzymać się od aneksji i pomóc zbudować demokratyczny pokój. Oznaczało to pokładanie wiary w domniemanym poczuciu honoru dyktatora i obowiązku odwzajemnienia gestu.[80]

Współpraca jednak trwała. Amerykańsko-sowieckie porozumienie repatriacyjne, podpisane w Jałcie 11 lutego 1945 roku, przewidywało przekazywanie wyzwolonych obywateli ich własnym władzom. W toku jego realizacji dyrektywa amerykańska wydana w grudniu 1945 roku zezwalała na przymusowy powrót określonych kategorii obywateli sowieckich, w tym byłych żołnierzy sowieckich, przy warunkach obywatelstwa i zamieszkania powiązanych z 1 września 1939 roku. Późniejsza brytyjsko-amerykańska operacja Keelhaul stanowiła część tej szerszej polityki przymusowej repatriacji.

Churchill, Roosevelt i Stalin podczas konferencji jałtańskiej, pałac w Liwadii, Krym, luty 1945 roku.

Lęk przed powrotem był widoczny dla tych, którzy go egzekwowali. W raporcie przekazanym przez amerykańskiego doradcę politycznego Roberta Murphy'ego 14 lutego 1946 roku jego pracownicy opisali samobójstwa i próby samobójcze podczas przymusowej repatriacji w Dachau w poprzednim miesiącu. Raport nazywał incydent wstrząsającym i odnotowywał niezadowolenie amerykańskich oficerów oraz żołnierzy z rozkazu zmuszania tych ludzi do powrotu.

[80] William C. Bullitt, „How We Won the War and Lost the Peace", *LIFE*, 30 sierpnia 1948 roku, s. 94. Bullitt opublikował wspomnienie po śmierci Roosevelta. Inny amerykański wyraz wiary w świadomą przebudowę społeczną przedstawia ramka o Arthurdale w podrozdziale 1.4, s. 34.

Konsekwencje nie ograniczały się do samej udręki przekazania. W relacji Nicholasa Bethella o repatriacji do Odessy w czerwcu 1945 roku brytyjscy oficerowie James Martin i George Youmatoff widzieli 31 więźniów wciąganych do magazynu, po czym usłyszeli ogień z karabinu maszynowego. Następnego ranka Youmatoff zobaczył wewnątrz odpryski betonu i ciemne plamy. Uznał, że więźniów rozstrzelano: słyszał strzały i oglądał ich następstwa, lecz nie był naocznym świadkiem zabijania.

Odrębna relacja pojawia się w *Victims of Yalta* Nikołaja Tołstoja (1977): opisuje on amerykańskich strażników, którzy po przekazaniu w lutym 1946 roku zobaczyli ciała wiszące na drzewach w bawarskim lesie koło Zwiesel. Jeremy Murray-Brown przytacza ten fragment w opracowaniu materiału filmowego z repatriacji w Plattling.

Epizody te pokazują ograniczenia oceniania Stalina przez pryzmat zapewnień składanych użytecznym partnerom. Współpraca aliancka mogła być konieczna do pokonania Hitlera, a zarazem pozostawiać ofiary władzy sowieckiej bez ochrony. Dyplomatyczny dostęp do Stalina i zaufanie do porozumienia były czymś innym niż możliwa do wyegzekwowania ochrona ludzi, o których losie decydowano.

Dzisiejsi wielbiciele Stalina

Wizerunek władcy, który przekształcił zacofany kraj, nadal przyciąga wielbicieli. W *I'm Not the Only One* (2004) watnik George Galloway użył stalinowskiej industrializacji jako korzystnego porównania dla Saddama Husajna: „Tak jak Stalin uprzemysłowił Związek Sowiecki, tak na inną skalę Saddam planował iracki Wielki Skok Naprzód".[81]

Stalin podczas pochodu pierwszomajowego w Moskwie, 1946.

9 listopada 2023 roku Jackson Hinkle powiedział Alexowi Jonesowi, że jest „amerykańskim stalinistą" i że Amerykanie mogą się wiele nauczyć od Stalina i Xi Jinpinga. Przedstawiał produkcję kierowaną przez państwo jako służącą zwykłym ludziom. 4 listopada 2025 roku Nick Fuentes nazwał Stalina najskuteczniejszym mężem stanu XX wieku, jednocześnie otwarcie przyznając jego brutalność i masowe mordy.

Ich drogi do podziwu różnią się, lecz powracającym źródłem fascynacji są władza i osiągnięcia. Ludzie, których życie podtrzymywało tę potęgę, nikną za wielkością produkcji przemysłowej, siłą państwa i rangą jego władcy.

[81] Szersze omówienie głodu pod rządami Mao: Vatnik Soup, *The Great Leap Backwards: China's Maoist regime, then and now*, Dossier pamięci historycznej. W przygotowaniu.

Hołodomor poprzedzał pakt Ribbentrop–Mołotow o sześć lat.[82] Zbrodnie Stalina wobec innych społeczności dowodzą jego gotowości do masowego mordowania w dążeniu do celów politycznych. Nie dają podstaw do domniemania życzliwych zamiarów wobec Ukraińców. Jego atak na ukraińskie życie narodowe należy oceniać poprzez zbadane tu środki: konfiskaty, represyjne dostawy, blokowanie ucieczki i represjonowanie instytucji zdolnych przeciwstawić się władzy Moskwy. Odrzucenie kwalifikacji ludobójstwa nadal pozostawiałoby te umyślne działania do wyjaśnienia; nie czyniłoby z katastrofy niezawinionego wypadku.

Osobista odpowiedzialność Stalina nie usuwa również odpowiedzialności systemu sowieckiego. Jak argumentuje Kołakowski, potępienie dyktatora nie wyjaśnia, jak partia i jej instytucje podtrzymywały jego nieograniczoną władzę.[83] Instytucje te egzekwowały jego decyzje, tłumiły alternatywy i uniemożliwiały skuteczny sprzeciw. Ukraińcom odmawiano swobody odrzucenia tego systemu i decydowania o własnej przyszłości narodowej. Decyzje władcy, partyjny monopol władzy i dominacja Moskwy nad Ukrainą wzajemnie się wzmacniały.

Ukraina mierzyła się zatem zarówno z władcą gotowym zniszczyć opór, jak i z sowieckim porządkiem imperialnym zdecydowanym zachować nad nią kontrolę. **Potępienie Stalina pozostawia do wyjaśnienia odpowiedzialność instytucji, które podtrzymywały jego władzę i wykonywały jego decyzje. Ten sam problem dotyczy każdego opisu dzisiejszej wojny Rosji, który całą odpowiedzialność przypisuje Putinowi, pozostawiając poza dyskusją instytucje państwa i roszczenia imperialne.** Po raz kolejny autorytarny władca sprawuje rządy przez dziesięciolecia, roszcząc sobie prawo do decydowania o przyszłości Ukrainy. Nie można oczekiwać od Ukraińców, że powierzą swoją wolność nadziei, iż następny władca Moskwy będzie bardziej życzliwy.

2.6 Przekleństwo czarnoziemu

Bogactwo rolnicze może czynić terytorium cennym dla państwa poszukującego żywności dla miast, towarów eksportowych i zasobów dla przemysłu. Sama żyzność nie wyjaśnia jednak ani głodu, ani ludobójstwa. Pytanie brzmi, kto kontroluje plony, co można odebrać producentom i czy mają oni siłę, by się przeciwstawić. „Przekleństwo" tkwi w instytucjach umożliwiających przymusowe odbieranie zasobów.

[82] Szersze omówienie paktu i współpracy sowiecko-niemieckiej: Vatnik Soup, *Molotov–Ribbentrop: The Red-Brown Alliance*, Dossier pamięci historycznej. W przygotowaniu.

[83] Pełniejsze omówienie odpowiedzialności osobistej i instytucjonalnej: podrozdział 2.7, „Autorytaryzm, socjalizm i imperializm", s. 74. Leszek Kołakowski, *Main Currents of Marxism*, przeł. P. S. Falla, księga trzecia, *The Breakdown*, rozdz. XIII, „Developments in Marxism Since Stalin's Death", §1, „De-Stalinization", s. 1149–1150, 1152–1153 (wydanie jednotomowe).

Pszenica i niebo w ukraińskich barwach narodowych.

W przemówieniu „Industrialisation and the Grain Problem", wygłoszonym 9 lipca 1928 roku, Stalin wskazywał robotników i chłopów jako główne źródła finansowania przemysłu sowieckiego. Jego argumentacja łączyła zasoby rolne z państwowymi priorytetami przemysłowymi. Kolektywizacja dawała większą administracyjną kontrolę nad producentami i dostawami. Uzyskanie kontroli nad produkcją i podniesienie wydajności rolnictwa były jednak odrębnymi celami: państwo mogło zabiegać o większą część plonów nawet wtedy, gdy jego polityka niszczyła zdolność do ich wytwarzania.

Kontrolę nad ukraińskim rynkiem zboża koncentrowano również instytucjonalnie. W 1928 roku Moskwa zlikwidowała Ukrchlib, ukraiński trust skupu zboża i przemysłu młynarskiego, którego udziały przeszły do ogólnozwiązkowego Sojuzchlebu. Jak pokazuje Ludmyła Hrynewycz, usunęło to istotne ukraińskie instrumenty wpływu na dostawy i zaopatrzenie w żywność. Centralne planowanie działało poprzez nierówną relację między Moskwą a republiką. W tezach dotyczących polityki narodowościowej z marca 1923 roku sam Stalin potępiał carskie próby uczynienia z terytoriów peryferyjnych dostawców surowców dla przemysłowego centrum, przyznając zarazem, że wielkoruski szowinizm utrzymuje się w instytucjach sowieckich. Odbieranie zasobów mogło też sięgać poza bieżące plony: Torgsin wymieniał żywność na kosztowności zgromadzone przez rodziny, czerpiąc z majątku gospodarstw budowanego przez lata.

Japonia: rolnictwo finansujące industrializację

Wczesna industrializacja Japonii w epoce Meiji dostarcza konkretnego porównania. Pieniężne podatki gruntowe pomagały finansować państwowy rozwój przemysłowy, a eksport wiejski, w tym jedwabiu i herbaty, przynosił dewizy. Uprawa pozostawała zorganizowana w ramach prywatnych gospodarstw i dzierżawy, bez przymusowej kolektywizacji. Wysokie opodatkowanie i koncentracja własności ziemi wywierały jednak silną presję na wiejskie gospodarstwa domowe. Rolnictwo mogło więc dostarczać zasobów przemysłowi w ramach instytucji zasadniczo odmiennych od stalinowskich kołchozów i sowchozów: samo przekazywanie zasobów nie przesądzało o sposobie organizacji produkcji.

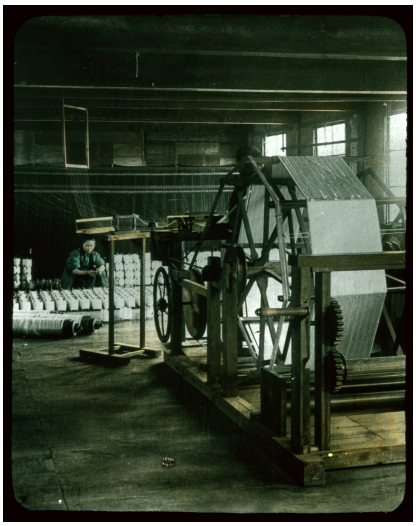

Odwijanie jedwabiu w Japonii, ok. 1910 roku. Ręcznie kolorowana fotografia.

Polska i Węgry: opór i ustępstwa

Polska

Rządzona przez komunistów Polska pokazała później, jak opór polityczny mógł zmieniać politykę rolną. Przymusowa kolektywizacja w latach 1948–56 napotykała trwały sprzeciw rolników. Po wstrząsach politycznych 1956 roku Władysław Gomułka zezwolił na rozwiązywanie spółdzielni produkcyjnych. Amerykańska ocena dyplomatyczna z 15 listopada 1961 roku podawała, że 86% polskich gruntów rolnych pozostawało w uprawie prywatnej, 13% w gospodarstwach państwowych, a zaledwie 1% w spółdzielniach. W znacznej mierze prywatne rolnictwo Polski przetrwało zatem *pomimo* podjętej kampanii kolektywizacji i jako część szerszego kompromisu politycznego.

Węgry

Węgry obrały inną drogę. Po rewolucji 1956 roku rozpadło się wiele spółdzielni rolniczych i nastąpiło zniesienie obowiązkowych dostaw. Rząd Jánosa Kádára ponowił następnie przymusową kolektywizację w latach 1959–61, obejmując większość gruntów ornych spółdzielniami lub gospodarstwami państwowymi. Działki przyzagrodowe i ustępstwa na rzecz produkcji rodzinnej[84] pozostały jednak ważne, a reformy z 1968 roku zapewniły dalsze wsparcie uprawie przyzagrodowej. Polska zachowała przede wszystkim rolnictwo prywatne; Węgry połączyły rolnictwo spółdzielcze z bardziej elastycznymi bodźcami. Oba przypadki pokazują, jak chłopski opór, stabilność polityczna i wyniki rolnictwa mogły ograniczać komunistyczną politykę rolną.

[84] Nigel Swain, *Collective Farms Which Work?* (Cambridge University Press, 1985), rozdział 1, „‘Family Labour’ in the Achievement and Consolidation of Collectivised Agriculture, 1946–68”, s. 25–50.

Późniejsza polityka radziecka również pokazuje, że nieurodzaj nie narzucał jednej możliwej reakcji. Po słabych zbiorach w 1963 roku rząd Chruszczowa kupował zboże za granicą; wrześniowe porozumienie z Kanadą obejmowało 5,3 miliona ton pszenicy. Plokhy przeciwstawia tę reakcję kontynuowaniu radzieckiego eksportu zboża podczas klęsk głodu w latach 1932–1933 i 1946–1947. Okoliczności finansowe i międzynarodowe były inne, ale porównanie pozwala odróżnić nieurodzaj od decyzji określających zaopatrzenie w żywność.[85]

Alternatywy były przedmiotem sporu wewnątrz samego sowieckiego kierownictwa. W eseju o gospodarce z 1928 roku Nikołaj Bucharin argumentował, że inwestycje przemysłowe muszą pozostawać w równowadze z rolnictwem, konsumpcją i rezerwami. Nadmierny transfer zasobów ze wsi mógł podważać produkcję, rynki i eksport, od których zależał przemysł. Popierał socjalistyczną industrializację i gospodarstwa kolektywne, ale także ulepszanie indywidualnych gospodarstw chłopskich i politykę cenową pobudzającą podaż. Jego sprzeciw wychodził z wnętrza bolszewizmu: wybór nie ograniczał się do programu Stalina albo porzucenia sowieckiego socjalizmu.

Atak Stalina na Bucharina z kwietnia 1929 roku ukazuje ten spór wprost. Odrzucał propozycje podniesienia cen skupu, argumentując, że droższe zboże podniosłoby ceny chleba w miastach, płace i koszty przemysłowe oraz osłabiło państwową kontrolę nad rynkiem. Przyznawał także, że niskie ceny rolne i wysokie ceny wyrobów przemysłowych oznaczają transfer zasobów od chłopów. Obciążenie było częścią wybranego sposobu finansowania industrializacji, a nie następstwem, którego kierownictwo nie mogło rozpoznać.

Już w referacie z kwietnia 1928 roku Stalin przyznawał, że wielkie gospodarstwa kapitalistyczne mogą stosować maszyny i nowoczesne metody rolne, wykluczając zarazem wspieranie ich rozwoju. W rozważaniach z maja 1928 roku podobnie wiązał korzyści skali z dużymi gospodarstwami o różnych formach własności. Wielkość gospodarstwa, własność i bodźce dla rolników są jednak odrębnymi kwestiami; korzyści skali nie dowodziły konieczności przymusowej kolektywizacji. Plon z hektara, produkcja na pracownika, część sprzedawana na rynku i część oddawana obowiązkowo to różne miary.

Znaczenie ma również kierunek przyczynowości. Wydajne gospodarstwa prywatne mogły rosnąć dlatego, że były produktywne, zamiast stawać się produktywne po prostu dlatego, że były duże. Zwiększanie areału dekretem samo w sobie nie mogło odtworzyć bodźców, zarządzania i warunków rynkowych, w których się rozwinęły.

W przemówieniu z 11 lipca 1928 roku Stalin przywoływał uprawę pszenicy na 95 000 akrów przez Campbell Farming Corporation w Montanie. Cytując agronoma N. M. Tułajkowa, opisywał jej mechanizację i zarządzanie, po czym argumentował, że warunki sowieckie dają olbrzymim gospodarstwom państwowym większe możliwości rozwoju. Chciał maszyn i skali rolnictwa kapitalistycznego bez prywatnej własności ziemi i dowodził, że sowchozy mogą

[85] Serhii Plokhy, *The Gates of Europe: A History of Ukraine* (New York: Basic Books, 2015), rozdział 24, "The Second Soviet Republic". O porozumieniu z Kanadą: *Foreign Relations of the United States, 1961–1963*, vol. V, document 359, 1 października 1963 roku, przypis 1.

rozwijać się przy niewielkim zysku lub przejściowo bez niego. Przykład dotyczył gospodarstw państwowych, czyli sowchozów; przymusowa kolektywizacja w kołchozach oznaczała ponadto polityczne podporządkowanie gospodarstw chłopskich.

Cel polityczny wykraczał poza zdobycie konkretnych plonów. Opublikowany skrótowy zapis syberyjskich wystąpień Stalina ze stycznia 1928 roku przedstawia niezależną produkcję chłopską jako niepewną podstawę władzy sowieckiej i wzywa do zastąpienia jej jako źródła zboża kołchozami i sowchozami.[86] Odczytany wraz z późniejszym sporem wskazuje niezależność producentów jako problem, który kierownictwo chciało przezwyciężyć. Istnienie alternatyw nie dowodzi, że mogłyby zapewnić porównywalny potencjał przemysłowy i wojskowy do 1941 roku. Nie pozwala jednak wyjaśniać wynikającego z tego przymusu jako jedynej polityki, jaką ktokolwiek mógł sobie wyobrazić.

W symulacji Allena dla 1939 roku[87] PKB osiąga 348,3 miliarda rubli z 1937 roku przy rolnictwie w stylu NEP-u i 364,6 miliarda przy kolektywizacji, czyli około 4,7% więcej. Odpowiadający temu wzrost pozarolniczej wartości dodanej wynosi około 22%, co stanowi szerszą miarę niż sama produkcja przemysłowa. Oba scenariusze zachowują wysokie inwestycje przemysłowe i miękkie ograniczenia budżetowe w przemyśle.

Jego scenariusz NEP-u zakłada wyższą produkcję rolną i większe pogłowie zwierząt, inny system podatkowy i mniejszą migrację do miast. Zakłada również, że nie dochodzi do głodu; nie jest to niezależnie ustalony wynik. Sprzęt wojskowy ustalono na poziomie historycznym, model nie bada więc niezależnie zdolności obronnych. Porównanie zależy od tych założeń; nie mierzy zaobserwowanej historycznej korzyści.

Porównanie PKB mierzy wartość produkcji, podczas gdy ocena dobrobytu musi uwzględniać także zgony, cierpienie, wywłaszczenie i zniszczenie rodzin oraz wspólnot. Straty te mają znaczenie wykraczające poza ich wpływ na produkcję. Wzrost mierzonej produkcji nie może zatem dowodzić, że kolektywizacja poprawiła życie ludzi, których jej poddano.

Mark Harrison kwestionuje proponowane przez Allena połączenie państwowej kontroli przemysłowej i rynkowego rolnictwa: niedobory wyrobów przemysłowych mogły zniechęcać chłopów do sprzedaży żywności nawet przy wyższych cenach. Zachowanie niezależnych gospodarstw mogło więc wymagać zmian w polityce przemysłowej, a także we własności rolnej. Zastrzeżenie to sprawdza konkretną alternatywę; nie dowodzi, że głód lub wybrany przez Stalina przymus były nieuniknione.

[86] Ten zapis ukazał się w jego dziełach zebranych w 1954 roku; nie jest zachowanym dosłownym stenogramem każdego przemówienia.

[87] Robert C. Allen, *Farm to Factory: A Reinterpretation of the Soviet Industrial Revolution* (Princeton University Press, 2003), rozdział 8, s. 153–171; tabele 8.1 (s. 163), 8.3 (s. 164), s. 170.

Drogi pruska i amerykańska

Leninowskie przeciwstawienie dróg „pruskiej" i „amerykańskiej" z 1907 roku dostarcza wymownego porównania. Jego droga „pruska" zachowywała dominację obszarników w toku rozwoju kapitalistycznego.

Wielkie majątki miały ewoluować w przedsiębiorstwa kapitalistyczne, a dawna elita ziemiańska zachować dominującą pozycję. Chłopi mogli tracić gospodarstwa i stawać się zależnymi robotnikami rolnymi: modernizacja zachowywałaby hierarchię władzy.

Droga „amerykańska" przewidywała natomiast rozbicie dawnego systemu obszarniczego i umożliwienie rozwoju rolnictwa poprzez niezależnych gospodarzy. Lenin preferował ją, ponieważ spodziewał się, że chłopska inicjatywa i rosnący rynek wewnętrzny przyspieszą rozwój kapitalizmu. Popierał ją jako rewolucyjny etap prowadzący do socjalizmu i opowiadał się za nacjonalizacją ziemi. W jego programie niezależna uprawa nie wymagała więc prywatnej własności gruntu.

Stalin wybrał przymusową kolektywizację i rozbudowę sowchozów. W kwietniu 1928 roku przyznawał korzyści wielkich gospodarstw kapitalistycznych, wykluczając zarazem ich wspieranie. Produkcja na wielką skalę miała zostać zorganizowana w sowieckich instytucjach kolektywnych i państwowych, a rolnicy poddani państwowym żądaniom dostaw.

Stalin odrzucił rolnictwo kapitalistyczne, lecz skupił kontrolę nad producentami w państwie partyjnym. Podobieństwo dotyczy przymusowego odbierania zasobów i chłopskiej zależności, podczas gdy systemy własności się różniły: kołchozy i sowchozy miały odrębne formy prawne, co Stalin nadal przyznawał w 1952 roku. Jest to analogia instytucjonalna, nie dowód, że Stalin świadomie podążał drogą opisaną przez Lenina.

Wyostrza ona jednak kwestię polityczną: zniesienie prywatnych obszarników nie gwarantowało niezależności ludzi uprawiających ziemię.

Pomaga to wyjaśnić motywację do kontrolowania ukraińskich zasobów rolnych. Samo w sobie nie wyjaśnia prześladowań narodowościowych. Żyzna gleba nie tłumaczy prześladowania ukraińskich intelektualistów, ograniczeń języka i instytucji ani łączenia zastrzeżeń do dostaw z ukraińską nielojalnością narodową. Nie wyjaśnia też, dlaczego władze zamknęły drogi ucieczki, gdy ludzie już umierali z głodu. Środki te wymagają uwagi poświęconej celom politycznym, wiedzy i świadomym wyborom. Mieszkańcy Ukrainy podlegali decyzjom dotyczącym ich życia i bytu narodowego; nie skazywała ich ziemia pod stopami.

2.7 Autorytaryzm, socjalizm i imperializm

Ludwig von Mises urodził się w rodzinie żydowskiej w 1881 roku w Lembergu, dzisiejszym Lwowie w Ukrainie. Czołowy przedstawiciel austriackiej szkoły ekonomii budował karierę w Wiedniu. Po studiach prawniczych dołączył w 1909 roku do Izby Handlowej, wykładał na uniwersytecie i prowadził prywatne seminarium, w którym uczestniczyli Hayek[88] i inni przyszli ekonomiści. Jego praca w Wiedniu łączyła badania ekonomiczne z praktycznym doradztwem w sprawach polityki publicznej; jego klasyczny liberalizm bronił własności prywatnej, wolności jednostki i ograniczeń władzy państwowej.

W eseju z 1920 roku o kalkulacji w socjalizmie[89] Mises argumentował, że zniesienie rynków środków produkcji usuwa ceny potrzebne do porównywania konkurencyjnych zastosowań zasobów. Rozwinął krytykę w *Socialism* (1922)[90], a zasady polityczne przedstawił w *Liberalism* (1927)[91], na wiele lat przed przymusową kolektywizacją Stalina.

Mises przeniósł się do Genewy w 1934 roku. Po Anschlussie w 1938 roku naziści wtargnęli do jego dawnego mieszkania w Wiedniu i zajęli bibliotekę oraz dokumenty. W 1940 roku wraz z żoną uciekł przez Francję, Hiszpanię i Portugalię do Stanów Zjednoczonych.[92] W Ameryce w 1945 roku rozpoczął drugą karierę dydaktyczną jako profesor wizytujący New York University i opublikował *Human Action* (1949)[93].

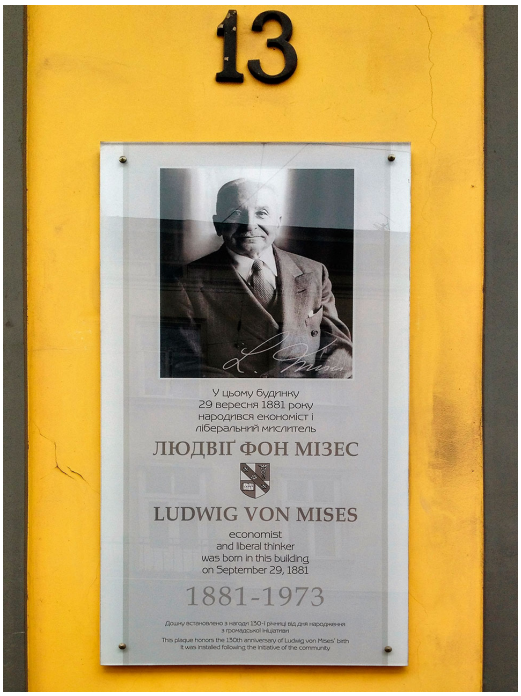

Tablica upamiętniająca Ludwiga von Misesa przy ulicy Hnatiuka 13 we Lwowie. Fotografia datowana na 2015 rok.

Mises uważał całościowy socjalizm za niemożliwy system współpracy społecznej. Centralna kontrola środków produkcji usuwała ceny rynkowe potrzebne do kalkulacji ekonomicznej. W *Human Action* (1949) pisał: „Społeczeństwo, które wybiera między kapitalizmem a socjalizmem, nie wybiera między dwoma systemami społecznymi; wybiera między współpracą społeczną a rozpadem społeczeństwa. Socjalizm nie jest alternatywą dla

[88] Zob. ramkę o Hayeku, s. 37, w podrozdziale 1.5.

[89] Ludwig von Mises, *Economic Calculation in the Socialist Commonwealth* (1920), wydanie angielskie, Ludwig von Mises Institute, 1990.

[90] Ludwig von Mises, *Socialism: An Economic and Sociological Analysis* (1922), oryginał niemiecki, 1922; wydanie angielskie, 1951.

[91] Ludwig von Mises, *Liberalism: In the Classical Tradition* (1927), oryginał niemiecki.

[92] Wyjazd Misesa sugeruje, że neutralność szwajcarska nie zapewniała mu już bezpieczeństwa. W *Memoirs* (tłumaczenie z 2009 roku, s. 116) wspomina, że Szwajcaria uważała jego obecność za „polityczne obciążenie i zagrożenie dla swojego bezpieczeństwa". Szerszy kontekst wojenny: Vatnik Soup, *Switzerland's Neutrality Initiative: Neutrality, Sovereignty and the September 2026 Vote*, NAFO Policy Papers, nr 1 (wrzesień 2026).

[93] Ludwig von Mises, *Human Action: A Treatise on Economics* (1949).

kapitalizmu; jest alternatywą dla każdego systemu, w którym ludzie mogą żyć jak istoty ludzkie”.[94]

Nie musimy koniecznie podążać za Misesem tak daleko w jego radykalnej dychotomii, ale jego argument był niewątpliwie trafny w odniesieniu do skrajnie scentralizowanych systemów takich jak stalinowski czy maoistowski[95] (a w tym względzie nawet hitlerowski)[96]: dawały jednemu dyktatorowi, wspieranemu przez państwo partyjne i kontrolującemu produkcję, dystrybucję żywności oraz przemieszczanie się, władzę podejmowania decyzji, które mogły skazać miliony ludzi na śmierć głodową, czy to wskutek katastrofalnego błędu oceny, czy celowej eksterminacji.

W *Socialism* Mises definiował cel socjalizmu jako budowę „społeczeństwa, w którym środki produkcji są uspołecznione”, czyli społeczeństwa, w którym państwo w pełni kontroluje środki produkcji.[97] W *Omnipotent Government* (1944) przyznawał, że sowiecka produkcja zarządzana biurokratycznie mogła trwać dzięki cenom kształtującym się na zagranicznych rynkach kapitalistycznych i technikom rozwijanym za granicą. Jego werdykt brzmiał: „W tych okolicznościach socjalizm prowadzi nie do całkowitego chaosu, lecz jedynie do skrajnej nędzy”. Wprost powiązał tę krytykę z Hołodomorem w Ukrainie, pisząc, że „wiele milionów dosłownie zmarło z głodu”.[98]

[94] Ludwig von Mises, *Human Action: A Treatise on Economics*, pierwsze wydanie w 1949 roku; cytowane czwarte poprawione wydanie angielskie, Foundation for Economic Education, 1998, rozdział XXIV, §3, “The Harmony of the ‘Rightly Understood’ Interests”. Cytaty w tekście głównym przetłumaczono z angielskiego. Oryginał: “A society that chooses between capitalism and socialism does not choose between two social systems; it chooses between social cooperation and the disintegration of society. Socialism is not an alternative to capitalism; it is an alternative to any system under which men can live as human beings.”.

[95] Szersze omówienie głodu pod rządami Mao: Vatnik Soup, *The Great Leap Backwards: China’s Maoist regime, then and now*, Dossier pamięci historycznej. W przygotowaniu.

[96] Zob. §1.1.1, „Hołodomor, Asharshylyq, plan głodowy i Holokaust”, gdzie omówiono nazistowskie plany odbierania żywności ludności okupowanych ziem sowieckich oraz celowe głodzenie cywilów i sowieckich jeńców wojennych.

[97] Ludwig von Mises, *Socialism: An Economic and Sociological Analysis*, pierwsze wydanie niemieckie, 1922; cytowane wydanie angielskie, Liberty Fund, 1981, przekład J. Kahane, „Preface to the Second German Edition” (Wiedeń, styczeń 1932). Cytaty w tekście głównym przetłumaczono z angielskiego. Oryginał: “a society in which the means of production are socialized”.

[98] Ludwig von Mises, *Omnipotent Government: The Rise of the Total State and Total War*, pierwsze wydanie: Yale University Press, 1944; angielski przedruk pod podanym adresem, Liberty Fund/Mises Institute, 2010, rozdział III, §§4–5, s. 54–58, zwłaszcza s. 56–57. Cytaty w tekście głównym przetłumaczono z angielskiego. Oryginał: “many millions literally died of starvation”; “Under these circumstances socialism results not in complete chaos but only in extreme poverty.”.

Argument Misesa otwiera pytanie szersze niż sprawność gospodarcza. Co umożliwiło Hołodomor: rosyjska dominacja imperialna i wrogość wobec ukraińskiego bytu narodowego, socjalistyczna kontrola nad produkcją i dystrybucją czy autorytarne, scentralizowane państwo skupiające władzę gospodarczą i polityczną nad milionami ludzi w tych samych rękach? Wyjaśnienia te nakładają się. Ich względna waga ma znaczenie, lecz wybór jednego nie sprawia, że pozostałe znikają.

Problem kalkulacji dotyczy instytucji, dzięki którym powstają ceny. Zastrzeżenie Misesa polegało na tym, że planista nie może odtworzyć kalkulacji pieniężnej po prostu przez zdobycie lepszych statystyk. Hayek podchodził do koordynacji poprzez praktyczną wiedzę rozproszoną między jednostkami. Jörg Guido Hülsmann, autor *Mises: The Last Knight of Liberalism* (2007)[99], z kolei podkreśla, że wiedzy nie można oddzielić od własności, wymiany i osądów ludzi mogących działać. Rozróżnienia te mają znaczenie przy pytaniu, czy sowiecka katastrofa była porażką kalkulacji, tłumieniem wiedzy czy jednym i drugim.

Debata o kalkulacji

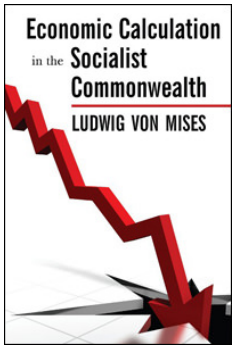

Ludwig von Mises, Economic Calculation in the Socialist Commonwealth, wydanie z 2014 roku.

Mises. W eseju z 1920 roku[100] Mises argumentuje, że zniesienie wymiany prywatnie posiadanych środków produkcji uniemożliwia powstawanie cen rynkowych potrzebnych do kalkulacji pieniężnej. Jego zastrzeżenie dotyczy sposobu powstawania tych cen, a nie tylko ilości informacji dostępnych planistom.

Hayek. „The Use of Knowledge in Society" (1945) podkreśla praktyczną wiedzę rozproszoną między ludźmi: lokalne warunki, zmieniające się potrzeby i możliwości. Hayek przedstawia ceny jako sposób koordynacji jej wykorzystania. Jego eseje o kalkulacji znajdują się w *Individualism and Economic Order* (1948)[101].

Hayek otrzymał wraz z Gunnarem Myrdalem nagrodę ekonomiczną za 1974 rok za prace nad teorią pieniądza, wahaniami gospodarczymi oraz współzależnością zjawisk gospodarczych, społecznych i instytucjonalnych. W wykładzie noblowskim „The Pretence of Knowledge" z 11 grudnia 1974 roku opisuje „wiedzę o konkretnych faktach… istniejącą jedynie w rozproszeniu wśród niezliczonych osób".

Hülsmann. „Knowledge, Judgment, and the Use of Property" (1997) wyjaśnia różnicę między argumentami Misesa i Hayeka oraz kwestionuje sprowadzanie stanowiska Misesa do problemu gromadzenia rozproszonych informacji. W centrum stawia własność, wymianę i osąd przedsiębiorczy: uniemożliwianie działań wytwarzających ceny rynkowe różni się od niezdolności do zebrania istniejących informacji.

[99] Jörg Guido Hülsmann, *Mises: The Last Knight of Liberalism* (Ludwig von Mises Institute, 2007).

[100] Ludwig von Mises, *Economic Calculation in the Socialist Commonwealth* (1920), wydanie angielskie, Ludwig von Mises Institute, 1990.

[101] F. A. Hayek, *Individualism and Economic Order* (University of Chicago Press, 1948).

Debata o kalkulacji (ciąg dalszy)

Lange i pomnik. W 1936 roku polski ekonomista Oskar Lange zaproponował „pomnik profesora Misesa”[102] w Ministerstwie Socjalizacji lub Centralnym Urzędzie Planowania państwa socjalistycznego. Był to ironiczny hołd dla postawionego wyzwania; Lange uważał, że jego model potrafi na nie odpowiedzieć. Pięćdziesiąt trzy lata później komunistyczny monopol władzy w Polsce upadł w 1989 roku, a nowy rząd rozpoczął reformy rynkowe 1 stycznia 1990 roku. Ironia jest uderzająca.

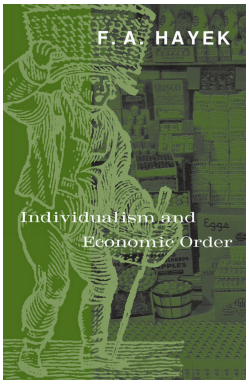

F. A. Hayek, Individualism and Economic Order, wydanie University of Chicago Press.

Sowieckie kierownictwo nie cierpiało jednak po prostu na niedostatek informacji: aktywnie tłumiło lub dyskredytowało informacje sprzeczne ze swoją polityką. Rolnicy i lokalni urzędnicy posiadali wiedzę o zbiorach, potrzebach gospodarstw i skutkach rekwizycji. W warunkach przymusu politycznego informowanie o tych realiach mogło narazić autora na oskarżenia o nielojalność. Szkoda wykraczała więc poza niezdolność do zbierania danych: państwo atakowało warunki, w których niewygodną wiedzę można było wyrażać, sprawdzać i *na jej podstawie działać*.

List Stalina do Kaganowicza z 11 sierpnia 1932 roku konkretyzuje ten mechanizm. Przyznawał on, że liczne ukraińskie rejonowe komitety partyjne uważają plan dostaw zboża za nierealistyczny. Ich zastrzeżenia traktował jako załamanie dyscypliny partyjnej, wiązał problem z wrogami i ostrzegał, że sowieckie kierownictwo może utracić Ukrainę. Informacja do niego dotarła. Jego odpowiedź przekształciła zakwestionowanie polityki w kwestię kontroli politycznej.

W tym miejscu szczególnego znaczenia nabiera zainteresowanie Hayeka rozproszoną wiedzą. Wiedza lokalna traci zdolność korygowania decyzji, gdy ludzie są karani za jej przekazywanie lub nie mają władzy, by zmienić decyzję. Czytelnik nie musi przyjmować ogólnego argumentu Hayeka przeciwko całościowemu planowaniu, by dostrzec niszczycielskie skutki cenzury i przymusu. Rząd może otrzymywać ostrzeżenia, a mimo to uciszać tych, którzy je przekazują; niewiedza, wytworzona niewiedza i odmowa działania wobec znanego cierpienia są różnymi porażkami.

[102] Jacek Kochanowicz, „Introduction to the 1990 Edition”, w: Ludwig von Mises, *Economic Calculation in the Socialist Commonwealth* (Ludwig von Mises Institute, 1990).

W *The Road to Serfdom* (1944)[103] Hayek łączy też całościową kontrolę gospodarczą z koncentracją przymusowej władzy politycznej. *The Constitution of Liberty* (1960)[104] rozwija kwestię ograniczeń instytucjonalnych. W odniesieniu do głodu pytanie praktyczne jest dobitne: kto mógł zakwestionować kontyngent, ujawnić śmiercionośną politykę lub zmusić kierujących nią do zmiany kursu?

Amartya Sen — demokracja jako wartość uniwersalna

Amartya Sen w Kolonii, 28 listopada 2007 roku. Fotografia: Elke Wetzig (Elya).

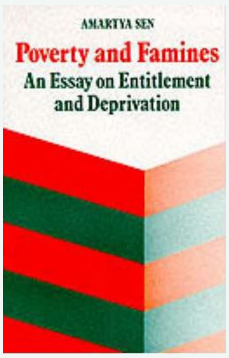

Poverty and Famines. Wydanie angielskie, Oxford University Press.

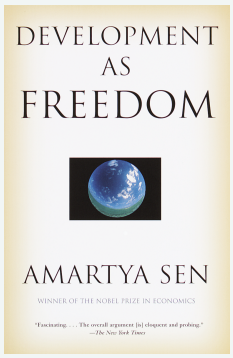

Development as Freedom. Wydanie w miękkiej oprawie, Vintage, 2000.

Amartya Sen, laureat nagrody ekonomicznej z 1998 roku, formułuje mocne twierdzenie o głodzie i demokracji. W „Democracy as a Universal Value" (1999) pisze, że **„żadna poważna klęska głodu nigdy nie wystąpiła" w niepodległym kraju demokratycznym mającym przynajmniej względnie wolną prasę.** Jego wyjaśnienie ma charakter instytucjonalny: niezależne dziennikarstwo, opozycja i wybory uwidaczniają cierpienie i wywierają presję na rządy, by działały.

W *Poverty and Famines* (1981)[105] odróżnia także zaopatrzenie społeczeństwa w żywność od możliwości jej zdobycia przez ludzi; żywność może istnieć, gdy poszczególne grupy tracą do niej dostęp. *Development as Freedom* (1999)[106] łączy wolność polityczną z ochroną przed niedostatkiem.

W odniesieniu do Hołodomoru wyostrza to pytanie, dlaczego ostrzeżenia i cierpienie nie wymusiły zmiany kursu. Tłumienie informacji i eliminowanie sprzeciwu politycznego pozbawiały ofiary środków domagania się pomocy lub pociągania władców do odpowiedzialności. Instytucjonalny argument Sena pozostaje istotny nawet przy odrzuceniu teorii ekonomicznej Misesa lub Hayeka: informacja musi móc krążyć, a ludzie muszą mieć instytucje, poprzez które mogą domagać się reakcji.

Argument Sena nadaje ustaleniu o wystarczającej ilości żywności z podrozdziału 2.3 pełne znaczenie polityczne. **Niepodległa, demokratyczna Ukraina miałaby zarówno żywność**

[103] F. A. Hayek, *The Road to Serfdom* (1944).

[104] F. A. Hayek, *The Constitution of Liberty* (1960), wydanie angielskie pod redakcją Ronalda Hamowy'ego, University of Chicago Press, 2011.

[105] Amartya Sen, *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation* (1981), wydanie angielskie, Oxford University Press, 1983.

[106] Amartya Sen, *Development as Freedom* (1999).

pozwalającą zapobiec głodowi, jak i polityczne środki, by domagać się ochrony przed nim. Wybrani przedstawiciele mogliby kwestionować odbieranie zasobów, wolna prasa ujawniać śmierć głodową, a wyborcy odsunąć rząd odmawiający działania. Dyktatura moskiewska kontrolowała natomiast plony, cenzurowała doniesienia o głodzie i tłumiła niezależną organizację polityczną. Ukraińców pozbawiono wyprodukowanej przez nich żywności oraz instytucji, poprzez które mogliby żądać, by służyła utrzymaniu ich przy życiu.

Power Kills R. J. Rummela (1997)[107] wiąże zabijanie przez rządy ze skoncentrowaną władzą niepodlegającą rozliczeniu. Odczytywany wraz z Senem Rummel kieruje uwagę na to, czy zagrożona ludność dysponuje skutecznymi środkami sprzeciwu. Istotne ograniczenia przymusu[108] dotyczą praw politycznych, niezależnej organizacji i instytucji zdolnych wymusić reakcję. Jest to argument o podziale władzy; szczególnej uwagi wymagają ludzie wyłączeni ze skutecznego uczestnictwa politycznego.

Leszek Kołakowski podchodzi do odpowiedzialności poprzez własną opowieść systemu sowieckiego o Stalinie. Omawiając tajny referat Chruszczowa z 1956 roku w *Main Currents of Marxism*, ujawnia niewystarczalność obwiniania osobiście Stalina przy traktowaniu partii i jej instytucji jako zasadniczo zdrowych. Władza Stalina miała podstawy instytucjonalne: bolszewicki monopol rządzenia, policję polityczną i zniszczenie niezależnej opozycji. Wyobrażony komunizm bez represji nie wyjaśnia, jak rzeczywisty system przez dziesięciolecia podtrzymywał nieograniczonego władcę. Pytanie dotyczy tego, jak instytucje stworzone przez rewolucję umożliwiły jego rządy i chroniły jego decyzje przed skutecznym sprzeciwem.[109]

[107] R. J. Rummel, *Power Kills: Democracy as a Method of Nonviolence* (Transaction Publishers, 1997).

[108] R. J. Rummel, *Power Kills: Democracy as a Method of Nonviolence* (Transaction Publishers, 1997), rozdział 13, „Why Does Power Kill?".

[109] Leszek Kołakowski, *Main Currents of Marxism*, przeł. P. S. Falla, księga trzecia, *The Breakdown*, rozdz. XIII, „Developments in Marxism Since Stalin's Death", §1, „De-Stalinization", s. 1149–1150, 1152–1153 (wydanie jednotomowe). Uznaje zwolnienia z obozów i ograniczenie arbitralnego terroru, odróżniając te zmiany od instytucjonalnych ograniczeń władzy partii.

Kołakowski o wierze i dowodach

Leszek Kołakowski (1927–2009) był polskim filozofem, który stał się jednym z czołowych krytyków komunizmu. Usunięty z Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w 1966 roku, opuścił Polskę po utracie stanowiska na uniwersytecie w 1968 roku.

W *Main Currents of Marxism* analizował wstrząs wywołany przemówieniem Chruszczowa z 1956 roku: relacje odrzucane jako wroga propaganda zyskiwały autorytet, gdy potwierdziła je Moskwa.

Kołakowski zauważał, że doniesienia przechodzące bez echa, gdy ukazywały się w książkach i prasie uznawanych za burżuazyjne, wstrząsały czytelnikami po potwierdzeniu przez Kreml.[110]

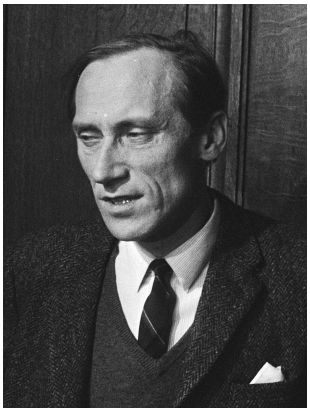

Leszek Kołakowski, Amsterdam, 9 marca 1971 roku.

Riazański „cud": po Stalinie, 1959–60

Stalin zmarł w 1953 roku, a Chruszczow potępił jego kult jednostki w 1956. Mimo to w 1959 roku rosyjski obwód riazański wychwalano za rzekome potrojenie rocznej produkcji mięsa. Regionalny przywódca partyjny Aleksiej Łarionow otrzymał publiczne poparcie Chruszczowa. Dochodzenia jesienią 1960 roku ujawniły rozległe fałszerstwa stojące za sławionym osiągnięciem.

W opracowaniu Yorama Gorlizkiego oszustwo przenika zwykły regionalny aparat partyjny. Urzędnicy, którzy wcześniej cieszyli się szacunkiem, współpracowali przy fabrykowaniu sukcesu. Presja polityczna i zależność od przełożonych mogły premiować uspokajające sprawozdania kosztem dokładnych informacji; w oszustwo uwikłane były instytucje odpowiedzialne za realizację i nadzorowanie planu.

Oszustwo zużywało także środki przyszłej produkcji. Urzędnicy kierowali do uboju młode i niedostatecznie wyrośnięte bydło, aby wykonać bieżący plan dostaw mięsa. Jeden z urzędników rejonowych wspominał, że ostrzegał przed zniszczeniem w ten sposób rezerw. Raportowane osiągnięcie uszczuplało więc pogłowie potrzebne do późniejszej produkcji. Była to porażka planowania przyszłości: wypełnienie bieżącego zobowiązania miało pierwszeństwo przed utrzymaniem stada, od którego zależała późniejsza produkcja mięsa.

Chronologia ma znaczenie: Stalina już nie było, a jego osobiste rządy potępiono, lecz bodźce do fabrykowania sukcesów rolniczych przetrwały. Jego dyktatura miała podstawy instytucjonalne, a usunięcie dyktatora nie usuwało automatycznie politycznych zależności nagradzających oszustwo. Ten późniejszy skandal ilustruje trwały problem władzy i odpowiedzialności za jej sprawowanie.

Wyjaśnienie instytucjonalne nie musi jednak czynić poszczególnych decyzji nieuniknionymi. W „If Stalin Had Died..." Kotkin argumentuje, że powszechna przymusowa kolektywizacja

[110] Leszek Kołakowski, *Main Currents of Marxism*, przekład angielski P. S. Falli, księga trzecia, *The Breakdown*, rozdz. XIII, „Developments in Marxism Since Stalin's Death", §1, „De-Stalinization", s. 1150 (wydanie jednotomowe).

nie była ani koniecznym warunkiem industrializacji, ani nieuniknionym wymogiem dyktatury.[111] Instytucje sowieckie umożliwiły rządy Stalina, lecz jego ideologiczne przekonania i wybory współdecydowały o tym, jak daleko sięgnął przymus. Wyjaśnienie systemu nie rozgrzesza władcy, który postanowił trwać przy obranym kursie.

Sfabrykowany spisek lekarzy, antysemicka kampania przeciwko lekarzom omówiona w ramce w podrozdziale 2.5.2, dostarcza konkretnego przykładu konsekwencji osobistych rządów Stalina. Po jego śmierci 5 marca 1953 roku nastąpiło załamanie sprawy spisku lekarzy. Ówczesna relacja o sowieckim komunikacie z 4 kwietnia odnotowuje uwolnienie i oczyszczenie z zarzutów ocalałych oskarżonych lekarzy. Jego śmierć przyniosła ocalenie tym, którzy nadal byli więzieni w tej antysemickiej kampanii; nastąpiła o dwadzieścia lat za późno, by odwrócić zniszczenie dokonane podczas Hołodomoru. Odwrót ukazuje stawkę nieograniczonej władzy osobistej.

Wybory Stalina dotyczyły zarówno użycia przymusu, jak i społeczności, przeciwko którym go kierowano. W odniesieniu do Hołodomoru argumenty gospodarcze i instytucjonalne prowadzą więc z powrotem do pytania o prześladowania narodowościowe. Kolektywizacja i odbieranie zasobów pustoszyły kilka społeczeństw sowieckich, w tym ludność kazachską podczas Asharshylyq[112]. Obie klęski głodu wynikły z przymusowej polityki sowieckiej. Te wspólne mechanizmy nie rozstrzygają jednak zamiaru ludobójczego: ustalenie, czy każda z nich stanowiła także ludobójstwo, wymaga odrębnej oceny zamiaru i prześladowań narodowościowych. W Kazachstanie przymusowe osiedlanie i kolektywizacja zniszczyły koczownicze źródła utrzymania oraz gwałtownie przekształciły społeczeństwo i tożsamość narodową Kazachów. W Ukrainie polityka dostaw splotła się również z atakiem na autonomię narodową i kulturę. Dekret z 14 grudnia 1932 roku łączył dostawy zboża z oskarżeniami wobec ukraińskich nacjonalistów i środkami odwracającymi ukrainizację, zwłaszcza na Kaukazie Północnym. Dyrektywa ograniczająca ucieczkę z Ukrainy i Kaukazu Północnego ze stycznia 1933 roku zamknęła następnie drogę przetrwania. Decyzje te wymagają wyjaśnienia, kogo państwo chciało kontrolować i jakie formy życia narodowego uważało za zagrożenie.

Porównanie w podrozdziale 1.1.1 ukazuje wprost mechanizm materialny. Ukraińskie wiejskie gospodarstwa domowe zależały w znacznym stopniu od zboża i chleba; kazachskie gospodarstwa pasterskie — od stad dostarczających mięsa, mleka i dóbr na wymianę za zboże. Polityka Moskwy pozbawiała jednych i drugich środków wyżywienia. Szczegółowa wiedza fachowa mogła być potrzebna do przeprojektowania gospodarki rolnej, lecz nie do rozpoznania, że ludzie pozbawieni jedzenia będą umierać z głodu. Techniczne porażki planowania nie mogą wymazać odpowiedzialności za kontynuowanie śmiercionośnego niedostatku przy posiadaniu tej wiedzy.

Ukraina i inne społeczeństwa Europy Środkowej i Wschodniej stykały się z komunistyczną inżynierią społeczną i sowiecką dominacją w różnych okresach i formach. Ich doświadczenie rodzi pytanie, którego sam argument dotyczący socjalizmu nie rozstrzyga: jak ideologia i

[111] O alternatywach rolnych i debacie wokół kolektywizacji oraz industrializacji zob. podrozdział 2.6, „Przekleństwo czarnoziemu".

[112] Sarah Cameron, *The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan* (Cornell University Press, 2018).

imperialna potęga wzajemnie się wzmacniały? Podporządkowanie narodowe wpływało na to, kto mógł rządzić, czyje instytucje mogły przetrwać i czyja relacja o rzeczywistości mogła zostać usłyszana. Doświadczenie ukraińskie wymaga uwagi poświęconej ideologii, dominacji imperialnej i władzy autorytarnej.

Wzrost przemysłowy nie dowodzi, że przymusowa kolektywizacja, represyjne rekwizycje lub wybrane tempo odbierania zasobów były konieczne. Obiecywane osiągnięcie polityki należy ważyć wobec dostępnych wyborów, otrzymanych ostrzeżeń i świadomie narzuconych kosztów ludzkich. Teoria Misesa sama w sobie nie dowodzi przyczyn głodu ani zamiaru ludobójczego. Porażka planowania nie wyklucza też celowego pozbawiania żywności: reżim może stworzyć kryzys, wykorzystać go i stłumić dowody ujawniające jego odpowiedzialność.

*
**

Nawet gdyby Hołodomor nie był ludobójstwem, czym by był — democydem, zawinioną porażką polityki, wypadkiem? Odrzucenie jednej klasyfikacji nie odpowiada na to pytanie ani nie usuwa odpowiedzialności zaangażowanych ludzi *i* instytucji. Nie rozgrzesza ani Stalina, ani reżimu sowieckiego, narzuconych Ukraińcom. Democyd[113] kieruje uwagę ku zabijaniu przez rząd, w tym świadomie śmiercionośnym warunkom i lekkomyślnemu lekceważeniu życia; odwołanie się do wypadku lub nieumyślności nadal musiałoby wyjaśnić konfiskaty, blokowanie ucieczki i tłumienie ostrzeżeń.

Jeden wniosek jest jednak jasny: **Hołodomoru nie można wiarygodnie opisać jako katastrofy naturalnej, która przerosła rząd robiący wszystko, co w jego mocy, by chronić ludność.** Przymusowa kolektywizacja, nieograniczona władza polityczna i atak na ukraiński byt narodowy wzajemnie się wzmacniały. Debata o etykietach nie może wymazać tych mechanizmów — ani rozgrzeszyć odpowiedzialnych.

[113] R. J. Rummel, *Death by Government* (Transaction Publishers, 1994), rozdział 2, „Definition of Democide".

3. Szerszy historyczny wzorzec wymazywania Ukrainy przez Rosję

Zniszczenie wywołane Hołodomorem sięgało poza ludzi, których zabił. Głód pustoszył wsie, w których przekazywano język, obyczaj i pamięć rodzinną, a represje atakowały instytucje pozwalające Ukraińcom rządzić się samodzielnie i podtrzymywać kulturę publiczną. Te formy przemocy należały do dłuższej walki o to, czy Ukraina może istnieć jako naród z własną przyszłością polityczną. Rządy imperialne i sowieckie zmieniały ideologię, granice i metody; Moskwa jednak wielokrotnie rościła sobie prawo do wyznaczania granic ukraińskiego życia narodowego. Dzisiejsza wojna Rosji nadaje tej historii bezpośrednie znaczenie.

Ludobójstwo dotyczy niszczenia grupy jako grupy; nie jest po prostu innym słowem na masowy mord. Zabijanie na wielką skalę opisuje to, co dzieje się z jednostkami. Celem ludobójczym jest zniszczenie w całości lub w istotnej części grupy narodowej, etnicznej, rasowej lub religijnej, a konwencja obejmuje także czyny inne niż zabijanie. W szczególności przymusowe przekazywanie dzieci do innej grupy może uderzać w ciągłość wspólnoty, pozostawiając te dzieci przy życiu. Chronioną grupą jest tu naród ukraiński: jego państwo i instytucje pomagają podtrzymywać życie zbiorowe, nie stanowią zaś osobnej kategorii traktatowej.[114]

Niszczenie ukraińskiej państwowości, tłumienie języka lub narzucanie rządów imperialnych samo w sobie nie dowodzi ludobójstwa w rozumieniu konwencji. Szersze ujęcie Lemkina pomaga jednak wyjaśnić, jak niszczenie instytucji, kultury i autonomii politycznej może łączyć się z przemocą fizyczną w ataku na naród. Wymazywanie kultury może ujawniać narodowy cel ataku, podczas gdy zabijanie, niszczycielskie warunki życia i przymusowe przekazywanie dzieci pokazują środki jego realizacji. Przetrwanie niektórych jednostek nie dowodzi przetrwania ich grupy.

[114] Konwencja w sprawie ludobójstwa, artykuł II, dotyczy chronionej grupy jako takiej, obejmując zniszczenie w części i przymusowe przekazywanie dzieci. Sądowe omówienie apelacji w sprawie Krsticia przez MTKJ z 19 kwietnia 2004 roku odróżnia zniszczenie fizyczne lub biologiczne od ataku ograniczonego do tożsamości kulturowej lub socjologicznej. Relacja ONZ z prac nad konwencją wyjaśnia wyłączenie ludobójstwa kulturowego jako odrębnej kategorii i wyraźne włączenie przekazywania dzieci. Państwowość i instytucje narodowe mają tu znaczenie jako podstawy życia grupy ukraińskiej; samo ich zniszczenie nie jest osobnym czynem z artykułu II.

3.1 Państwowość, język i wymazywanie kultury

Walka o ukraińskie życie narodowe miała historię imperialną, zanim stała się sowiecką. Cyrkularz wałujewski z 1863 roku ograniczał ukraińskojęzyczne publikacje religijne i oświatowe, a ukaz emski Aleksandra II z 1876 roku rozszerzał ograniczenia na import ukraińskich książek, publiczne odczyty, teatr i drukowane teksty pieśni. Cenzura dążyła do blokowania instytucji, dzięki którym język mógł rozwijać się poza prywatną rozmową: szkół, wydawnictw, nauki i publicznych występów. Późniejsza walka Ukrainy o państwowość wyrosła ze społeczeństwa, którego zdolność wyrażania własnej tożsamości była już systematycznie ograniczana.

Walka Ukrainy o niepodległość nie rozpoczęła się w 1991 roku. Po upadku Imperium Rosyjskiego w 1917 roku Centralna Rada, kierowana przez historyka Mychajła Hruszewskiego, ogłosiła w listopadzie 1917 roku powstanie Ukraińskiej Republiki Ludowej. Początkowo zabiegając o autonomię, proklamowała pełną niepodległość w IV Uniwersale, datowanym na 22 stycznia 1918 roku. Odrębna Zachodnioukraińska Republika Ludowa powstała na dawnym terytorium austro-węgierskim, a obie ogłosiły zjednoczenie 22 stycznia 1919 roku, choć trwająca wojna uniemożliwiła jego pełną realizację.

W ukraińskiej walce niepodległościowej uczestniczyło wiele armii i konkurencyjnych rządów, lecz niezależne siły republikańskie ostatecznie pokonali bolszewicy. Znaczna część Ukrainy znalazła się pod władzą popieranej przez Moskwę ukraińskiej republiki sowieckiej, współzałożycielki ZSRR w grudniu 1922 roku. Inne terytoria z ludnością ukraińską pozostawały poza kontrolą sowiecką, głównie pod rządami Polski, Rumunii i Czechosłowacji. **Nowoczesna państwowość ukraińska pojawiła się zatem i była przedmiotem walki na długo przed rozpadem Związku Sowieckiego w 1991 roku.** Podział międzywojenny ma też znaczenie dla historii głodu: władze sowieckie nie rządziły jeszcze całym terytorium dzisiejszej Ukrainy.

W sowieckiej Ukrainie związek między kontrolą państwową a kulturą narodową przyjął początkowo inny kierunek: ukrainizacja w latach dwudziestych rozszerzała ukraińską edukację, działalność wydawniczą i życie kulturalne. Reżim Stalina odwrócił jednak tę politykę i prześladował tych, którzy pomagali ją budować. Pokolenie nazwane później *Розстріляне відродження* („rozstrzelanym odrodzeniem”) obejmowało pisarzy i artystów, których twórczości zakazywano, a życie niszczono więzieniem lub egzekucją. Reżyser teatralny Łeś Kurbas, dramaturg Mykoła Kulisz i powieściopisarz Wałerian Pidmohylny byli wśród ukraińskich twórców kultury straconych w Sandarmochu w 1937 roku. Represje atakowały zarówno ludzi tworzących kulturę narodową, jak i instytucje mogące przekazywać ją kolejnemu pokoleniu.

Pisarze WAPLITE, Wolnej Akademii Literatury Proletariackiej, Charków, 1926–27. Do grupy należeli Mykoła Chwylowy i Mykoła Kulisz.

Późniejsze rozszerzenie sowieckiej Ukrainy objęło tym samym państwem zachodnie regiony o odmiennej historii politycznej i kulturalnej. Ruś Podkarpacka, stanowiąca dziś w znacznej części ukraiński region Zakarpacia, weszła w skład Czechosłowacji w 1919 roku. Jej ludność obejmowała Rusinów i Ukraińców, a także Węgrów, Żydów i inne wspólnoty o odrębnych, niekiedy nakładających się tożsamościach. Węgry anektowały część regionu w 1938 roku, a w marcu 1939 zajęły resztę, rozbijając krótkotrwałą niepodległą Karpato-Ukrainę. Po przybyciu Armii Czerwonej w 1944 roku władze sowieckie uniemożliwiły przywrócenie kontroli czechosłowackiej i narzuciły zmiany obywatelstwa. Na mocy traktatu z 29 czerwca 1945 roku Praga odstąpiła terytorium ZSRR. Włączenie go do sowieckiej Ukrainy oddało region pod władzę tego samego autorytarnego państwa, które rządziło resztą republiki.

Poza Ukrainą ekspansja sowiecka zgasiła także niepodległość państw bałtyckich. Porozumienia Ribbentrop–Mołotow z sierpnia i września 1939 roku[115] przygotowały ich podporządkowanie; sowiecka okupacja i aneksja nastąpiły w 1940 roku. Aresztowania, egzekucje i deportacje rodzin w czerwcu 1941 roku uderzały w ich społeczeństwa, a także rządy. Nastąpiła okupacja nazistowska, lecz powrót Armii Czerwonej w latach 1944–45 przywrócił okupację sowiecką, przedstawianą przez Moskwę jako wyzwolenie. Kolejne masowe deportacje nastąpiły w marcu 1949 roku.[116] Wiele państw zachodnich odmawiało uznania aneksji za zgodne z prawem i podtrzymywało stanowisko, że państwowość bałtycka trwa prawnie, choć władze sowieckie sprawowały faktyczną kontrolę.

W powojennej Polsce, na Węgrzech i w Czechosłowacji Moskwa sprawowała kontrolę poprzez formalnie odrębne państwa. Ich podporządkowanie odbywało się za pośrednictwem lokalnych kierownictw komunistycznych, Kominformu utworzonego w 1947 roku, zależności

[115] Zob. 2.5.3 Polityka zagraniczna i imperialna dominacja. Szersze omówienie paktu i współpracy sowiecko-niemieckiej: Vatnik Soup, *Molotov–Ribbentrop: The Red-Brown Alliance*, Dossier pamięci historycznej. W przygotowaniu.

[116] W marcu 1949 roku z trzech państw bałtyckich deportowano około 95 000 ludzi. Zob. okolicznościowe przemówienie ambasady Łotwy, wygłoszone 26 marca 2024 roku i opublikowane 12 kwietnia 2024 roku.

gospodarczej i groźby lub użycia siły wojskowej. Amerykańska ocena Czechosłowacji z 15 grudnia 1949 roku wskazywała ambasadę sowiecką, ośrodek sowieckiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w Pradze i kontakty między funkcjonariuszami partyjnymi jako kanały kontroli Moskwy. Formalna niepodległość nie gwarantowała więc narodowego samostanowienia. Niezależną republikę Ukrainy pokonano już dziesięciolecia wcześniej, a jej administracja sowiecka była osadzona bezpośrednio w instytucjach ZSRR. W tych różnych układach politycznych władza wyznaczania granic życia narodowego pozostawała skupiona w Moskwie i odpowiadających przed nią kierownictwach partyjnych.

Po tej powojennej konsolidacji śmierć Stalina w 1953 roku i tajny referat Chruszczowa z 25 lutego 1956 roku przyniosły rzeczywiste zerwanie z jego publicznym kultem. Niektóre ofiary zrehabilitowano, także pośmiertnie. Chruszczow potępiał jednak arbitralne represje, broniąc jednocześnie leninowskiej legitymizacji, kolektywizacji i przemysłu ciężkiego. Jego własny awans w moskiewskim kierownictwie partyjnym oraz mianowanie go przywódcą Ukrainy w 1938 roku wiązały jego karierę z systemem, który oceniał. Potępienie kolektywizacji jako polityki podważałoby bilans partii i jego własną służbę dla niej. Polityczny wybór tego, co uznać, miał więc znaczenie. Jak argumentuje Kołakowski w *Main Currents of Marxism*, skupienie winy na Stalinie mogło chronić partię i system, poprzez które rządził. Dyktatora można było potępić bez rezygnacji z partyjnego roszczenia do osądzania własnej historii.[117]

Uchwała sowieckiej partii z czerwca 1956 roku wyznaczała tę granicę wprost: nadużycia Stalina, jak podkreślała, nie zmieniły socjalistycznego charakteru systemu. Francuscy przywódcy komunistyczni mierzyli się z pokrewnym ryzykiem: jak ujmują to Courtois i Lazar, „Zmiana podstaw ich legitymizacji groziła podważeniem ich władzy”.[118]

[117] Leszek Kołakowski, *Main Currents of Marxism*, przeł. P. S. Falla, księga trzecia, *The Breakdown*, rozdz. XIII, „Developments in Marxism Since Stalin’s Death”, §1, „De-Stalinization”, s. 1149–1150 (wydanie jednotomowe). O analogicznym problemie odrzucania katastrofalnej polityki Mao przy zachowaniu historycznej legitymizacji partii komunistycznej zob. Vatnik Soup, *The Great Leap Backwards: China’s Maoist regime, then and now*, Dossier pamięci historycznej. W przygotowaniu.

[118] Thierry Wolton, *Une histoire mondiale du communisme*, t. III, *Les complices* (Paryż: Grasset, 2017), s. 322–323. Stéphane Courtois i Marc Lazar, *Histoire du Parti communiste français* (wyd. 2, Paryż: PUF, 2000), s. 310, za Woltonem, s. 326. Oryginał francuski: « Modifier ce qui fondait leur légitimité risquait de menacer leur pouvoir. »; tłumaczenie własne. O różnicach między partiami francuską i włoską oraz sprzeciwie wewnątrz ruchu zob. Wolton, s. 320–325.

Tajny referat Chruszczowa, 1956

25 lutego 1956 roku, na zamkniętym posiedzeniu XX Zjazdu Partii, Chruszczow wygłosił *On the Cult of Personality and Its Consequences*. Opisywał sfabrykowane oskarżenia, tortury i egzekucje lojalnych komunistów. Po dziesięcioleciach, w których partia żądała uwielbienia Stalina, jej przywódca ujawniał zbrodnie popełnione w jej własnym imieniu. Opublikowany tekst odnotowuje poruszenie i oburzenie na sali. Ówczesne relacje opisywały omdlenia delegatów.

Wstrząs rozszedł się poza zjazd. Kopie odczytywano na zebraniach partyjnych i przesyłano partiom komunistycznym Europy Wschodniej; polski tekst dotarł na Zachód. Departament Stanu USA udostępnił referat 4 czerwca 1956 roku. Dla komunistów, którzy odrzucali wcześniejsze świadectwa jako wrogą propagandę, potępienie pochodziło teraz od kierownictwa, którego bronili.

Wydanie do użytku organizacji partyjnych

O KULCIE JEDNOSTKI I JEGO NASTĘPSTWACH

Referat I Sekretarza KC KPZR tow. N.S. Chruszczowa na XX Zjeździe Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego

Warszawa — Marzec — 1956

Polskie wydanie do wewnętrznego użytku partyjnego, Warszawa, marzec 1956 roku.

W Ukrainie granice tego zerwania ujawniły się w utrzymującej się presji na kulturę narodową. W rękopisie *Інтернаціоналізм чи русифікація?* z 1965 roku Iwan Dziuba kwestionował rusyfikację, odwołując się do deklarowanych przez samo państwo sowieckie leninowskich zasad równości narodowej. Nawet ta krytyka, wychodząca z deklarowanych ideałów systemu, przyniosła jednak prześladowania: usunięto go ze Związku Pisarzy i aresztowano w 1972 roku.[119] Chodziło o to, kto może przemawiać w imieniu ukraińskiego życia kulturalnego, gdy partia zastrzega sobie prawo do wyznaczania jego dopuszczalnych granic.

Kontrola nad kulturą obejmowała sam zapis historyczny, w tym pamięć głodu i zagranicznej pomocy. Uznanie przez rząd sowiecki pomocy ARA 10 lipca 1923 roku należy zestawić z późniejszą historią opisaną w przewodniku archiwalnym Hoover Institution: amerykańskich pracowników pomocowych przedstawiano jako szpiegów, a misję w znacznej mierze pomijano w oficjalnych publikacjach. Uznaną akcję ratunkową można było później przekształcić we wrogą obcą obecność lub usunąć z publicznej historii.

[119] Podobny przykład daje Czechosłowacja w 1968 roku: podjętą podczas Praskiej Wiosny próbę stworzenia „socjalizmu z ludzką twarzą" stłumiła w sierpniu inwazja pod przywództwem ZSRR. Zob. przygotowywane opracowanie Vatnik Soup *Jan Palach: Resistance to Tyranny*; Kyle Orton, "Socialism Could Never Have a Human Face", 21 sierpnia 2022 roku.

Sam Hołodomor pozostawał objęty oficjalnym milczeniem przez dziesięciolecia po śmierci Stalina. Stanisław Kulczycki wspominał, że w 1986 roku dołączył do sowieckiej komisji mającej odeprzeć relacje o głodzie, lecz znalazł dowody archiwalne podważające wyjaśnienie, którego miał bronić. Kiedy ukraiński przywódca partyjny Wołodymyr Szczerbycki przyznał 25 grudnia 1987 roku, że głód wystąpił, nadal przypisywał go suszy. Przyznanie, że ludzie głodowali, nie oznaczało jeszcze przyjęcia odpowiedzialności za politykę, która uczyniła głód śmiercionośnym.

Pamięć rodzinna jednak przetrwała, a otwarcie rozpoczęte podczas pieriestrojki rozszerzyło się po uzyskaniu niepodległości.

Marsz pamięci ofiar Hołodomoru, Winnipeg, 1983, w pięćdziesiątą rocznicę głodu. Archiwum fotograficzne Winnipeg Free Press.

Od pierestrojki do niepodległości

Za Michaiła Gorbaczowa pierestrojka („przebudowa") i głasnost („jawność") pod koniec lat osiemdziesiątych złagodziły cenzurę i poszerzyły debatę publiczną. Znów można było mówić o Hołodomorze, którego omawianie oficjalnie tłumiono przez dziesięciolecia.

1 grudnia 1991 roku **90,32% oddanych kart do głosowania potwierdziło poparcie dla ogłoszenia niepodległości Ukrainy**, przy frekwencji 84,18%. Większość głosowała za w każdym z 27 regionów administracyjnych, także na Krymie (54,19%) i w Sewastopolu (57,07%).

Od pierestrojki do niepodległości

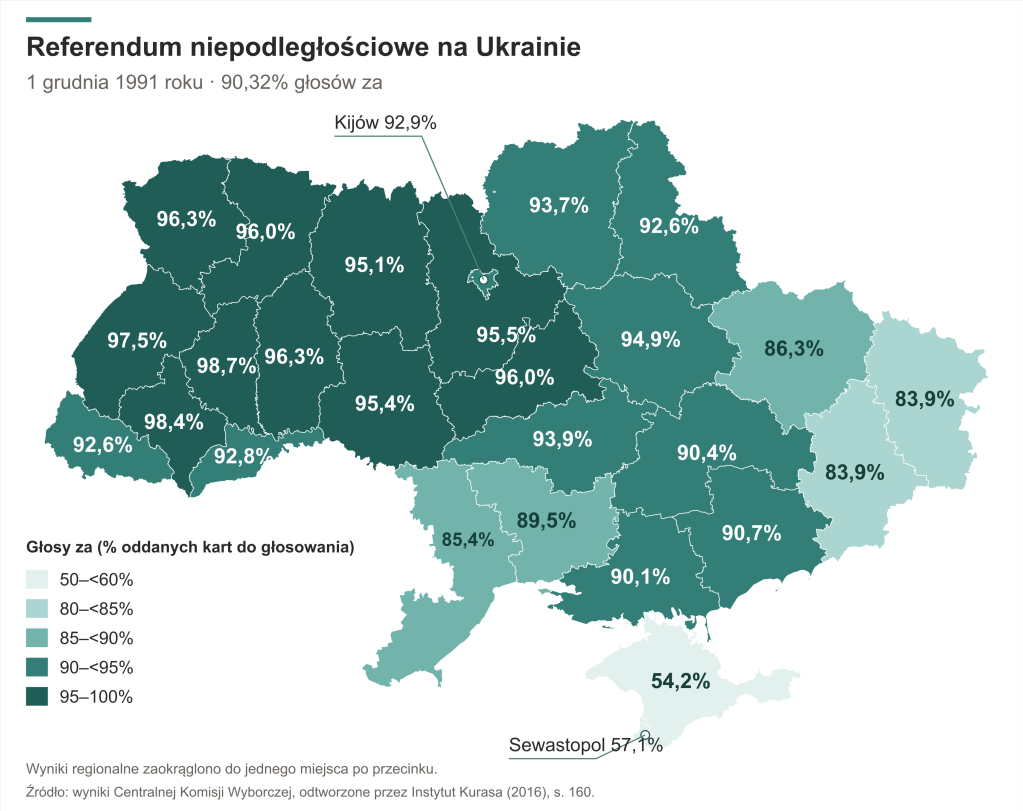

Poparcie dla niepodległości według regionów, 1 grudnia 1991 roku. Odsetki regionalne zaokrąglono; opublikowany wynik ogólnokrajowy wyniósł 90,32%.

W memorandum budapeszteńskim z 5 grudnia 1994 roku Rosja, Wielka Brytania i Stany Zjednoczone potwierdziły poszanowanie niepodległości, suwerenności i istniejących granic Ukrainy oraz zobowiązanie do powstrzymania się od groźby użycia siły lub jej użycia przeciw jej integralności terytorialnej czy niezależności politycznej, w związku z przystąpieniem Ukrainy do Układu o nierozprzestrzenianiu broni jądrowej jako państwa nieposiadającego takiej broni. Dwustronny traktat o ukraińsko-rosyjskiej granicy państwowej, podpisany 28 stycznia 2003 roku, wszedł w życie 23 kwietnia 2004 roku. Ukraińcy wybrali niepodległość; Moskwa zobowiązała się ją szanować.

Kulczycki wspomina publikację *33-й: голод. Народна книга-меморіал* Wołodymyra Maniaka i Lidii Kowalenko w 1991 roku oraz późniejsze zbiory archiwalne. Odzyskiwanie pamięci trwa: w czerwcu 2025 roku Narodowe Muzeum Hołodomoru-Ludobójstwa poinformowało o digitalizacji 373 świadectw naocznych, nagranych głównie na początku lat dwutysięcznych. Rejestrowanie tych głosów przywraca indywidualne życia i akty przetrwania historii, którą władze próbowały stłumić. Pamiętanie potwierdza także prawo Ukraińców do mówienia we własnym imieniu.

3.2 Hołodomor jako część ataku na ukraiński byt narodowy

Ukrainę poddano szczególnie niszczycielskiemu połączeniu narodowego podporządkowania i sowieckiej inżynierii społecznej. Jej niepodległe państwo pokonano, instytucje kulturalne zaatakowano, a ludność wiejską wystawiono na masową śmierć głodową. Współczesna rekonstrukcja demograficzna szacuje około 3,9 miliona nadmiarowych zgonów w sowieckiej Ukrainie w latach 1932–34. Strata wykraczała poza indywidualne życia: spustoszono rodziny, wspólnoty wiejskie oraz przekazywanie języka i pamięci. Szczególna dotkliwość potraktowania Ukrainy tkwi w tym zbiegu fizycznego niszczenia, przymusowej transformacji gospodarczej i ataków na instytucje życia narodowego.

Utrata ukraińskiej niepodległości oznaczała również utratę kontroli nad plonami. Ukraina wyprodukowała w 1932 roku dość żywności, by zapobiec głodowi, jak ustala badanie przedstawione w podrozdziale 2.3. Moskiewski system dostaw podporządkował jednak plony centralnym priorytetom: zaopatrzeniu sowieckich miast, rezerwom i sprzedaży zagranicznej. Narzucano te przydziały, gdy ukraińscy chłopi umierali z głodu; dane w podrozdziale 1.3 pokazują, co pozostawiało im odbieranie zasobów. Niepodległość narodowa dotyczyła władzy zatrzymywania i rozdzielania żywności potrzebnej do przetrwania. W połączeniu z demokratyczną odpowiedzialnością dałaby Ukraińcom środki zakwestionowania polityki, która ich zabijała, jak wyjaśnia omówienie Sena w podrozdziale 2.7.

W przemówieniu „Soviet Genocide in Ukraine” z 1953 roku Rafał Lemkin wiązał głodzenie z atakami na inteligencję i Kościoły oraz z polityką rozpraszania Ukraińców i przekształcania osadnictwa. Postrzegał chłopstwo jako nośnik języka, kultury i zbiorowej tożsamości. Jego argument wyjaśnia, dlaczego niszczenie instytucji narodowych należy umieścić obok masowej śmierci w opisie ataku na naród.

Osadnictwo i język nauczania, 1934

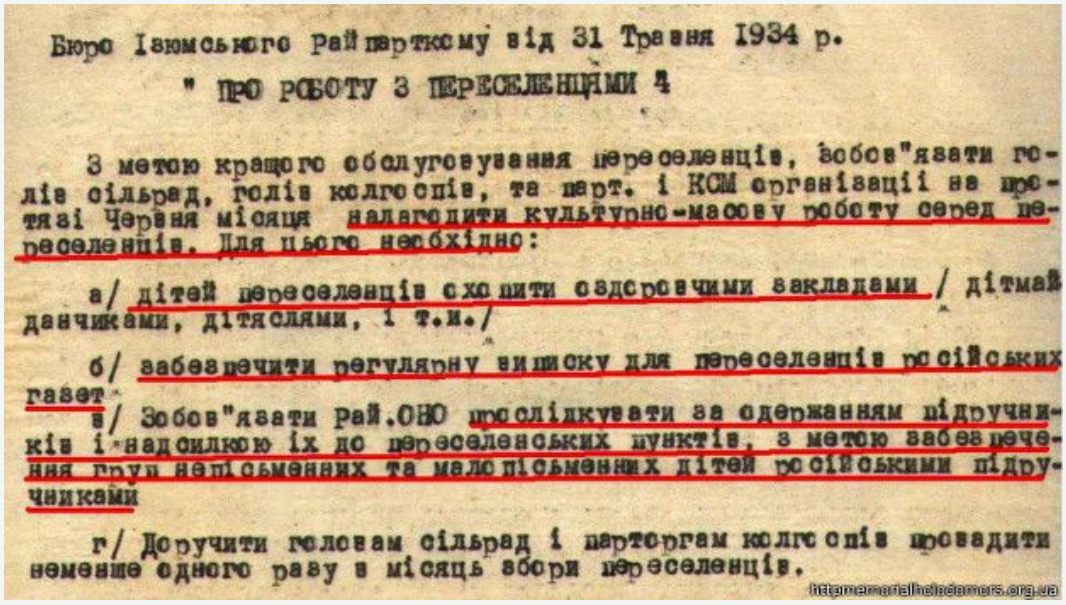

Бюро Ізюмського райпарткому від 31 Травня 1934 р.

" ПРО РОБОТУ З ПЕРЕСЕЛЕНЦЯМИ "

З метою кращого обслуговування переселенців, зобов"язати голів сільрад, голів колгоспів, та парт. і КСМ організації на протязі Червня місяця налагодити культурно-масову роботу серед переселенців. Для цього необхідно:

а/ дітей переселенців схопити оздоровчими закладами / дітмайданчиками, дітяслями, і т.п./

б/ забезпечити регулярну виписку для переселенців російських газет.

в/ Зобов"язати Рай.ОНО прослідкувати за одержанням підручників і надсилкою їх до переселенських пунктів, з метою забезпечення груп неписьменних та малописьменних дітей російськими підручниками

г/ Доручити головам сільрад і парторгам колгоспів провадити неменше одного разу в місяць збори переселенців.

„O pracy z osadnikami": biuro partyjne rejonu iziumskiego, 31 maja 1934 roku. Fragment reprodukcji muzealnej.

Instrukcja z 31 maja 1934 roku wzywała do działalności kulturalnej wśród osadników. Nakazywała prenumeratę rosyjskich gazet i zapewnienie rosyjskich podręczników szkołom oraz grupom nauki czytania i pisania dla osadników. Wymagała także comiesięcznych zebrań z osadnikami.

Osadnictwo po głodzie wiązało się więc z decyzjami o języku i instytucjach, a także o mieszkaniach i ziemi. Ta lokalna instrukcja pokazuje, jak partia organizowała naukę i życie publiczne przybyszów w języku rosyjskim.

Polityka religijna ujawnia tę samą walkę o niezależne instytucje. Po latach represji Stalin zezwolił podczas wojny na porozumienie z hierarchią Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego. Własne oświadczenia Patriarchatu Moskiewskiego z września 1943 roku odnotowują spotkanie z trzema metropolitami 4 września i zgodę na wybór patriarchy; biskupi wybrali Sergiusza 8 września i podziękowali rządowi sowieckiemu. Te same oświadczenia mobilizowały chrześcijan przeciwko Hitlerowi. Autorytet religijny pomagał mobilizować poparcie dla wojny, a hierarchia działała w granicach wyznaczonych przez państwo.

Za granicą sojusz wojenny stworzył już Moskwie powód do demonstrowania tolerancji religijnej. 11 września 1941 roku Roosevelt poprosił sowieckiego ambasadora Konstantina Umańskiego o zorganizowanie działań informacyjnych o wolności religijnej w ZSRR, zanim kolejny projekt ustawy Lend-Lease trafi do Kongresu. Memorandum sekretarza stanu Cordella Hulla odnotowuje obawę prezydenta, że wrogość wobec Związku Sowieckiego utrudni pomoc. Tymczasem 31 lipca pełniący obowiązki sekretarza Sumner Welles donosił o braku oznak wzrostu tolerancji religijnej. Prośba Roosevelta wskazuje konkretny bodziec polityczny: bardziej uspokajający obraz sowieckiego życia religijnego mógł ułatwić obronę sojuszu przed amerykańską publicznością. Działania informacyjne i rzeczywista wolność były odrębnymi kwestiami.

Ukraiński Kościół Greckokatolicki w Galicji potraktowano jednak inaczej. Jego relacja z operacji przeciwko niemu opisuje aresztowanie metropolity Josyfa Slipyja i innych biskupów w 1945 roku, a następnie zorganizowanie przez służby bezpieczeństwa zgromadzenia we Lwowie 8–10 marca 1946 roku. Gdy hierarchia greckokatolicka była uwięziona, zgromadzenie ogłosiło zniesienie unii brzeskiej i włączenie do Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego. Kościół nazywa je pseudosoborem: przymus kierowany przez państwo przedstawiono jako kościelne zjednoczenie. Jego legalną organizację zlikwidowano, lecz wierni podtrzymywali Kościół podziemny.

Kontrast dotyczy władzy nad instytucjami, a także doktryny. Moskwa mogła porozumieć się z hierarchią użyteczną dla państwa, rozbijając zarazem ukraiński Kościół o własnych lojalnościach, przywództwie i autorytecie społecznym. Atak sięgał struktur, poprzez które wspólnoty kształciły duchownych, zachowywały tradycje i organizowały życie poza państwem. Napotkał także opór: formalna likwidacja nie zgasiła praktyk religijnych ani tożsamości, którą Kościół pomagał podtrzymywać.

Przydatność Kościoła nie ograniczała się też do morale w czasie wojny. „At the Kremlin in 1943" historyczki Kathryn David wywodzi korzenie tej polityki z zachodnich terytoriów ukraińskich anektowanych przez Związek Sowiecki w 1939 roku, a wcześniej należących do Polski. Tam instytucje religijne mogły pomagać przedstawiać podbój terytorialny jako zjednoczenie. Kontrolowana hierarchia prawosławna dawała Moskwie środek rozszerzania wpływów politycznych i kulturalnych ponad granicami. Jej interpretacja ujawnia wymiar imperialny: przywrócenie jednego Kościoła pod nadzorem państwa mogło służyć tej samej ekspansji władzy co tłumienie innego.

Masowe deportacje także uderzały w społeczności określane przez narodowość. Deportowano sowieckich Niemców, Czeczenów, Inguszy i inne narody. W państwach bałtyckich deportacje z 1941 i 1949 roku wykorzeniały rodziny wybrane według kategorii politycznych i społecznych. Kampanie przeciwko całym populacjom etnicznym rozszerzały karę zbiorową: sama narodowość mogła przesądzać o usunięciu, także dzieci i osób nieoskarżonych o żadne indywidualne przestępstwo.

Krym i Tatarzy krymscy

Tatarzy krymscy są rdzennym narodem Krymu. Ich życie narodowe obejmuje język, religię, pamięć rodzinną i tradycje kulturowe, w tym ornamentykę Örnek, wpisaną na listę UNESCO w 2021 roku. Deportacja uderzała w ludzi niosących to życie i w związek między ich wspólnotą a ojczyzną.

Tatarki krymskie, pocztówka z początku XX wieku.

Tradycyjny strój Tatarów krymskich, Ukraina, 2021.

Rozkaz Stalina z 11 maja 1944 roku nakazywał NKWD usunąć wszystkich Tatarów krymskich i osiedlić ich na stałe w Uzbekistanie. Przewidywał również przekazanie ich domów, zwierząt i produktów władzom sowieckim. W dniach 18–20 maja deportowano ponad 190 000 Tatarów krymskich; głód, choroby i wyczerpanie zabiły wielu w drodze i na zesłaniu. Oskarżenie o zbiorową zdradę stało się uzasadnieniem wykorzenienia narodu, w tym dzieci i rodzin, bez ustalania indywidualnej winy. Operacja uderzała w dalsze istnienie wspólnoty w ojczyźnie, a także w życie jej członków. Parlament Ukrainy uznał deportację za ludobójstwo w 2015 roku.

Przetrwanie i walka o powrót także należą do tej historii. Rodziny zachowywały na zesłaniu wiedzę, tożsamość i przywiązanie do Krymu. Ich późniejsze odrodzenie kulturalne pokazuje, że usunięcie nie zgasiło narodu, w który uderzało. Związek ze współczesną Ukrainą oznacza jednak także ponowną presję: raport ONZ z 2024 roku o dziesięciu latach rosyjskiej okupacji dokumentuje tłumienie tożsamości Tatarów krymskich i ich instytucji przedstawicielskich. Ich miejsce w historii Ukrainy i szczególne prześladowania czynią to doświadczenie kluczowym dla zrozumienia wymazywania narodu.[120]

Represje służyły jednak również materialnemu wyzyskowi. Podczas operacji „Zachód” w październiku 1947 roku sowieckie organy bezpieczeństwa deportowały rodziny związane z ukraińskim nacjonalistycznym ruchem oporu do specjalnych osiedli i miejsc pracy. Usuwanie rodzin uderzało także w sieci pokrewieństwa i lokalnego wsparcia, od których zależał opór. Rozpraszanie ludzi po odległych osiedlach pod nadzorem państwa utrudniało utrzymywanie tych więzi i organizowanie opozycji. Uchwała rządu sowieckiego z 10 września 1947 roku

[120] Zob. Vatnik Soup, *Crimea: A Ukrainian Destiny*, Dossier pamięci historycznej. W przygotowaniu.

wprost wiązała ich usunięcie z dostarczeniem robotników przemysłowi węglowemu. Sowiecki raport z 27 maja 1948 roku odnotował 77 791 deportowanych, w tym kobiety i dzieci. Większość skierowano do przedsiębiorstw węglowych w Kuzbasie, obwodach czelabińskim i mołotowskim (obecnie permskim) na Uralu, we wschodniej Syberii i w Karagandzie w Kazachstanie. Inne grupy wysłano do obwodu omskiego do pracy w przemyśle i rolnictwie. Łamanie oporu, wykorzenianie wspólnot i wyzysk ich pracy były powiązanymi celami tej samej operacji.

Ukraińskich więźniów politycznych rozpraszano tymczasem w sowieckiej sieci obozowej, w tym w Gorłagu w Norylsku, Rieczłagu w Workucie i Stiepłagu koło Żezkazganu w Kazachstanie. Wyroki obozowe były prawnie odrębne od przymusowych osiedli specjalnych narzucanych deportowanym rodzinom. Jedne i drugie usuwały Ukraińców z ich wspólnot oraz oddawały ich życie i pracę pod sowiecką kontrolę daleko od domu.

Kopalnie uranu w Czechosłowacji ukazują pokrewne połączenie. Więźniów politycznych zmuszano do wydobywania uranu w okolicach Jáchymova i Horníego Slavkova, a ruda zasilała sowiecki program broni jądrowej. Te obozy więzienne były odrębne zarówno od sowieckiego Gułagu, jak i czechosłowackiego systemu administracyjnych obozów pracy przymusowej.[121] Łączyły jednak represje polityczne z eksploatacją ograniczonego zasobu naturalnego na potrzeby sowieckich priorytetów strategicznych. Zarówno ciała więźniów, jak i bogactwo mineralne ich kraju podlegały przymusowemu wykorzystaniu.

Bezpośrednia deportacja do ZSRR rozszerzała ten wyzysk ponad granicami. Słowacki Instytut Pamięci Narodowej odnotowuje czechosłowackich cywilów wysyłanych do pracy przymusowej w Donbasie i na Kaukazie, w tym w kopalniach, budownictwie i przemyśle. Deportacje cywilów zatwierdzono na najwyższym szczeblu sowieckim we wrześniu 1944 roku, aby pozyskać pracowników zastępujących wojenne straty siły roboczej. Ukraińskie terytorium przemysłowe mogło więc także być miejscem docelowym dla ludzi deportowanych skądinąd: władze sowieckie wykorzystywały ludzi i miejsca w szerszej machinie przymusowej produkcji.

Wysyłanie czechosłowackich cywilów do Donbasu i deportowanie ukraińskich rodzin na Syberię, Ural i do Kazachstanu były umyślnymi aktami przemieszczania ludności i przydzielania siły roboczej. Władze wybierały ludzi do usunięcia, organizowały transport i wyznaczały miejsca docelowe według priorytetów państwa. Przymus wykraczał więc poza rządzenie krajem: umożliwiał państwu wykorzenianie mieszkańców i redystrybucję ich pracy w całym systemie sowieckim.

Przypadki te ujawniają pokrewne mechanizmy, choć ich cele i skutki się różniły. Rekwizycje zboża mogły pozbawiać ukraińskie wspólnoty środków przetrwania; deportacja mogła niszczyć społeczną podstawę oporu, dostarczając zarazem siły roboczej; uwięzienie mogło zmieniać przeciwników politycznych w górników służących programowi zbrojeniowemu. Kontrola nad terytorium umożliwiała kontrolę nad zasobami, pracą i przemieszczaniem się. W Ukrainie przymus gospodarczy splótł się jednak także z atakiem na autonomię narodową i

[121] Szersze omówienie represji czechosłowackich i pracy przymusowej: Vatnik Soup, *Jan Palach: Resistance to Tyranny*, Dossier pamięci historycznej (styczeń 2027). W przygotowaniu.

kulturę. Naród pozbawiony władzy samodzielnego rządzenia mógł zostać zmuszony do oddania plonów, pracy i instytucji podtrzymujących jego tożsamość.

3.3 Od 2014 roku do dziś: okupacja i zarzuty ludobójstwa

Obecna wojna Rosji przeciwko Ukrainie rozpoczęła się w 2014 roku od zajęcia i próby aneksji Krymu oraz rosyjskiej interwencji wojskowej w Donbasie. 27 marca Zgromadzenie Ogólne ONZ potwierdziło integralność terytorialną Ukrainy i odrzuciło ważność referendum krymskiego jako podstawy zmiany statusu półwyspu. Pełnoskalowa inwazja z 24 lutego 2022 roku rozszerzyła wojnę w atak na przetrwanie niepodległego państwa ukraińskiego.

Moskwa przedstawiała swoją inwazję jako ochronę przed rzekomym ludobójstwem w Donbasie. W postanowieniu z 16 marca 2022 roku Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości stwierdził, że nie dysponuje dowodami potwierdzającymi rosyjski zarzut, i nakazał Rosji wstrzymanie działań wojskowych rozpoczętych 24 lutego. Odrębnie 14 kwietnia 2022 roku parlament Ukrainy uznał działania Rosji za ludobójcze.

Bucza pokazuje, co okupacja mogła oznaczać dla ukraińskiej społeczności. Wojska rosyjskie kontrolowały miasto pod Kijowem od 5 do 30 marca 2022 roku. Po ich wycofaniu ciała cywilów odnajdywano na ulicach i w prowizorycznych grobach. Do 31 października 2022 roku obserwatorzy praw człowieka ONZ udokumentowali w Buczy zabójstwa 73 cywilów, w tym dzieci. Ich dochodzenie dotyczące północnej Ukrainy opisuje kontrole bezpieczeństwa, po których następowały egzekucje bez sądu; ofiary odnajdywano ze związanymi rękami i ranami postrzałowymi głowy. Strzelano także do cywilów próbujących uciec lub wykonujących codzienne czynności. Podejrzenie o związki z siłami ukraińskimi mogło uczynić mieszkańca celem.[122]

Wołodymyr Zełenski w Buczy, 4 kwietnia 2022 roku.

[122] OHCHR, *Killings of Civilians: Summary Executions and Attacks on Individual Civilians in Kyiv, Chernihiv and Sumy Regions in the Context of the Russian Federation's Armed Attack against Ukraine*, 7 grudnia 2022 roku, Executive Summary; Bucha.

Wywożenie dzieci uderza również w ciągłość ukraińskich rodzin i społeczności. 17 marca 2023 roku Międzynarodowy Trybunał Karny wydał nakazy aresztowania Władimira Putina i Marii Lwowej-Biełowej, dotyczące domniemanych zbrodni wojennych bezprawnej deportacji i przemieszczania dzieci.

Rosyjska okupacja podporządkowuje administrację lokalną, szkoły i życie kulturalne kontroli Moskwy. Raport ONZ o prawach człowieka z marca 2024 roku dokumentował zastępowanie ukraińskich systemów rządzenia i edukacji, presję na uzyskiwanie rosyjskich paszportów oraz tłumienie ukraińskiej ekspresji kulturowej.

Rosja uznała za „cudzoziemców" obywateli Ukrainy, którzy pozostali na okupowanym terytorium ukraińskim. Dekret Putina nr 159 z 20 marca 2025 roku dawał im czas do 10 września 2025 roku na uzyskanie podstawy prawnej pobytu według prawa rosyjskiego albo wyjazd. Alternatywami były rosyjskie obywatelstwo, inny rosyjski status pobytowy lub ryzyko deportacji z własnych domów. Okupant uzależnił w ten sposób prawo Ukraińców do pozostania tam, gdzie mieszkali, od własnego uznania ich statusu.

Dostęp do podstawowych usług stał się narzędziem nacisku, by skłonić mieszkańców do przyjęcia rosyjskiego paszportu. Sekretarz generalny ONZ poinformował, że od 1 stycznia 2025 roku pobieranie emerytur na okupowanym terytorium wymagało rosyjskiego obywatelstwa; wśród przywołanych środków znajduje się dekret zaporoskich władz okupacyjnych z 13 września 2024 roku. Dekret z marca 2025 roku uchylił też wcześniejsze przepisy o bezpłatnej opiece medycznej, a uzyskanie dokumentów pobytowych w celu podjęcia pracy wymagało egzaminów z języka rosyjskiego, historii i prawa. Bez rosyjskich paszportów mieszkańcy napotykali ograniczenia w zatrudnieniu, usługach bankowych, ubezpieczeniach i prawach majątkowych oraz surowsze kontrole na posterunkach. Przyjęcie rosyjskiego obywatelstwa mogło z kolei narazić ukraińskich mężczyzn na pobór do armii walczącej przeciw ich własnemu krajowi.[123]

Kościoły, szkoły, książki i zasoby rolne stają się przedmiotem kontroli obok terytorium. Zabójstwa, wywożenie dzieci, przymusowe przesiedlenia i narzucanie rosyjskiego obywatelstwa uderzają w różne podstawy przetrwania wspólnoty narodowej: jej członków, następne pokolenie oraz ciągłość instytucjonalną i kulturową. Konflikt dotyczy więc zarówno granic Ukrainy, jak i zdolności Ukraińców do podtrzymywania w nich życia narodowego.

3.4 Ukraińskie zboże w dzisiejszej wojnie Rosji

Kontrola nad żywnością ponownie stała się środkiem wywierania nacisku na Ukrainę. Mechanizmy obejmują przywłaszczanie pod okupacją, ataki na infrastrukturę rolną i portową oraz nacisk na szlaki, którymi Ukraina sprzedaje plony. Niszczą źródła utrzymania w Ukrainie, wpływając zarazem na kraje zależne od międzynarodowych dostaw żywności.

[123] UN Secretary-General, A/80/315, 6 sierpnia 2025 roku, §§ 7–10, nn. 5–8; OHCHR, *Forced Displacement from Territory of Ukraine Occupied by the Russian Federation*, 20 marca 2026 roku, §§ 33–38.

Wystąpienie Margarity Simonian, redaktor naczelnej RT, na Międzynarodowym Forum Ekonomicznym w Petersburgu 17 czerwca 2022 roku ujawniło wprost oczekiwane polityczne wykorzystanie głodu. Zwracając się do Putina, wprowadziła „bardzo cyniczny żart" lub „okrzyk", który, jak mówiła, słyszała od kilku osób w Moskwie. Jej oryginalne rosyjskie słowa brzmiały:

„Вся надежда на голод. Что имеется в виду? Имеется в виду, что сейчас начнётся голод, и тут-то они образумятся: и санкции снимут, и вообще будут с нами дружить, потому что осознают, что не дружить с нами невозможно."

„Cała nasza nadzieja w głodzie. Co to znaczy? To znaczy, że teraz zacznie się głód i wtedy pójdą po rozum do głowy: zniosą sankcje i w ogóle będą się z nami przyjaźnić, bo zrozumieją, że nie da się z nami nie przyjaźnić".

Pierwsze zdanie w transliteracji brzmi *Wsia nadieżda na gołod*. Rosyjskie **голод** (*gołod*) oznacza głód lub klęskę głodu. Ukraińskie **голод** (*hołod*) ma tę samą pisownię i znaczenie oraz stanowi pierwszy człon słowa **Голодомор** (*Hołodomor*). Simonian wygłosiła „żart" z szerokim uśmiechem: głód innych ludzi był puentą, a ustępstwa wobec Moskwy — oczekiwanym rezultatem.

„Cała nasza nadzieja w głodzie" Simonian, 17 czerwca 2022 roku. Kadr z filmu z angielskimi napisami; datowana ponowna publikacja filmu zachowuje tę wymianę zdań.

Ten sam nadawca uczynił wyobrażony europejski niedostatek tematem świątecznego skeczu. W filmie RT opublikowanym 23 grudnia 2022 roku dziewczynka dostaje chomika na Boże Narodzenie 2021 roku. Rok później jego kołowrotek zasila rodzinne oświetlenie. Podczas wyobrażonych świąt 2023 roku marznąca rodzina je zupę; ojciec wyciąga z ust czerwoną kokardę chomika, a matka go ucisza. Końcowy napis brzmi „Wesołych »antyrosyjskich«

świąt!" i reklamuje RT przez VPN.[124] Sekwencja i przekaz skeczu przedstawiają głód i zimno jako cenę sprzeciwiania się Rosji, opakowaną w świąteczny humor.

Wyobrażone „Boże Narodzenie 2023" w propagandowym skeczu RT.

Unijny pakiet sankcji z 24 lutego 2025 roku wyraźnie objął statki przewożące skradzione ukraińskie zboże. Późniejsze śledztwo Bellingcat i Lloyd's List, opublikowane 12 grudnia 2025 roku, prześledziło trasę masowca *Krasnodar* z sewastopolskiego terminalu zbożowego Awlita do saudyjskich portów podczas dwóch rejsów między wrześniem a listopadem. Zdjęcia satelitarne identyfikowały statek w terminalu na okupowanym Krymie w okresach przerw w nadawaniu sygnału śledzenia. Firma dzierżawiąca jednostkę, Pietrochleb-Kubań, zaprzeczała eksportowi z Awlity i kradzieży zboża; autorzy śledztwa przedstawili zdjęcia i dane śledzenia przeczące jej wersji miejsca załadunku. Przypadek pokazuje, jak okupowane porty mogą wprowadzać produkty rolne do handlu międzynarodowego, gdy ich pochodzenie jest kwestionowane lub ukrywane.

Zabieranie produktów jest jednak tylko jedną z form kontroli. 17 lipca 2023 roku sekretarz generalny ONZ ogłosił wycofanie się Rosji z Czarnomorskiej Inicjatywy Zbożowej. Porozumienie umożliwiło wywiezienie z ukraińskich portów ponad 32 milionów ton towarów żywnościowych, w tym dostaw Światowego Programu Żywnościowego dla operacji humanitarnych. Udział Rosji w porozumieniu eksportowym stał się źródłem nacisku na dostęp do tych dostaw.

Ataki na infrastrukturę nasilały tę presję. 23 sierpnia 2023 roku obserwatorzy praw człowieka ONZ informowali o czternastu rosyjskich atakach od 11 lipca, wymierzonych w terminale zbożowe, magazyny, obiekty portowe i powiązany sprzęt. Udokumentowali ofiary cywilne i

[124] Usługi VPN (wirtualnej sieci prywatnej) mogą omijać blokady dostępu. RT nakłania cudzoziemców do korzystania z nich, podczas gdy Rosja blokuje Twitter/X i inne platformy w kraju. Urzędnicy i propagandyści tacy jak Simonian potrzebują więc VPN lub innego sposobu obejścia blokad, gdy publikują na tych platformach z Rosji. Rzecznik Kremla Dmitrij Pieskow przyznał w kwietniu 2022 roku, że korzysta z VPN. Państwo blokuje także usługi VPN; od 1 września 2025 roku wprowadziło kary za reklamowanie narzędzi obchodzenia blokad i umyślne wyszukiwanie materiałów uznanych za „ekstremistyczne". Zob. Vatnik Soup, *Censorship and VPNs*.

zakłócenia światowych szlaków zaopatrzenia w żywność. Uszkodzenie silosu lub terminalu ma skutki wykraczające poza bezpośrednio zniszczone zboże: może blokować magazynowanie, transport i dochody potrzebne do kolejnych zbiorów. Monitoring ONZ z marca 2026 roku nadal odnotowywał ataki na infrastrukturę portową.

Stalinowskie rekwizycje i nazistowski plan głodowy przypisywały ukraińskiemu rolnictwu miejsce w projektach potęgi traktujących życie mieszkańców jako coś, co można poświęcić. Historia ta nadaje politycznej wadze żywności szczególny wydźwięk w obecnej wojnie. Ukraińska suwerenność obejmuje zdolność uprawiania ziemi, zachowywania owoców pracy i docierania do rynków eksportowych bez zdobywczej potęgi dyktującej warunki. Żywność i pamięć spotykają się w tym pytaniu: czy Ukraińcy mogą dysponować zasobami i instytucjami potrzebnymi do podtrzymania własnego życia narodowego.

3.5 Dzisiejsza wojna Rosji z ukraińskim bytem narodowym

Władimir Putin już wcześniej ujmował ukraińską niepodległość jako problem historycznej legitymizacji. W „On the Historical Unity of Russians and Ukrainians”, opublikowanym 12 lipca 2021 roku, przedstawiał Rosjan i Ukraińców jako jeden naród oraz twierdził, że „prawdziwa suwerenność Ukrainy jest możliwa wyłącznie w partnerstwie z Rosją”. Mówił też, że o przyszłości Ukrainy powinni decydować jej obywatele. Warunek dołączony do suwerenności podważał jednak to zapewnienie: wybory Ukraińców miały uchodzić za autentyczne tylko w ramach relacji akceptowanej przez Moskwę. Rosyjska inwazja nadała tej sprzeczności postać wojskową.

Język braterstwa nie usuwa tego negowania ukraińskiej podmiotowości. Putin mówił o „bratnim narodzie ukraińskim”, uzasadniając aneksję Krymu w 2014 roku, i przywoływał „braci i siostry” podczas ceremonii aneksji we wrześniu 2022 roku.[125] W tych użyciach pokrewieństwo nie daje równego prawa do odrzucenia rządów Moskwy. „Małorusini”, „jeden naród” i odrzucenie „anty-Rosji” mogą pozwalać pojedynczym Ukraińcom przeżyć, odmawiając zarazem odrębnemu narodowi ukraińskiemu prawa do własnej przyszłości. Imperialna „jedność” jest oferowana pod warunkiem porzucenia przez Ukraińców niezależności politycznej i narodowej, którą Moskwa odrzuca.

Negowanie ukraińskiej państwowości ma także jawną literaturę ideologiczną. W *Основы геополитики*[126] (1997), części V, podrozdziałach 4.4 i 5.6, Aleksandr Dugin traktuje suwerenną Ukrainę jako zagrożenie dla rosyjskiego projektu eurazjatyckiego i wzywa do jej geopolitycznego rozbicia. Dopuszcza formy autonomii kulturowej, żądając zarazem absolutnej kontroli wojskowej i politycznej Moskwy nad północnym wybrzeżem Morza Czarnego. Ukraińska odrębność jest tolerowana jedynie pod warunkiem, że nie niesie

[125] Przemówienie Putina z 18 marca 2014 roku przywołuje „bratni naród ukraiński”, uzasadniając aneksję Krymu; przemówienie z 30 września 2022 roku przywołuje ukraińskich braci i siostry, ogłaszając cztery kolejne regiony częścią Rosji.

[126] Александр Дугин, *Основы геополитики* (1997), część V, podrozdziały 4.4, 5.6; s. 347–349, 377–382.

niezależnej władzy. To otwarcie wyrażona hierarchia imperialna: Moskwa wyznacza rolę strategiczną, a Ukraińcom odmawia się prawa do wybrania własnej.

W rozmowie z zachodnimi dziennikarzami w marcu 2022 roku Dugin wyraził imperialny warunek wprost: „Bez Ukrainy Rosja nie może ponownie stać się imperium". Mówił, że z Ukrainą pod rosyjską kontrolą znów stanie się imperium; zbywał sprawę słowami „nic osobistego".[127] Ukraińska suwerenność jest traktowana jako przeszkoda dla imperialnego statusu Rosji.

W wywiadzie dla ANNA-News z 6 maja 2014 roku, mówiąc o zabójstwach i pożarze w Odessie cztery dni wcześniej, powiedział: „я думаю убивать, убивать и убивать. Больше разговоров никаких не должно быть. Как профессор я так считаю." Po polsku: „Uważam: zabijać, zabijać i zabijać. Nie powinno już być żadnych rozmów. Jako profesor tak uważam". Fragment nagrania zachowuje tę wypowiedź.

We wpisie na VK z sierpnia 2014 roku napisał „Геноцид кретинов напрашивается сам собой" — „Ludobójstwo kretynów samo się nasuwa" — i zaprzeczał, że atakowani przez niego ludzie są naprawdę Ukraińcami: „Я не верю, что это украинцы." Wychwalał Ukraińców jako naród słowiański, opisując zarazem odrzucanych przez siebie jako „появившаяся из канализационных люков раса ублюдков" — „rasę bękartów, która wylazła ze studzienek kanalizacyjnych". Przywołanie ludobójstwa i rasowa dehumanizacja są jawne. Odczytywane wraz z jego programem imperialnej kontroli wyrażają zamiar ludobójczy wobec Ukraińców, których wyklucza z akceptowalnej tożsamości narodowej.

Państwowa agencja RIA Nowosti opublikowała „What Russia Should Do with Ukraine" Timofieja Siergiejcewa 3 kwietnia 2022 roku. Wzywał do likwidacji elity rządzącej, represji w kulturze i edukacji oraz odebrania suwerenności na co najmniej jedno pokolenie. „Denazyfikacja nieuchronnie pociągnie za sobą także deukrainizację" — pisał. Dążenie do niepodległości przedstawiano jako dowód nazizmu; program uderzał w samo ukraińskie istnienie narodowe.

Przeanalizowaliśmy te historyczne odwrócenia w „May 9: Soviet-Nazi collaboration", a współczesne nakładanie się prokremlowskiej propagandy i skrajnej prawicy w „Degenerate Russia: Nazi vatniks".

„Anty-Rosja": gdy niepodległość i suwerenność przedstawia się jako wrogość

W tej retoryce „anty-Rosja" oznacza „nie-Rosję": Ukrainę mogącą wybierać własne instytucje, sojusze i przyszłość bez zgody Moskwy. Esej Putina z 2021 roku przedstawia odrębność jako zachodni projekt i uzależnia akceptowalną suwerenność od partnerstwa z Rosją. Niezależna ukraińska podmiotowość znika z tej opowieści: wybory odrzucane przez Moskwę stają się dowodem obcej kontroli. „Denazyfikacja" Siergiejcewa posuwa tę samą logikę dalej, przekształcając tłumienie ukraińskiego bytu narodowego w rzekomy akt wyzwolenia.

[127] Aleksandr Dugin, rozmowa z zachodnimi dziennikarzami, marzec 2022 roku. Pełne nagranie anglojęzyczne, datowane na 5 marca 2022 roku (26 min 9 s); oryginalna publikacja na YouTube.

Pawieł Gubariew, prorosyjski przywódca separatystyczny z Siewierodoniecka we wschodniej Ukrainie, ogłosił się w 2014 roku „ludowym gubernatorem" Doniecka. Wzywał do rosyjskiej interwencji wojskowej i werbował bojowników separatystycznych; później przeniósł się do Rosji i mówił, że w marcu 2022 roku walczył w rosyjskich siłach zbrojnych pod Kijowem. W filmie rozpowszechnianym w październiku 2022 roku przedstawił wybór z niezwykłą dosadnością. Opisywał Ukraińców jako Rosjan opętanych przez diabła, zmianę ich przekonań przedstawiał jako leczenie i groził zabijaniem w razie odmowy. Początkowe zapewnienie, że przybywa przekonywać, a nie zabijać, prowadziło wprost do gróźb zabicia miliona, pięciu milionów lub wszystkich.[128]

[128] Tło: Rada UE, pozycja 82, The Moscow Times, 18 lutego 2026 roku. Pawieł Gubariew, film rozpowszechniany w październiku 2022 roku: fragment nagrania i datowany reportaż OstroV z 11 października. Sześć obrazów zachowuje angielskie napisy Russian Media Monitor i oryginalne oznaczenia; podpis podaje cały istotny fragment z klipu z napisami, wraz z jego początkowym i końcowym kontekstem.

Pawieł Gubariew: „przekonać” albo zabić

Pawieł Gubariew, październik 2022 roku. Sześć kadrów z wersji z angielskimi napisami przygotowanej przez Russian Media Monitor, projekt Julii Davis. Cały fragment, wraz ze zdaniami bezpośrednio przed sześcioma kadrami i po nich, brzmi: „To Rosjanie opętani przez diabła. Przychodzimy ich przekonać, a nie zabijać. Ale jeśli nie chcecie, żebyśmy zmienili wasze poglądy, zabijemy was. Zabijemy tylu z was, ilu będzie trzeba. Zabijemy 1 milion albo 5 milionów, możemy wytępić was wszystkich, dopóki nie zrozumiecie, że jesteście opętani i musicie zostać wyleczeni”.

Warunkowa forma ma zasadnicze znaczenie dla groźby. Ukraińcom oferuje się przetrwanie w zamian za porzucenie odrębnej tożsamości narodowej odrzucanej przez zdobywców; odmawiającym grozi fizyczne zniszczenie, potencjalnie obejmujące wszystkich. Przymusowe wcielenie i eksterminacja jawią się jako powiązane środki eliminowania ukraińskiego istnienia narodowego. **Groźba zniszczenia ludzi opierających się przymusowej asymilacji nie przestaje być ludobójcza dlatego, że jako drogę ucieczki oferuje się uległość.** Słowa Gubariewa jasno wyrażają jego własny zamiar eliminacji.

Autorytet religijny dostarczał także uzasadnienia obecnej wojny Rosji. W kazaniu z 25 września 2022 roku patriarcha Cyryl przedstawiał śmierć podczas wypełniania obowiązku wojskowego jako ofiarę zmywającą grzechy człowieka. Choć modlił się także o zakończenie walk, argument łączył duchowe odkupienie ze służbą wojskową w tej wojnie. O szerszym

wykorzystywaniu religii przez państwo rosyjskie zob. „Degenerate Russia: Religious persecution".

27 marca 2024 roku Światowy Rosyjski Sobór Ludowy, któremu przewodniczył Cyryl, przyjął deklarację nazywającą rosyjską inwazję „świętą wojną" — po rosyjsku „священная война" (*swiaszczennaja wojna*). Pełny tekst żąda, aby cała dzisiejsza Ukraina znalazła się w wyłącznej rosyjskiej strefie wpływów. Wzywa także do prawnego uznania jednego narodu rosyjskiego obejmującego Wielkorusinów, Ukraińców określanych jako „Małorusini" i Białorusinów. Jest to program polityczny wydany przez publiczne forum kierowane przez patriarchę, odrębny od uchwały Świętego Synodu. Jego roszczenia są jednak konkretne: obrona rzekomo wspólnego świata duchowego staje się uzasadnieniem odmowy Ukrainie niezależnego istnienia politycznego i narodowego.

Retoryka ta kolidowała też z zapewnieniami składanymi za granicą. 12 kwietnia 2024 roku Światowa Rada Kościołów przypomniała, że Cyryl powiedział jej sekretarzowi generalnemu w maju 2023 roku, iż odwołania do świętej wojny dotyczą sfery metafizycznej, a nie konfliktu zbrojnego. Rada odrzuciła nową deklarację i zapytała, czy wyraża ona stanowisko Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego. Zapewnień wobec zagranicznych rozmówców i uświęcania wojny w kraju nie dało się pogodzić przez samo nazywanie obu obroną pokoju.

Administracja kościelna ponownie podążyła za rozszerzaniem rosyjskiej władzy na Ukrainę. 7 czerwca 2022 roku Święty Synod Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego podporządkował eparchie dżankojską, symferopolską i teodozyjską na okupowanym Krymie bezpośrednio moskiewskiemu patriarsze i synodowi. Eparchie te należały do Ukraińskiego Kościoła Prawosławnego, historycznie związanego z Moskwą. Uchwała przywoływała apele ich biskupów i trudności w komunikowaniu się z Kijowem. Jej instytucjonalnym skutkiem było usunięcie władzy Kijowa i przekazanie administracji bezpośrednio Moskwie. Rozszerzenie rosyjskiej jurysdykcji kościelnej towarzyszyło więc okupacji nawet wewnątrz tradycji kościelnej wcześniej związanej z Patriarchatem Moskiewskim.

Represje dotykały także duchownych spoza tej hierarchii. W raporcie obejmującym wrzesień–listopad 2024 roku, punkty 70–73, Biuro Praw Człowieka ONZ udokumentowało ograniczenia wolności religijnej na terytorium okupowanym i odnotowało uwolnienie w czerwcu 2024 roku dwóch księży greckokatolickich przetrzymywanych od listopada 2022 roku. Jeden zgłosił tortury i złe traktowanie. Zob. także naszą zupę o prześladowaniach religijnych. Działania te różnią się od machiny przymusowego wcielenia z 1946 roku, lecz porównanie wskazuje powracający problem: kto może utrzymywać instytucję niezależną od Moskwy i co się dzieje, gdy ta niezależność przetrwa podbój terytorialny? Deklaracja ochrony religii nie może odeprzeć dowodów prześladowań ani usprawiedliwiać usunięcia ukraińskiej autonomii religijnej.

„Jedność" oznacza tu roszczenie do decydowania, które ukraińskie instytucje mogą istnieć niezależnie od Moskwy. Okoliczności historyczne się zmieniły, lecz żądanie polityczne

pozostaje rozpoznawalne: naród może zachować zatwierdzone formy życia religijnego, tracąc zarazem prawo organizowania tego życia na własnych zasadach.

3.6 Deportowanie i rusyfikowanie ukraińskich dzieci

Wywożenie dzieci przenosi atak na ukraiński byt narodowy na następne pokolenie. W dochodzeniu z marca 2026 roku Komisja Śledcza ONZ zweryfikowała przypadki dotyczące 1 205 dzieci deportowanych lub przemieszczonych z pięciu ukraińskich obwodów. Do tego czasu 80 procent dzieci w udokumentowanych przez nią przypadkach nie powróciło. Są to zweryfikowane przypadki, nie szacunek całkowitej liczby wywiezionych. Udokumentowała rosyjskie obywatelstwo, długoterminowe umieszczanie w rosyjskich rodzinach i instytucjach, bazy danych adopcyjnych i przeszkody w łączeniu rodzin. Były to rozwiązania służące dalszemu rozdzieleniu i włączaniu w rosyjskie życie. Komisja zakwalifikowała deportację i przymusowe przemieszczanie dzieci przez władze rosyjskie oraz ich wymuszone zaginięcia jako zbrodnie przeciwko ludzkości.

Większe liczby opisują inne populacje. W sprawozdaniu rocznym za 2024 rok, przywołanym przez sekretarza generalnego ONZ w 2025 roku, ukraiński parlamentarny rzecznik praw człowieka podał 19 546 dzieci przemieszczonych w obrębie okupowanej Ukrainy lub deportowanych do Rosji. Maria Lwowa-Biełowa, rosyjska prezydencka komisarz do spraw praw dziecka (*sic*)[129], twierdziła w sprawozdaniu rocznym swojego urzędu za 2022 rok, że do Rosji przybyło z Ukrainy, w tym okupowanego Donbasu, ponad 700 000 dzieci, większość z rodzicami lub innymi krewnymi. Żadnej z tych liczb nie można stosować zamiennie ze zweryfikowaną liczbą przypadków Komisji; rosyjska suma nie jest niezależnie ustaloną liczbą bezprawnych deportacji.

Moskwa przedstawia te przemieszczenia jako ewakuację i ochronę przed wojną — wojną, którą sama Rosja postanowiła prowadzić przeciwko Ukrainie. Komisja ustaliła jednak, że udokumentowane wywiezienia zasadniczo nie miały charakteru tymczasowego, odbywały się bez wymaganej zgody i nie były motywowane przede wszystkim potrzebami zdrowotnymi, leczeniem lub bezpieczeństwem. Deklaracja zapewniania dzieciom schronienia nie usprawiedliwia zatrzymywania ich z dala od rodzin i kraju.

Własne publiczne wypowiedzi Lwowej-Biełowej oświetlają zamierzoną przemianę. We wrześniu 2022 roku opisywała grupę dzieci z Mariupola, które śpiewały hymn Ukrainy i krytykowały Putina. Ich późniejsze umieszczenie w rosyjskich rodzinach, w tym we własnej, przedstawiała jako przemianę postaw w miłość do Rosji. Podczas spotkania z Putinem publicznie przyznała także, że „adoptowała" dziecko z Mariupola. Jej relacja traktowała ukraińską lojalność dzieci jako przeszkodę pokonaną dzięki nowemu wychowaniu.

[129] Tytuł jest oficjalny. Por. plan głodowy omówiony w podrozdziale 1.1.1: Herbert Backe, jeden z głównych architektów i organizatorów polityki głodzenia z 1941 roku, był sekretarzem stanu w Ministerstwie Wyżywienia i Rolnictwa Rzeszy, którym później kierował. Instytucja odpowiedzialna za żywność mogła organizować głodzenie; urząd powołujący się na prawa dzieci może organizować deportację i przymusową asymilację.

W wywiadzie wideo dla Empatia Manuchi z października 2025 roku, odrzucając zarzuty uprowadzania i rusyfikacji jako „mitologię", sama powiedziała „Я украла мариупольского ребёнка" — „Ukradłam dziecko z Mariupola". Opisywała miłość chłopca do Ukrainy i jego pragnienie, by nie mieszkać w Rosji, oraz to, jak powiedziała mu, że musi zmienić nastawienie.

Maria Lwowa-Biełowa. Kadr z fragmentu filmu UNITED24 z angielskimi napisami.

Humanitarian Research Lab Uniwersytetu Yale zidentyfikowało systematyczny program przymusowej adopcji i pieczy zastępczej, zainicjowany przez Putina i jego podwładnych z zamiarem rusyfikowania ukraińskich dzieci. Wywiezienie, narzucone obywatelstwo i zastępowanie więzi rodzinnych oraz narodowych tworzą w tym ujęciu całość. Pytanie dotyczy umyślnego przenoszenia dzieci poza wspólnotę, poprzez którą w przeciwnym razie dziedziczyłyby język, pamięć i przynależność.

Akta przypadków Komisji pokazują, co mogło to oznaczać w praktyce. Trzem nastoletnim chłopcom wydano rosyjskie paszporty. W przypadku niemowlęcia, dziewczynki deportowanej z Chersonia, dokumentacja adopcyjna i nowy akt urodzenia zastąpiły jej pierwotne imię i nazwisko oraz miejsce urodzenia nowymi danymi i miejscem urodzenia w obwodzie moskiewskim. Jej matka, rodzeństwo i opiekun pozostawali w Ukrainie. Zmiana zapisanego pochodzenia dziecka wykracza poza tymczasową ochronę.

Kościół pojawia się także w infrastrukturze przyjmującej dzieci zabrane z Ukrainy. Dochodzenie Yale z września 2025 roku wskazało placówkę religijną zarządzaną przez Rosyjski Kościół Prawosławny wśród 210 miejsc objętych badaniem.

Dlatego znaczenie ma artykuł II(e) konwencji w sprawie ludobójstwa. Wyraźnie obejmuje przymusowe przekazywanie dzieci z jednej chronionej grupy do drugiej; zabijanie dzieci nie jest warunkiem koniecznym. Trwałe rozdzielenie i zorganizowana asymilacja są dowodami istotnymi dla tego pytania. Nakazy MTK z marca 2023 roku przeciwko Putinowi i Lwowej-Biełowej dotyczą zbrodni wojennych bezprawnej deportacji i przemieszczania. Wybór tych zarzutów nie oznacza ustalenia, że zamiar ludobójczy nie występował. Vatnik Soup analizowała program deportacji dzieci i jego deklarowane cele narodowe w „Genocide in Ukraine".

Utrzymywanie dzieci przy życiu nie wyklucza ataku na przetrwanie grupy. Gdy dzieci są przymusowo przekazywane do innej grupy z wymaganym zamiarem zniszczenia, zastępowanie ich danych osobowych, edukacji i więzi narodowych może zerwać ciągłość wspólnoty, z której je zabrano. Rusyfikacja określa tożsamość mającą zastąpić ich ukraińską przynależność.

3.7 Stalin i Lenin w polityce pamięci Putina

Powrót Stalina do publicznej czci zmienia znaczenie upamiętniania. Gdy industrializacja, zwycięstwo i potęga państwa dominują w jego publicznym wizerunku, ludzie zabici lub wywłaszczeni pod jego rządami mogą stawać się niewygodnym zastrzeżeniem. Dla Ukrainy ma to szczególne konsekwencje: można sławić władcę odpowiedzialnego za głód, a ukraińską pamięć jego ofiar odrzucać jako wrogość wobec Rosji.[130]

Wpis rosyjskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych, 30 listopada 2022 roku: Maria Zacharowa zaprzecza, jakoby Hołodomor był wymierzony w grupę narodową, i przywołuje złe zbiory.

[130] Wcześniejsze oficjalne sformułowanie znajduje się w oświadczeniu Aleksandra Wołgariewa dla Stałej Rady OBWE z 24 listopada 2022 roku, PC.DEL/1772/22, s. 1: wydarzenia głodu „nie były skierowane przeciwko żadnemu konkretnemu narodowi". Angielskie tłumaczenie służb językowych OBWE, rozpowszechnione 25 listopada 2022 roku.

Ta rehabilitacja współistnieje z oficjalnym upamiętnianiem represji. 30 października 2017 roku Putin uczestniczył w odsłonięciu moskiewskiego Muru Smutku i mówił, że straszliwa przeszłość musi pozostać w pamięci narodowej, nie wymieniając Stalina. 15 maja 2025 roku na moskiewskiej stacji metra Taganskaja odsłonięto jednak odtworzoną płaskorzeźbę ku czci Stalina w ramach obchodów dziewięćdziesięciolecia metra. Kompozycja umieszcza go wśród wdzięcznych robotników i dzieci. Jej odtworzenie przywróciło ten dobrotliwy wizerunek systemowi transportu publicznego; przeciwnicy odpowiedzieli prezentowaniem wcześniejszych wypowiedzi Putina i Dmitrija Miedwiediewa potępiających represje. Spór ujawnia selektywny rozrachunek: żałoba po ofiarach może współistnieć z odnowioną czcią dla władcy i państwa, którym kierował.

Odtworzona płaskorzeźba ku czci Stalina na moskiewskiej stacji metra Taganskaja, odsłonięta 15 maja 2025 roku.

W pobliżu prywatne muzeum zimnej wojny Bunkier-42 stanowi kolejne miejsce publicznego kultu Stalina. W felietonie opublikowanym 23 maja 2025 roku moskiewski korespondent tygodnika Die Zeit Michael Thumann opisał film przypisujący Stalinowi wydanie rozkazu zbudowania bomb atomowej i wodorowej[131] i przedstawiający je jako gwarancję trwałej niezwyciężoności Rosji. Dwoje zwiedzających przy pulpicie sterowniczym uczestniczyło w symulowanym uderzeniu jądrowym na San Francisco. Przewodnik przedstawiał je jako odwet i zapewniał, że Rosja nigdy nie zaatakuje pierwsza. Thumann opisał także dzieci przy wejściu i regularne wizyty szkolne, restaurację oferującą potrawy związane z sowieckim kierownictwem oraz sklep sprzedający gadżety ze Stalinem, breloczki w kształcie bomb

[131] Sowieccy szpiedzy atomowi wykradli kluczowe tajemnice kierowanego przez Stany Zjednoczone projektu Manhattan. Klaus Fuchs i Theodore Hall przekazywali szczegółowe informacje o amerykańskiej konstrukcji bomby; kurierem Fuchsa był Harry Gold. Pierwsza sowiecka bomba atomowa, wypróbowana w 1949 roku, opierała się na tej amerykańskiej konstrukcji. Zob. MI5, *Klaus Fuchs*; Harvey Klehr and John Earl Haynes, *On the Trail of a Fourth Soviet Spy at Los Alamos*, *Studies in Intelligence*, 63, no. 3 (September 2019), pp. 1, 6. Uran pozyskiwano także dzięki pracy więźniów i kolonialnej eksploatacji zasobów: więźniowie wydobywali go dla ZSRR w Jáchymovie, w podporządkowanej Moskwie Czechosłowacji (zob. część 3.2, s. 90). Przemysł uranowy Kazachstanu rozwijano od lat pięćdziesiątych XX wieku, a poligon w Semipałatyńsku narażał pobliskie społeczności na opad promieniotwórczy.

jądrowych i kubek z Putinem. Jego relacja pokazuje, jak wizerunek dyktatora i widowisko masowej zagłady ludności cywilnej można opakować razem ze zwiedzaniem, posiłkiem i pamiątkami.[132]

Lenin zajmuje w tej selekcji inne miejsce. W przemówieniu z 21 lutego 2022 roku Putin przedstawiał nowoczesną Ukrainę jako twór Rosji bolszewickiej, a Lenina jako jej architekta. Po krytyce ukraińskiej dekomunizacji zagroził, że pokaże Ukrainie, co ten termin naprawdę znaczy. W tej argumentacji odwrócenie dziedzictwa Lenina mogło oznaczać likwidację samej ukraińskiej państwowości. Opowieść wymazuje ukraiński ruch republikański i jego walkę z podbojem bolszewickim. Ukraińska państwowość staje się darem Moskwy, którego prawomocność Moskwa może cofnąć.[133]

Selekcja jest więc podporządkowana imperialnej władzy bardziej konsekwentnie niż wierności doktrynie komunistycznej. Lenina można obwiniać za uznanie ukraińskiego bytu politycznego, podczas gdy Stalin dostarcza obrazu władzy centralnej, zasięgu terytorialnego i zwycięskiej mobilizacji. Niepodległość Ukrainy kwestionuje prawo, które Moskwa przypisuje sobie do decydowania, jakie części tego dziedzictwa Ukraińcy muszą przyjąć. Pamięć Hołodomoru potwierdza inny autorytet: ofiary i ich potomkowie należą do historii, która nie jest własnością państwa będącego następcą ich władców.

Budowa nowych pomników Stalina ma również mierzalną historię. Śledztwo Tochki z 2023 roku ustaliło daty ustawienia pomników ujętych w jej spisie. Odrębne zestawienie zgłoszonych odsłonięć autorstwa Agentstwa naliczyło osiem w 2024 roku i co najmniej dziewięć w pierwszych pięciu miesiącach 2025 roku, z wyłączeniem okupowanego terytorium Ukrainy.

[132] Michael Thumann, *Ein Zweitschlag auf San Francisco. Danach eingelegte Gurken*, *Die Zeit*, 23 maja 2025 roku. Relacja z wizyty, przywołana ze względu na sposób prezentacji muzeum. Bunkier-42 ma odrębne wejście od ulicy. Oparta na archiwach historia GO-42 z 26 października 2022 roku, zaktualizowana 21 marca 2023 roku, wskazuje na instalację łączności i kwestionuje późniejsze prezentacje gabinetu Stalina i sali odpalania broni jądrowej jako opisy jego pierwotnej funkcji.

[133] Przekazanie z 1954 roku przeniosło obwód krymski z Rosyjskiej FSRR do Ukraińskiej SRR za pośrednictwem instytucji sowieckich; nie stworzyło Ukrainy ani nie uczyniło Krymu odwoływalnym osobistym darem. Rosja następnie uznała istniejące granice w artykule 2 traktatu o przyjaźni, współpracy i partnerstwie z 31 maja 1997 roku. Putin podpisał traktat o ukraińsko-rosyjskiej granicy państwowej w Kijowie 28 stycznia 2003 roku oraz ustawę ratyfikacyjną, ustawę federalną nr 24-FZ z 22 kwietnia 2004 roku; traktat wszedł w życie 23 kwietnia 2004 roku (UNTS, t. 3161, nr 54132). Traktat ten wytyczał granicę lądową; wcześniejsze uznanie istniejących granic Ukrainy obejmowało Krym. Spory o motywy wewnętrznego sowieckiego przekazania nie mogą wymazać późniejszych zobowiązań między niepodległymi państwami. Rosyjska formuła «ошибка Хрущёва» — *oszybka Chruszczowa*, „błąd Chruszczowa” — ujmuje przynależność do Ukrainy jako rosyjski błąd, który Moskwa ma odwrócić. Południowoafrykańsko-amerykański przedsiębiorca Elon Musk powtórzył angielskie wyrażenie we wpisie z 3 października 2022 roku, proponując, by Krym formalnie należał do Rosji. Watnik Roger Waters poszedł dalej: w wywiadzie dla *Daily Telegraph* z 8 lutego 2023 roku zakwestionował status Ukrainy jako kraju, mówiąc, że „istnieje dopiero od Chruszczowa, od 1956 roku”. Najwyraźniej myli to przekazanie Krymu ze stworzeniem całej Ukrainy, a nawet rok przekazania podaje błędnie: 1954, nie 1956.

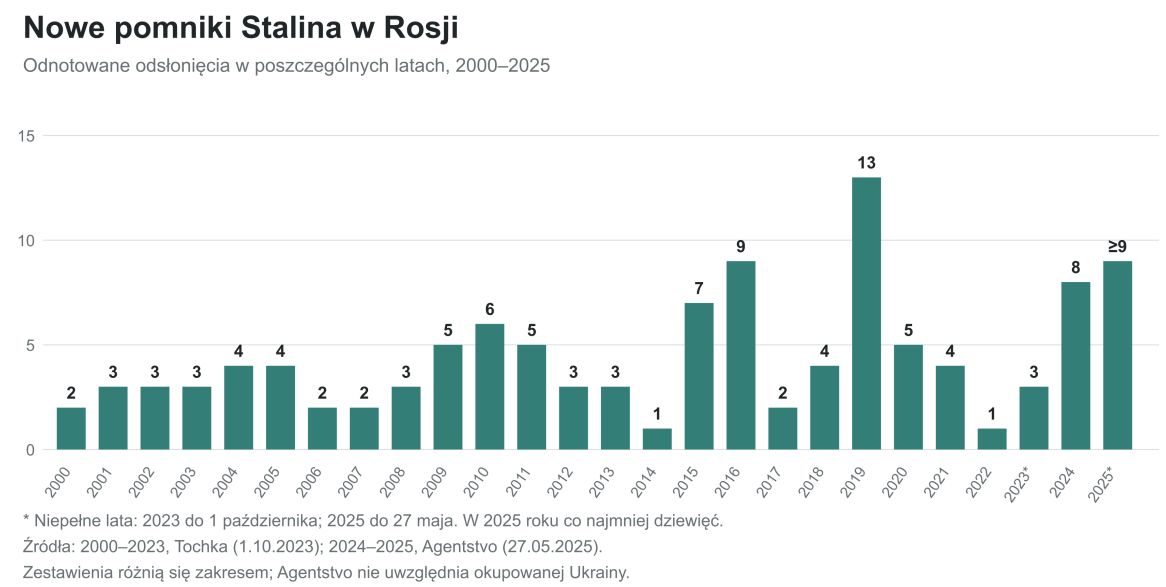

Zgłoszone instalacje pomników Stalina, 2000–2025. Źródła i zakres wskazano w uwagach do wykresu; gwiazdki oznaczają niepełne lata.

Usuwanie pomników Lenina w Ukrainie (*Leninopad*) trwało przez kilka dziesięcioleci. Badanie historyczne Płochija śledzi wcześniejsze fale na zachodzie i w centrum przed obaleniami związanymi z rewolucją godności[134]. Ukraiński Instytut Pamięci Narodowej informował o usunięciu 1 320 pomników Lenina podczas dekomunizacji. Te późniejsze rozbiórki kontynuowały proces rozpoczęty w okolicach uzyskania niepodległości.

Dla Ukraińców dziedzictwo polityczne opisane w podrozdziale 2.5.1 łączy te pomniki z utratą niepodległości, dyktaturą komunistyczną i powracającymi klęskami głodu. Lenin i Stalin reprezentowali kolejne etapy porządku podporządkowującego ukraińskie życie, żywność i wybór polityczny władzy skupionej w Moskwie. Leninopad mógł więc wyrażać jednoczesne odrzucenie dyktatury komunistycznej i rosyjskiej dominacji imperialnej oraz odmowę oddawania czci władcom kojarzonym z głodem i represjami.

[134] Zob. Vatnik Soup, „Euromaidan: The Revolution of Dignity” (zupa 123) oraz *Euromaidan: Revolution of Dignity*, Dossier pamięci historycznej, w przygotowaniu.

Usuwanie pomników Lenina w Ukrainie, lata 90.–2017

Odnotowane usunięcia posągów i pomników Lenina w Ukrainie

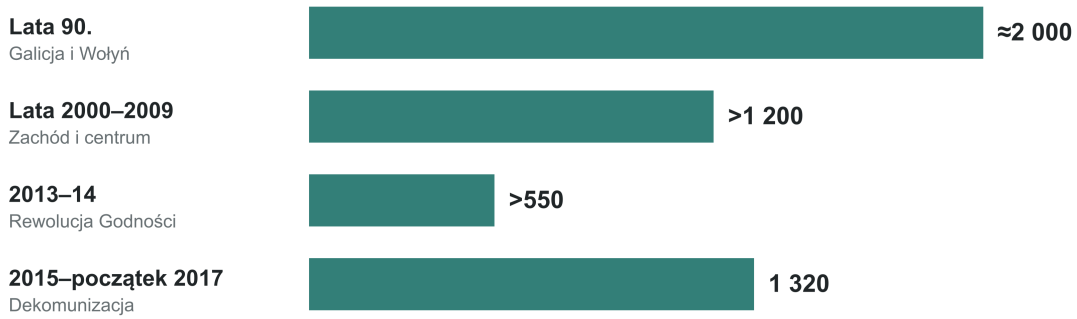

Każdy słupek dotyczy wskazanego okresu i obszaru. Zaznaczono przybliżone szacunki i podane sumy.
Źródła: lata 90.–2014, Harvard MAPA (2017); 2015–początek 2017, UINP (sprawozdanie za 2016 rok).

Usuwanie pomników Lenina w kolejnych okresach. Słupki zachowują przybliżone liczby, zasięg geograficzny i raportowane sumy ze swoich źródeł.

Leninopad — upadek Leninów

Leninopad — „upadek Leninów" — stał się nazwą fali usuwania pomników Lenina związanej z ukraińską rewolucją godności. Obalenie pomnika koło kijowskiego Rynku Besarabskiego 8 grudnia 2013 roku stało się jej symbolem. Usuwanie rozpoczęło się w okolicach uzyskania niepodległości, szczególnie w zachodniej Ukrainie; wstrząs lat 2013–14 przyspieszył proces, po którym nastąpiły ustawy dekomunizacyjne z 2015 roku.

Przez dziesięciolecia powtarzane wizerunki Lenina znaczyły przestrzeń publiczną autorytetem państwa sowieckiego. Po usunięciu posągi zyskiwały bardzo różne dalsze losy: przechowywane w piwnicach, rozrzucone po ogrodach, rozbite na fragmenty lub przekształcone w inne postacie. Miejsca, do których trafiły, ujawniały praktyczne pytanie stojące za sporem politycznym: co Ukraińcy powinni zrobić z przedmiotami, poprzez które władza sowiecka przedstawiała samą siebie?[135]

W Odessie Ołeksandr Miłow nadał jednemu Leninowi szczególnie nieoczekiwane dalsze życie, przekształcając go w innego imperialnego złoczyńcę, tym razem fikcyjnego: Dartha Vadera. Znana monumentalna postać pozostała na cokole, teraz w hełmie i pelerynie Vadera. Pomnik wzniesiony, by budzić szacunek, stał się okazją do śmiechu.

Odessa, 21 listopada 2015 roku. Pomnik Lenina przekształcony w Dartha Vadera przez Ołeksandra Miłowa na fabrycznym dziedzińcu.

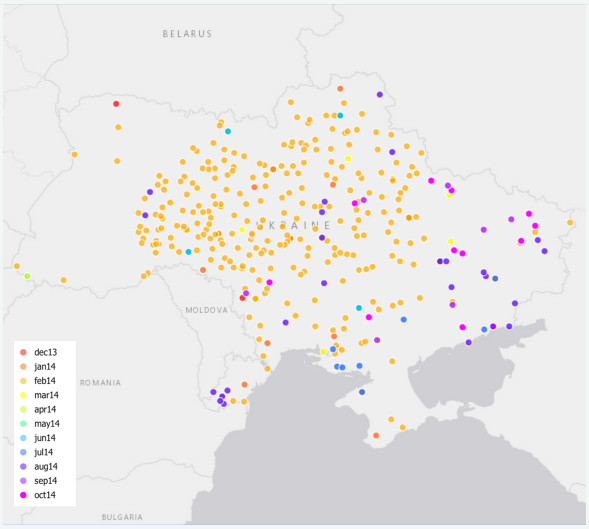

Zarejestrowane usunięcia, grudzień 2013–październik 2014 roku. Każdy punkt oznacza posąg; kolory wskazują miesiąc. Wiele wcześniejszych usunięć na zachodzie przypada poza tym okresem. Zobacz oryginalną mapę.

[135] Niels Ackermann i Sébastien Gobert, *Looking for Lenin* (FUEL, 2017), fotografie Ackermanna i teksty Goberta. Zob. projekt fotograficzny. Serhij Płochij odnotowuje, że aktywiści, którzy uszkodzili kijowski pomnik Lenina 30 czerwca 2009 roku, uzasadniali działanie dekretem Juszczenki o sowieckiej odpowiedzialności za Hołodomor: *Goodbye Lenin: A Memory Shift in Revolutionary Ukraine*, s. 3 pliku PDF, przyp. 3.

Pomniki, usuwanie i okupacja

Kijów, 8 grudnia 2013 roku. Pusty cokół Lenina po obaleniu pomnika przez protestujących podczas rewolucji godności.

Zaporoże, 25 listopada 2017 roku. Rozbite popiersie Stalina przyniesiono pod pomnik ofiar Hołodomoru w dniu pamięci.

Heniczesk, kwiecień 2022 roku. Pomnik Lenina ustawiony pod rosyjską okupacją stał przed budynkiem administracji.

Melitopol, 8 maja 2025 roku. Rosyjska partia komunistyczna odsłoniła popiersie Stalina za zgodą administracji okupacyjnej.

3.8 Przepisy dotyczące pamięci, przepisywanie historii i niszczenie książek

Walka o historię ma także siłę prawną. Rosyjskie poprawki konstytucyjne z 2020 roku uczyniły ochronę „prawdy" historycznej zobowiązaniem państwa. Jak wyjaśnia przegląd ustawodawstwa Human Rights Watch, artykuł 354.1 kodeksu karnego, wprowadzony w 2014 roku pod hasłem rehabilitacji nazizmu, karze również publiczne rozpowszechnianie świadomie „fałszywych" informacji o działaniach sowieckich podczas drugiej wojny światowej. Ustawa podpisana 1 lipca 2021 roku zakazała publicznego zrównywania wojennych celów, decyzji lub działań sowieckiego kierownictwa i wojska z celami, decyzjami lub działaniami nazistowskich Niemiec i ich sojuszników. Zakazała też negowania decydującej roli narodu sowieckiego w pokonaniu nazistowskich Niemiec oraz przypisywanej ZSRR misji humanitarnej wyzwalania Europy. Kary administracyjne wprowadzone w 2022 roku obejmowały areszt do piętnastu dni.

Przepisy te mają praktyczne konsekwencje. Pierwszą osobą skazaną na podstawie artykułu 354.1 był Władimir Łuzgin, mechanik samochodowy z Permu, który w 2014 roku udostępnił

artykuł o Ukraińskiej Powstańczej Armii. Udostępniony tekst omawiał współpracę sowiecko-niemiecką i rozbiór Polski. W 2016 roku Sąd Najwyższy Rosji utrzymał grzywnę 200 000 rubli, traktując stwierdzenia jako świadomie fałszywe informacje o sowieckich działaniach podczas wojny i sprzeczne z wyrokiem norymberskim. Międzynarodowa Federacja Praw Człowieka (FIDH) zauważa, że Norymberga nie orzekała o sowieckiej inwazji na Polskę. 15 maja 2025 roku Europejski Trybunał Praw Człowieka stwierdził naruszenie wolności wypowiedzi w sprawie Łuzgina, rozpatrywanej wraz z innymi skargami w *Kashapov and Others v. Russia*.[136]

W 2022 roku opozycyjny polityk Leonid Gozman otrzymał kolejne piętnastodniowe kary aresztu za wpisy porównujące Stalina do Hitlera i sowiecki kontrwywiad do SS. Ochrona narracji zwycięstwa sięga więc dyskusji o sowieckich zbrodniach. Pokonanie nazizmu staje się podstawą ograniczania krytycznej analizy dziejów innej dyktatury.

Kontrola zaczyna się też przed publikacją, od dostępu do dowodów. Raport FIDH z 2021 roku odnotował, że decyzja z 2014 roku przedłużyła do 2044 roku utajnienie większości dokumentów sowieckich służb bezpieczeństwa z lat 1917–91. Historycy napotykali również ograniczenia kopiowania oraz powoływanie się na prywatność w celu ukrywania nazwisk urzędników uczestniczących w represjach. Michaiła Supruna ścigano za zbieranie informacji o deportowanych do księgi pamięci. W *Suprun and Others v. Russia* z 18 czerwca 2024 roku Europejski Trybunał Praw Człowieka uznał, że ograniczenia dostępu do archiwów i badań historycznych naruszały artykuł 10. Odrzucił uzasadnienie utajniania działalności zawodowej urzędników uczestniczących w represjach sprzed dziesięcioleci.[137] Takie zapisy łączą ofiary z odpowiedzialnymi instytucjami i osobami; utrudnianie ich badania komplikuje rozliczenie.

Atakowano także niezależne instytucje pamięci. 28 grudnia 2021 roku Sąd Najwyższy Rosji nakazał likwidację Międzynarodowego Memoriału; następnego dnia Moskiewski Sąd Miejski nakazał zamknięcie siostrzanego Centrum Praw Człowieka Memoriał. W postępowaniach powoływano się na przepisy o agentach zagranicznych; centrum praw człowieka mierzyło się także z zarzutami usprawiedliwiania terroryzmu i ekstremizmu. Zaatakowane instytucje były odrębne, lecz ich praca łączyła dokumentowanie dawnych represji z obroną ludzi prześladowanych współcześnie. Oficjalne pomniki mogły pozostać, podczas gdy niezależne organizacje traciły prawną przestrzeń kwestionowania państwowej wersji historii.

Ograniczenia dotknęły również międzynarodowych badań historycznych. 18 czerwca 2024 roku Fundacja Maxa Webera ogłosiła, że Rosja uznała Niemiecki Instytut Historyczny w Moskwie za „organizację niepożądaną”. Po pełnoskalowej inwazji w 2022 roku instytut zawiesił już programy stypendialne, współpracę instytucjonalną z rosyjskimi instytucjami państwowymi i wydarzenia, utrzymując zarazem usługi, w tym bibliotekę, aby zachować

[136] FIDH, *Russia: “Crimes Against History”*, czerwiec 2021, nr 770a, §17, s. 10. Późniejsze rozstrzygnięcie: Europejski Trybunał Praw Człowieka, *Kashapov and Others v. Russia*, 15 maja 2025 roku, §§7–10 i załącznik, pozycja 22 (skarga 17942/17). Niemcy zaatakowały Polskę 1 września 1939 roku; Związek Sowiecki dokonał inwazji od wschodu 17 września: chronologia USHMM.

[137] FIDH, *Russia: “Crimes Against History”*, §§50–57, s. 18–21, i §78, s. 28. Europejski Trybunał Praw Człowieka, *Suprun and Others v. Russia*, 18 czerwca 2024 roku (prawomocny 18 września 2024 roku), zwłaszcza §§99–104 i rozstrzygnięcie dotyczące artykułu 10.

kontakt naukowy. 7 listopada 2024 roku rada fundacji postanowiła go zamknąć.[138] Zamknięcie dodatkowo zawęziło instytucjonalną przestrzeń niezależnych badań i międzynarodowej wymiany dotyczącej historii rosyjskiej i sowieckiej.

W Permie-36, muzeum na terenie dawnego obozu Gułagu, kontrola państwowa zachowała instytucję, zmieniając jej interpretację. FIDH udokumentowała przejęcie przez władze regionalne w 2014 roku, usunięcie niezależnej organizacji zarządzającej i zmiany wystaw pomniejszające znaczenie więźniów politycznych i sowieckich dysydentów. Usuniętą organizację uznano następnie za agenta zagranicznego i rozwiązano w 2016 roku.[139] Muzeum może pozostawać otwarte, podczas gdy ludzie, którzy opracowali jego niezależną narrację, tracą prawo jej opowiadania.

Ryzyko osobiste widać w sprawie Jurija Dmitrijewa. Historyk Memoriału pomagał odkryć Sandarmoch i zidentyfikować ofiary stalinowskich egzekucji. Aresztowany w 2016 roku, był ścigany za przestępstwa seksualne i zaprzeczał oskarżeniom. FIDH i eksperci ONZ wyrażali obawy o rzetelność i polityczny cel postępowań; w grudniu 2021 roku jego wyrok podwyższono do piętnastu lat. Tymczasem w latach 2018–19 wspierane przez państwo Rosyjskie Towarzystwo Wojskowo-Historyczne prowadziło wykopaliska w Sandarmochu, propagując twierdzenie, że pochowano tam sowieckich jeńców wojennych rozstrzelanych przez wojska fińskie. FIDH opisała to jako próbę reinterpretacji miejsca terroru stalinowskiego.[140] Omówieni wyżej ukraińscy pisarze i artyści straceni w tym miejscu czynią Sandarmoch częścią historii kultury Ukrainy, a także miejscem pamięci sowieckich represji.

Kontrolę nad nauczaniem i kulturą publiczną ustanowiono w Rosji przed pełnoskalową inwazją. FIDH krytykowała Jednolity Standard Historyczno-Kulturowy z 2014 roku za datowanie wejścia ZSRR do drugiej wojny światowej na czerwiec 1941 roku, co zaciemniało współpracę z nazistowskimi Niemcami w latach 1939–41. Dokumentowała także presję na uczniów i nauczycieli uczestniczących w konkursie esejów historycznych Memoriału. Uznanie akademickie i publiczne prezentacje podlegały podobnym ingerencjom: władze odmówiły Kiriłłowi Aleksandrowowi stopnia doktorskiego mimo zatwierdzenia go przez radę naukową i cofnęły licencję na wyświetlanie *The Death of Stalin* w 2018 roku.[141] To, co można było badać, nauczać lub pokazywać, podporządkowano interesom politycznym państwa.

W okupowanej Ukrainie kontrola nad historią wkracza do klasy szkolnej. Dochodzenie Human Rights Watch z 2024 roku dokumentowało narzucanie rosyjskich programów i języka nauczania, podręczników usprawiedliwiających inwazję oraz przymus wobec nauczycieli i

[138] Max Weber Stiftung, *Stellungnahme der Max Weber Stiftung zur Listung des Deutschen Historischen Instituts Moskau als „unerwünschte Organisation“ in Russland*, 18 czerwca 2024 roku; *Geschichte*, wpis za 2024 rok, odnotowujący decyzję o zamknięciu z 7 listopada 2024 roku. Czerwcowy komunikat opisuje wcześniejsze ograniczenie działalności instytutu w związku z wojną i dalsze działanie biblioteki; decyzja o zamknięciu była odrębnym, późniejszym wydarzeniem.

[139] FIDH, *Russia: “Crimes Against History”*, §74, s. 26.

[140] FIDH, *Russia: “Crimes Against History”*, §§80–83, s. 29–30, i §95, s. 34–35. Zob. także komunikat ekspertów ONZ w sprawie Dmitrijewa i Sandarmochu, 26 stycznia 2021 roku. Chronologia późniejszego wyroku: PEN International, „Yuri Alexeyevich Dmitriev”, odnotowująca podwyższenie do piętnastu lat 27 grudnia 2021 roku i zatwierdzenie 22 marca 2022 roku.

[141] FIDH, *Russia: “Crimes Against History”*, §§47–49, s. 16–18, i §§101–103, s. 36–37.

rodziców stawiających opór. Sama ukraińska nauka zdalna mogła sprowadzać karę. Edukacja patriotyczna i wojskowa ma także przygotowywać dzieci na okupowanym terytorium do służby w rosyjskich siłach zbrojnych i instytucjach państwowych. Program narzucony przez okupanta uczy dzieci, do jakiego kraju rzekomo należą, ograniczając zarazem dostęp do języka i historii ich własnej wspólnoty.

Książki są także fizycznie usuwane. W świadectwach opublikowanych przez East SOS 30 września 2025 roku nauczycielka z Biłokurakynego opisywała konfiskowanie ukraińskich książek; literaturę patriotyczną i dotyczącą Hołodomoru znoszono do piwnicy. Ich dalszy los pozostawał nieznany. Inni świadkowie, z Hreczyszkynego i rejonu starobielskiego, opisywali palenie książek w kotłowniach lub na terenach szkół w latach 2022–23. East SOS zmieniło lub utajniło nazwiska świadków dla ich bezpieczeństwa. Zbiór odnotowuje również ludzi ukrywających książki biblioteczne w domach: próba wyeliminowania kultury wywołuje także wysiłki jej zachowania.

Spalone ukraińskie podręczniki, w tym książka Historia Ukrainy. Fotografia przedstawiona jako pochodząca z okupowanego obwodu ługańskiego, opublikowana 12 kwietnia 2024 roku.

Rosyjskie podręczniki dostarczone przez władze okupacyjne do szkoły w Borowej w obwodzie charkowskim. Fotografia z listopada 2022 roku.

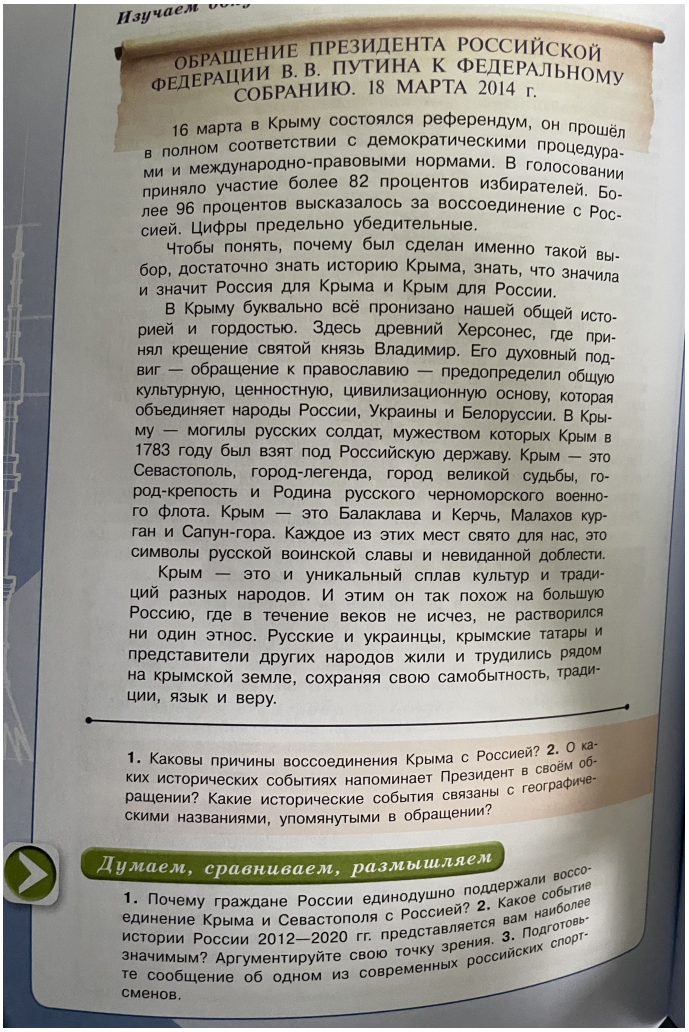

Изучаем

ОБРАЩЕНИЕ ПРЕЗИДЕНТА РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ В. В. ПУТИНА К ФЕДЕРАЛЬНОМУ СОБРАНИЮ. 18 МАРТА 2014 г.

16 марта в Крыму состоялся референдум, он прошёл в полном соответствии с демократическими процедурами и международно-правовыми нормами. В голосовании приняло участие более 82 процентов избирателей. Более 96 процентов высказалось за воссоединение с Россией. Цифры предельно убедительные.

Чтобы понять, почему был сделан именно такой выбор, достаточно знать историю Крыма, знать, что значила и значит Россия для Крыма и Крым для России.

В Крыму буквально всё пронизано нашей общей историей и гордостью. Здесь древний Херсонес, где принял крещение святой князь Владимир. Его духовный подвиг — обращение к православию — предопределил общую культурную, ценностную, цивилизационную основу, которая объединяет народы России, Украины и Белоруссии. В Крыму — могилы русских солдат, мужеством которых Крым в 1783 году был взят под Российскую державу. Крым — это Севастополь, город-легенда, город великой судьбы, город-крепость и Родина русского черноморского военного флота. Крым — это Балаклава и Керчь, Малахов курган и Сапун-гора. Каждое из этих мест свято для нас, это символы русской воинской славы и невиданной доблести.

Крым — это и уникальный сплав культур и традиций разных народов. И этим он так похож на большую Россию, где в течение веков не исчез, не растворился ни один этнос. Русские и украинцы, крымские татары и представители других народов жили и трудились рядом на крымской земле, сохраняя свою самобытность, традиции, язык и веру.

1. Каковы причины воссоединения Крыма с Россией? **2.** О каких исторических событиях напоминает Президент в своём обращении? Какие исторические события связаны с географическими названиями, упомянутыми в обращении?

Думаем, сравниваем, размышляем

1. Почему граждане России единодушно поддержали воссоединение Крыма и Севастополя с Россией? **2.** Какое событие истории России 2012—2020 гг. представляется вам наиболее значимым? Аргументируйте свою точку зрения. **3.** Подготовьте сообщение об одном из современных российских спортсменов.

Podręcznik historii pozostawiony w szkole w Borowej, sfotografowany w listopadzie 2022 roku. Reprodukuje przemówienie Putina z 18 marca 2014 roku i pyta uczniów, dlaczego obywatele Rosji jednomyślnie poparli „ponowne zjednoczenie" Krymu i Sewastopola z Rosją.

Atakowano również miejsca pamięci w Rosji. W maju 2020 roku z budynku dawnych sowieckich służb bezpieczeństwa w Twerze usunięto dwie tablice upamiętniające ofiary wielkiego terroru i zbrodni katyńskiej. Lokalni urzędnicy kwestionowali ich podstawę historyczną mimo wcześniejszej oficjalnej zgody. FIDH odnotowała także utrudnianie działań i wandalizm wobec projektu Ostatni Adres, którego niewielkie tablice podają nazwiska ludzi aresztowanych i zabitych przez państwo sowieckie. W 2018 roku Moskwa na krótko wycofała zgodę na organizowaną przez Memoriał uroczystość Przywracania Imion, po czym ustąpiła po publicznym proteście.[142] Usuwanie znaków pamięci i utrudnianie upamiętnień osłabia związek między indywidualnymi ofiarami a zwykłymi miejscami, w których żyły lub zostały zabite.

Publiczną pamięć Hołodomoru zaatakowano bezpośrednio. 19 października 2022 roku rozebrano pomnik jego ofiar w okupowanym Mariupolu. Przedstawicielka prorosyjskiej organizacji Młoda Republika broniła usunięcia jako zniszczenia „символ политического дезинформирования" — „symbolu politycznej dezinformacji". W okupowanym Ługańsku pomniki ofiar Hołodomoru i ofiar represji stalinowskich zniszczono 17 lipca 2024 roku. Negowanie zyskało materialny wyraz: usunięto same miejsca, w których ludzie mogli upamiętniać zmarłych.

Ukraińskie książki, szkoły i pomniki atakowane pod okupacją są środkami, poprzez które wspólnota narodowa przekazuje własną opowieść o sobie. Ich wymazywanie należy umieścić obok wywożenia i rusyfikacji dzieci: jedno i drugie atakuje możliwość odrębnej ukraińskiej przyszłości. Odczytywane wraz z zabijaniem, przymusowym przekazywaniem dzieci i jawnymi groźbami eksterminacji środki te pomagają wskazać wspólnotę narodową, której dalsze istnienie jest atakowane.

Tłumienie zapisu historycznego wspomaga też negowanie za granicą. W marcu 2026 roku rosyjskie MSZ rozpowszechniło odrzucenie Hołodomoru przez Miedwiediewa jako sfabrykowanego. Gdy świadkowie są dyskredytowani, a alternatywne relacje usuwane, zewnętrzni odbiorcy napotykają publiczną narrację już ukształtowaną przez przymus. **Powraca niebezpieczeństwo zilustrowane przez Duranty'ego: autorytet i osiągnięcia państwa można uczynić ważniejszymi niż świadectwa jego ofiar. Ukraińska pamięć opiera się temu autorytetowi, zachowując nazwiska, świadectwa i instytucje, poprzez które Ukraińcy mogą opowiadać własną historię.**

[142] FIDH, *Russia: "Crimes Against History"*, §§107–110, s. 37–39; o Przywracaniu Imion, §59, s. 22.

Wołodymyr i Ołena Zełenscy oddają cześć ofiarom przy „Gorzkiej pamięci dzieciństwa", Kijów, 23 listopada 2024 roku.

Zakończenie

Miliony ludzi zmarły w Ukrainie, gdy realizowano politykę odbierającą gospodarstwom domowym żywność i blokującą im drogi przetrwania. Dla dotkniętych nią osób kontyngent zbożowy nie był abstrakcją ekonomiczną: mógł rozstrzygać, czy dzieci zjedzą, czy pozostanie ziarno na kolejne zbiory i czy rodzina przeżyje. Pamięć Hołodomoru zaczyna się od tych istnień i wspólnot rozbitych wokół nich.

Dowody przemawiają za uznaniem Hołodomoru za ludobójstwo: umyślne pozbawianie żywności stało się narzędziem ataku na ukraińskie życie narodowe. Kierownictwo wiedziało, że ludzie umierają z głodu. Represyjne konfiskaty i ograniczenia ucieczki jednak trwały, a polityka dostaw wiązała się z oskarżeniami o ukraińską nielojalność i odwracaniem ukrainizacji. Istnienie innych sowieckich ofiar nie uzasadnia traktowania ukraińskiej katastrofy jako niezawinionego wypadku. Przeciwnie: gotowość reżimu do wykorzeniania lub niszczenia całych społeczności czyni to wyjaśnienie mniej wiarygodnym. Niszczenie wspólnot wiejskich pustoszyło także rodziny, język i instytucje, poprzez które trwała kultura narodowa. Dezorganizacja rolnictwa wyjaśnia część kryzysu; nie unieważnia wyborów, które przekształciły głód w narzędzie niszczenia narodu.

Uznanie tego celu nie wymaga wyboru jednego wyjaśnienia sowieckiej przemocy. Przymusowa transformacja gospodarcza, nieograniczona władza polityczna i dominacja imperialna wzajemnie się wzmacniały. Państwo kontrolujące produkcję kontrolowało także publiczną opowieść o jej skutkach; ostrzeżenia można było tłumić, a zastrzeżenia przedstawiać jako sabotaż lub nacjonalizm. Rozróżnienia między głodem, democydem a ludobójstwem mają znaczenie; spór o klasyfikację nie może jednak zmienić tych decyzji w niezawiniony wypadek. Osiągnięcia przemysłowe nie mogą też anulować odpowiedzialności tych, którzy podporządkowali przetrwanie priorytetom państwa.

Reakcja międzynarodowa pokazuje, dlaczego walka o dowody ma znaczenie: ci, którzy wiedzieli o masowej śmierci głodowej, także stawali przed wyborem moralnym. Ludzie poza Związkiem Sowieckim mogli dowiedzieć się o śmierci głodowej, a mimo to znajdować powody, by ją tolerować. Relacje Duranty'ego łączyły umniejszanie z usprawiedliwianiem: zaciemniały skalę cierpienia, przedstawiając zarazem ofiary jako akceptowalny koszt socjalistycznej transformacji. Cele dyplomatyczne, możliwości handlowe i nadzieje ideologiczne mogły czynić tę wersję wygodną, choć dotyczyły różnych podmiotów i motywów. Negowanie oferowało więc więcej niż zapewnienie, że katastrofa się nie dzieje.

Mogło także zwalniać czytelników z obowiązku przejmowania się katastrofą, co do której mieli powody sądzić, że jest rzeczywista. Walter Duranty, nagrodzony Pulitzerem *protowatnik*, pomagał uczynić ukraińską śmierć głodową znośną dla zagranicznych odbiorców; **dzisiejsi watnicy zachęcają do tej samej obojętności, gdy Ukraińcy są bombardowani i torturowani, ich wspólnoty okupowane, a dzieci deportowane.** Poprzez negowanie, umniejszanie, eufemizm, racjonalizację, obwinianie ofiar, odwracanie

uwagi i fałszywe zrównania można za pomocą argumentacji wymazać nawet obowiązek troski i działania.

Przywłaszczanie plonów, przymuszanie instytucji religijnych, tłumienie ukraińskiej edukacji i usunięcie pomnika ofiar Hołodomoru nadają konfliktowi o historię bezpośrednie znaczenie. Oficjalnemu zaprzeczaniu, że Hołodomor był wymierzony w określony naród, towarzyszą ponowne ataki na niezależne istnienie Ukrainy. Pytanie stawiane przez pamięć wykracza więc poza reputację Stalina: kto ma prawo rządzić ukraińską ziemią, podtrzymywać ukraińskie instytucje i opowiadać ukraińską historię?

Ukraińcy nadal odpowiadają poprzez przetrwanie, opór i zachowywanie świadectw. Rodziny, świadkowie, badacze i wspólnoty zachowali nazwiska, język i wiedzę mimo prób ich uciszenia. Ich praca przywraca ludzi i doświadczenia, które oficjalne relacje próbowały wymazać. **W tym Dniu Pamięci Ofiar Hołodomoru oddanie czci tym, którym odebrano życie, potwierdza także prawo dzisiejszych Ukraińców do życia, do życia w wolności i do decydowania o własnej przyszłości.**

Świece i kłosy zboża w Dniu Pamięci Ofiar Hołodomoru, Lwów, 23 listopada 2013 roku.

Bibliografia i źródła

Polecane lektury

Osobom pragnącym pogłębić wiedzę o Hołodomorze, jego radzieckim kontekście i jego dzisiejszym znaczeniu polecamy poniższe prace. Pierwsze trzy stanowią najszersze wprowadzenie. Pozostałe tytuły pogrupowano tematycznie, wymieniając na początku najważniejsze prace z każdej dziedziny.

Na początek

1. Anne Applebaum — *Red Famine: Stalin's War on Ukraine*

Główna narracyjna lektura towarzysząca opracowaniu o Hołodomorze: kolektywizacja, konfiskaty żywności, blokowanie ucieczki i atak na ukraińskie życie narodowe, przedstawione na podstawie dokumentów i osobistych świadectw.

2. Timothy Snyder — *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin*

Radzieckie i nazistowskie masowe zabijanie w Europie Wschodniej. Snyder łączy głód, okupację i Zagładę, analizując różne polityki, zamiary i ofiary obu reżimów.

3. Serhii Plokhy — *The Gates of Europe: A History of Ukraine*

Dłuższe dzieje Ukrainy: rywalizujące imperia, zmieniające się granice, język i walki o niepodległość. Podstawa do zrozumienia ukraińskiego życia narodowego, przetrwania i podmiotowości politycznej.

Klęska głodu i władza radziecka

1. Bohdan Klid i Alexander J. Motyl, redaktorzy — *The Holodomor Reader: A Sourcebook on the Famine of 1932–1933 in Ukraine*

Dokumenty, korespondencja, świadectwa, badania naukowe i oceny prawne. Najlepszy punkt wyjścia do bezpośredniego badania dowodów, w tym decyzji kierownictwa i Lemkinowskiej analizy niszczenia narodu.

2. R. W. Davies i Stephen G. Wheatcroft — *The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933*

Szczegółowa rekonstrukcja zbiorów, skupu i polityki rolnej. Warto czytać równolegle z Applebaum, aby porównać wyjaśnienia kryzysu, odpowiedzialności kierownictwa i kształtowania się zamiaru.

3. Robert Conquest — *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*

Wpływowe wczesne opracowanie o kolektywizacji i terrorze głodowym, uwzględniające ukraiński wymiar narodowy. Warto zestawić je z późniejszymi badaniami archiwalnymi i demograficznymi, aby prześledzić rozwój debaty historycznej.

4. Terry Martin — *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*

Radziecka polityka narodowościowa, ukrainizacja i odwrót od niej. Martin bada, jak to samo państwo mogło wspierać języki narodowe, elity i instytucje, kontrolować je, a następnie atakować.

5. Elena Osokina — *Stalin's Quest for Gold: The Torgsin Hard-Currency Shops and Soviet Industrialization*

Jak niedobory i głód zmuszały obywateli do wymiany rodzinnych kosztowności na żywność oraz jak państwo wykorzystywało te transakcje do finansowania przemysłu. Wnikliwe studium przetrwania i wyzysku.

6. Sarah Cameron — *The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan*

Specjalistyczna lektura o Asharshylyq: przymusowe osiedlanie, niszczenie pasterskich źródeł utrzymania, ucieczka i brutalne przeobrażenie społeczeństwa kazachskiego. Pogłębia porównanie wspólnych mechanizmów radzieckich z odmiennymi doświadczeniami narodowymi.

7. Sheila Fitzpatrick — *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization*

Wiejski opór, zależność i przetrwanie w rolnictwie skolektywizowanym. Ta historia społeczna uzupełnia badania poświęcone Ukrainie; rozdział 5, „A Second Serfdom?", rozwija porównanie instytucjonalne.

8. Robert C. Allen — *Farm to Factory: A Reinterpretation of the Soviet Industrial Revolution*

Ponowna ocena ekonomiczna industrializacji i kolektywizacji. Warto czytać wraz z recenzją Marka Harrisona, która podważa możliwość połączenia kontroli nad przemysłem z rolnictwem rynkowym.

Leninizm, władza radziecka i jej obrońcy

1. Stéphane Courtois — *Lénine, l'inventeur du totalitarisme*

Biografia polityczna śledząca budowę władzy bolszewickiej przez Lenina i dowodząca leninowskich źródeł rządów totalitarnych. Poprawione i rozszerzone wydanie z 2024 roku to lektura towarzysząca dyskusji o instytucjach założycielskich, które Stalin odziedziczył i przekształcił.

2. Stéphane Courtois, redaktor, z Nicolasem Werthem i innymi autorami — *Le livre noir du communisme*

Zbiorowa historia represji komunistycznych. W przypadku ZSRR warto zacząć od studium Nicolasa Wertha „Un État contre son peuple", obejmującego policję polityczną, terror, głód i obozy. Studium historyczne Wertha i wstęp Courtois wnoszą odrębny wkład do dyskusji o przemocy i odpowiedzialności politycznej.

3. Nicolas Werth — *Un État contre son peuple. De Lénine à Poutine*

Poprawiona i znacznie rozszerzona wersja tekstu Wertha z Le livre noir du communisme. Warto zacząć od rozdziałów 2–6 o policji politycznej, czerwonym terrorze, przemocy wojny domowej, chłopskim oporze, głodzie i przejściu do rządów Stalina. Późniejsze rozdziały łączą kolektywizację, masowe represje i spór o pamięć ZSRR.

4. Thierry Wolton — *Histoire mondiale du communisme, vol. I, Les bourreaux*

Pierwszy tom analizuje komunizm z perspektywy sprawujących władzę. Szersza lektura porównawcza, pomocna w zrozumieniu ideologii, instytucji partyjnych i przymusu oraz w rozważaniu, jak poszczególni przywódcy działali poprzez systemy polityczne.

5. Thierry Wolton — *Histoire mondiale du communisme, vol. II, Les victimes*

Drugi tom analizuje rządy komunistyczne z perspektywy poddanych im ludzi: nadzór, przymus, pracę przymusową, deportacje i głód. Uzupełnia Les bourreaux, ukazując ludzkie konsekwencje władzy partyjnej w powiązaniu z analizą ukraińskiego przetrwania i represji zawartą w tym dossier.

6. Thierry Wolton — *Une histoire mondiale du communisme, vol. III, Les complices*

Trzeci tom analizuje międzynarodowe wsparcie polityczne, intelektualne i gospodarcze, które pomagało trwać reżimom komunistycznym. Lektura towarzysząca dyskusji o sympatykach komunizmu, zachodnich wielbicielach, propagandzie i obronie rządów radzieckich.

Stalin, dyktatura i polityka zagraniczna

1. Oleg V. Khlevniuk — *Stalin: New Biography of a Dictator*

Najzwięźlejsze wprowadzenie do życia i rządów Stalina, oparte na radzieckich archiwach. Łączy jego osobiste decyzje, najbliższe otoczenie i stosowanie terroru z instytucjami podtrzymującymi jego dyktaturę.

2. Stephen Kotkin — *Stalin: Paradoxes of Power, 1878–1928*

Pierwszy tom przedstawia drogę Stalina z Gruzji przez rewolucję po umocnienie władzy partyjnej. Umieszcza jego awans w szerszej historii Imperium Rosyjskiego, bolszewizmu i polityki międzynarodowej; dla zachowania pełnej kolejności biograficznej warto przeczytać go przed Waiting for Hitler.

3. Stephen Kotkin — *Stalin: Waiting for Hitler, 1929–1941*

Dyktatura Stalina, przemiany w rolnictwie, wielki terror i droga do paktu z Hitlerem. Szeroka perspektywa biograficzna pozwala ująć razem ideologię, instytucje i indywidualne decyzje.

4. Simon Sebag Montefiore — *Stalin: The Court of the Red Tsar*

Najbliższe otoczenie Stalina: patronat, więzi rodzinne, strach i intymny wymiar arbitralnej władzy. Wyraziste uzupełnienie biografii instytucjonalnych pokazujące funkcjonowanie relacji osobistych w rządzie zdolnym do masowego mordu.

5. Richard Overy — *The Dictators: Hitler's Germany and Stalin's Russia*

Porównanie funkcjonowania obu dyktatur, mobilizowania poparcia i organizowania represji. Pomaga rozróżnić ich ideologie i instytucje, badając zarazem wzajemne oddziaływanie przywódców, elit i społeczeństw.

6. Roger Moorhouse — *The Devils' Alliance: Hitler's Pact with Stalin, 1939–1941*

Lektura poświęcona problematyce paktu Ribbentrop–Mołotow: negocjacjom, współpracy radziecko-niemieckiej i okupacji Europy Wschodniej. Obok wielkiej dyplomacji uwzględnia ludzi poddanych terytorialnym ustaleniom paktu.

7. Constantine Pleshakov — *Stalin's Folly: The Tragic First Ten Days of World War II on the Eastern Front*

Skupiona tematycznie relacja o decyzjach Stalina i radzieckiej katastrofie wojskowej w czerwcu 1941. Jej argument o radzieckich zamiarach ofensywnych wymaga porównania ze specjalistycznymi badaniami wojskowymi; warto ją wykorzystać do oceny osądu dyktatora, zamiast uznawać ją za rozstrzygające wyjaśnienie wszystkich radzieckich planów wojennych.

8. Piotr R. Frankowski — *The Secret Red Alliance: How the Soviet Union Planned to Use Germany to Take Over the World*

Zapowiadane studium sowieckiej współpracy przemysłowej i wojskowej z Republiką Weimarską i nazistowskimi Niemcami. Możliwe uzupełnienie omówienia handlu sowiecko-niemieckiego; Pen & Sword zapowiada publikację na 30 kwietnia 2027 roku.

Ekonomia i odpowiedzialność polityczna

1. Amartya Sen — *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation*

Wyjaśnia głód zarówno poprzez możliwości zdobycia żywności przez ludzi, jak i przez jej podaż. Studia porównawcze rozwijają kwestie własności, wymiany, pozbawiania środków do życia i odpowiedzialności.

2. R. J. Rummel — *Death by Government*

Rozwija pojęcie democydu jako ramę analizy zabijania przez rząd wykraczającą poza prawną definicję ludobójstwa. Porównawcze szacunki śmiertelności warto czytać równolegle ze specjalistycznymi badaniami historycznymi i demograficznymi.

3. Ludwig von Mises — *Economic Calculation in the Socialist Commonwealth*

Zwięzłe, pierwotne sformułowanie argumentu dotyczącego rachunku ekonomicznego: własność, wymiana i ceny służące porównywaniu wyborów produkcyjnych. Teoretyczne uzupełnienie historycznych badań radzieckiego rolnictwa.

4. F. A. Hayek — *Individualism and Economic Order*

Hayekowska analiza rozproszonej wiedzy, konkurencji i socjalistycznego rachunku ekonomicznego. Warto zacząć od „The Use of Knowledge in Society" i esejów o rachunku socjalistycznym, które rozwijają argumenty odmienne od Misesowskich.

5. F. A. Hayek — *The Road to Serfdom*

Związek między całościowym planowaniem a władzą opartą na przymusie. Rozdziały o demokracji, rządach prawa i „The End of Truth" są szczególnie istotne dla instytucjonalnej argumentacji tego dossier.

6. Leszek Kołakowski — *Main Currents of Marxism*, zwłaszcza tom III, *The Breakdown*

Historia intelektualna marksizmu i instytucjonalne korzenie stalinizmu. Zob. zwłaszcza rozdział XIII tomu III, w którym omówienie Chruszczowa analizuje ograniczenia obwiniania Stalina przy jednoczesnym osłanianiu systemu, który go podtrzymywał.

7. Jörg Guido Hülsmann — *Mises: The Last Knight of Liberalism* (2007)

Szczegółowa biografia Misesa: lwowskie korzenie, praca w Wiedniu, debata o rachunku ekonomicznym, emigracja i kariera amerykańska. Umieszcza jego argumenty ekonomiczne w politycznej i intelektualnej historii XX wieku.

Porównania, propaganda i pamięć historyczna

1. Jade McGlynn — *Memory Makers: The Politics of the Past in Putin's Russia*

Jak narracje patriotyczne, upamiętnianie i radziecka przeszłość pomagają legitymizować rządy Putina i wojnę Rosji. Najbliższe współczesne uzupełnienie zawartej w dossier dyskusji o pamięci historycznej.

2. Eugene Finkel — *Intent to Destroy: Russia's Two-Hundred-Year Quest to Dominate Ukraine*

Rosyjskie dążenia do podporządkowania Ukrainy w epoce imperialnej, radzieckiej i putinowskiej. Szersze ujęcie wymazywania narodu, zmieniających się polityk i walki o niepodległość Ukrainy.

3. Timothy Snyder — *Black Earth: The Holocaust as History and Warning*

Pogłębione porównanie z Zagładą: ideologia rasowa, żywność i terytorium, obywatelstwo i niszczenie ochrony państwowej. Snyder bada warunki, które umożliwiły masowy mord.

4. Stephen Koch — *Double Lives: Stalin, Willi Münzenberg, and the Seduction of the Intellectuals*

Wpływ stalinizmu na zachodnie życie intelektualne poprzez organizacje, publikacje i prestiż kulturowy. Poprawione wydanie z 2004 roku rozwija kwestię roli pośredników kulturowych i pozornie niezależnych głosów.

5. Martin Amis — *Koba the Dread: Laughter and the Twenty Million*

Literacka polemika o Stalinie i pobłażliwości zachodnich intelektualistów wobec komunizmu, łącząca historię z pamięcią osobistą i rodzinną. Warto czytać ją obok biografii archiwalnych: jej siła jest moralna i literacka; nie zastępuje opartej na źródłach rekonstrukcji historycznej.

6. Pekka Kallioniemi i Morten Hammeken — *Vatnik Soup: The Ultimate Guide to Russian Disinformation*

Współczesna rosyjska dezinformacja, jej propagatorzy i sieci rozpowszechniania. Lektura towarzysząca zawartej w dossier dyskusji o tym, jak publiczna reputacja, zaangażowanie polityczne i deklarowana wiedza ekspercka mogą uwiarygodniać usprawiedliwianie przemocy państwowej.

7. Bertrand M. Patenaude — *The Big Show in Bololand: The American Relief Expedition to Soviet Russia in the Famine of 1921*

Amerykańska pomoc dla głodujących w latach 1921–23, w tym w Ukrainie, i jej kontakty z władzami bolszewickimi. Pełniejsza historia dostępu do pomocy, przeszkód i późniejszej pamięci o udzielonym wsparciu.

Katalog źródeł

Hołodomor: zarys historyczny

[1] **Holodomor Research and Education Consortium.** “Holodomor Basic Facts.” holodomor.ca.

[2] **Ukrainian Institute of National Memory.** ““What is Holodomor” (English information booklet, p. 2).” old.uinp.gov.ua.

[3] **Canadian Institute of Ukrainian Studies, Internet Encyclopedia of Ukraine.** “Famine-Genocide of 1932–3.” encyclopediaofukraine.com.

[4] **Український інститут національної пам’яті.** “Публікації: Бібліографія Голодоморів.” old.uinp.gov.ua.

[5] **Ярослав Грицак.** “Етимологія Голодомору.” uamoderna.com.

[6] **Ústav pro jazyk český.** “Slovník spisovného jazyka českého: hladomor.” ssjc.ujc.cas.cz.

[7] **Ottův slovník naučný.** “Hladomorna, sv. 11 (1897), s. 330.” cs.wikisource.org.

[8] **Павло Штепа.** “Знадібки до словника чужослів (Торонто, 1967), с. 26.” file.lib.in.ua.

[9] **Nataliya Kovalchuk.** “From a Person to a Genocide: The Origins of the Word Holodomor.” uamoderna.com.

[10] **Anne Applebaum.** “Red Famine (2017), chapter 7: grain exports to Germany, 1929–1931 (printed p. 162).” anneapplebaum.com.

Rozkazy, korespondencja i dokumenty źródłowe

[11] **Holodomor Research and Education Consortium.** “Key Documents.” holodomor.ca.

[12] **Bohdan Klid and Alexander J. Motyl, editors.** “The Holodomor Reader: Documents.” holodomor.ca.

[13] **Bohdan Klid and Alexander J. Motyl, editors.** “The Holodomor Reader: Legal Assessments, including Raphael Lemkin’s Soviet Genocide in Ukraine (1953).” holodomor.ca.

[14] **Harvard Ukrainian Research Institute.** “MAPA: Sowing Grain Procurement, Loans and Stocks in Ukraine, 1932–1933.” gis.huri.harvard.edu.

[15] **Feigin to Sergo Ordzhonikidze, 9 April 1932.** “Western Siberian collective farms, Library of Congress translation.” loc.gov.

[16] **V. I. Lenin.** “Secret letter via Molotov to the Politburo on church valuables, 19 March 1922, Library of Congress translation.” loc.gov.

[17] **Joseph Stalin.** “July 1928 plenum: “Industrialisation and the Grain Problem” (9 July) and “On the Bond Between the Workers and Peasants and on State Farms” (11 July), Works, volume 11.” marxists.org.

[18] **TsUNKhU of Gosplan.** “СССР в цифрах [USSR in Figures] (Moscow, 1935), pp. 574–575: principal commodity exports.” en.liberpedia.org.

[19] **Wikimedia / Russian Wikipedia.** “Export27-33.jpg, historical export-table file record.” ru.wikipedia.org.

[20] **Franklin D. Roosevelt and Maxim Litvinov.** “Memorandum of 15 November 1933, FRUS, The Soviet Union, 1933–1939, document 22, pp. 26–27.” history.state.gov.

[21] **R. Walton Moore to Francis B. Sayre.** “Memorandum of 19 July 1934, FRUS, The Soviet Union, 1933–1939, document 127, pp. 119–121.” history.state.gov.

[22] **Holodomor Education.** “Decree on Protection of Property, 7 August 1932.” holodomoreducation.org.

[23] **Joseph Stalin.** “Letter to Lazar Kaganovich on changing the Ukrainian SSR leadership, 11 August 1932, HREC Education excerpt.” education.holodomor.ca. RGASPI, fond 81, opis 3, delo 99, fols. 144–151. Published in *Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг.* (2001), pp. 273–274.

[24] **Joseph Stalin.** ““The Tasks of Business Executives”, speech of 4 February 1931, Works, volume 13.” marxists.org.

[25] **German and Soviet governments.** “Secret Additional Protocol to the Nonaggression Treaty, 23 August 1939 (English translation).” avalon.law.yale.edu.

[26] **Friedrich-Werner von der Schulenburg.** “Telegram No. 190, 19 August 1939, transmitting the Soviet draft nonaggression pact.” avalon.law.yale.edu.

[27] **Karl Schnurre.** “German Foreign Office memorandum of 26 February 1940 on the commercial agreement of 11 February 1940.” avalon.law.yale.edu.

[28] **USSR Council of People’s Commissars and Communist Party Central Committee.** ““On the Compulsory Delivery of Grain to the State by Collective Farms and Individual Households”, decree of 19 January 1933.” istmat.org.

[29] **Italy and the USSR.** “Pact of Friendship, Non-Aggression and Neutrality, signed at Rome on 2 September 1933, League of Nations Treaty Series 148, no. 3418, pp. 319–329.” treaties.un.org.

[30] **Council of People’s Commissars of the Ukrainian SSR and CC CP(B)U.** “resolution on blacklisting villages, 6 December 1932; Library of Congress translation.” loc.gov.

[31] **Joseph Stalin.** ""To Comrade Kaganovich and the Other Members of the Political Bureau of the Central Committee, Ukraine C.P.(B.)", letter of 26 April 1926, Works, volume 8, pp. 157–163 (Moscow, 1954)." marxists.org.

[32] **Joseph Stalin.** ""Congress of the Peoples of the Terek Region", report and concluding remarks of 17 November 1920, Works, volume 4 (Moscow, 1953)." marxists.org.

[33] **Andrea Graziosi.** "Lettere da Kharkov. La carestia in Ucraina e nel Caucaso del Nord nei rapporti dei diplomatici italiani, 1932-33 (1991)." iris.unina.it.

[34] **СНК СССР и ЦК ВКП(б).** "«Об обязательной поставке зерна государству колхозами и единоличными хозяйствами», 19 января 1933 г.; Электронная библиотека исторических документов." docs.historyrussia.org.

[35] **Joseph Stalin.** ""The Immediate Tasks of the Party in the National Question", theses of 10 February 1921, Works, volume 5 (Moscow, 1954)." marxists.org.

[36] **V. I. Lenin.** "Letter to Mikhail Frunze, 18 May 1921." marxists.org.

[37] **V. I. Lenin.** "Note to V. M. Mikhailov with a draft Politburo resolution on food work in Ukraine, 9 November 1921." leninism.su.

[38] **Council of People's Commissars.** "On the Surrender of Arms, 10 December 1918, Article 933 and accompanying instruction." istmat.org.

[39] **All-Ukrainian Revolutionary Committee.** "Declaration on military policy in Ukraine, 22 January 1920, section 4." docs.historyrussia.org.

[40] **Library of Congress.** "Lenin's telegram ordering public hangings in Penza, 11 August 1918." loc.gov.

[41] **Harvard Ukrainian Research Institute.** "Blacklisted Localities, MAPA Digital Atlas of Ukraine." gis.huri.harvard.edu.

[42] **Vladimir Lenin.** "Draft resolution on party unity, Tenth Party Congress, March 1921." marxists.org.

[43] **Joseph Stalin.** "The Foundations of Leninism (1924), chapter VIII, The Party." marxists.org.

[44] **V. I. Lenin.** "To J. V. Stalin and all members of the Politburo, 26 August 1921; Collected Works, vol. 45, pp. 268–270." marxists.org.

[45] **House of Lords.** "Famine in Russia, 11 August 1921; Lord Emmott's description of the Russian public relief committee, HL Deb vol. 43, cols. 508–509." api.parliament.uk.

[46] **V. I. Lenin.** "Letter to D. I. Kursky, 17 May 1922; Collected Works, vol. 33, pp. 358–359." marxists.org.

[47] **Bundesarchiv.** "Lipezk: secret Reichswehr aviation school and testing site, including the agreement of 15 April 1925." weimar.bundesarchiv.de.

[48] **German cabinet minutes, 2 October 1931.** "Soviet timber, petrol and grain against German goods or credit." aktenreichskanzlei.bundesarchiv.de.

[49] **Stalin to Mikhail Sholokhov, 6 May 1933.** "official archival record." docs.historyrussia.org.

[50] "Внешняя торговля Союза Советских Социалистических Республик за первую пятилетку (за период с 1928 по 1933 г.) (1933), Table Va, p. 45; year-end supplement, pp. 96–97." istmat.org.

[51] "Внешняя торговля СССР за 20 лет, 1918–1937 гг. (1939), pp. 86, 90, 94: Germany wheat, rye and barley." istmat.org.

[52] **Внешняя торговля СССР за 20 лет, 1918–1937 гг. (1939).** "statistical definitions." istmat.org.

[53] **Политбюро ЦК ВКП(б).** "Директивы к переговорам с Германией о расширении советского экспорта (15 октября 1931 г.), пп. 2–4." istmat.org.

[54] **Народный комиссариат внешней торговли СССР.** "Докладная записка «Внешне-торговая политика СССР» (12 января 1934 г.), разделы I и III (Германия)." istmat.org.

[55] **U.S. Wheel Track Layer Corporation / Amtorg Trading Corporation.** "Гусенично-колесный танк «Кристи»: договор (28 апреля 1930 г.), преамбула и §§ 1, 9–10." t34inform.ru.

Straty ludzkie i geografia

[56] **Harvard Ukrainian Research Institute.** "MAPA Great Famine Project." gis.huri.harvard.edu.

[57] **Рудницький, Левчук, Воловина, Шевчук і Ковбасюк.** "Демографія штучно викликаної людської катастрофи: масовий голод 1932–1933 рр. в Україні (2015)." dse.org.ua.

[58] **Andrei Markevich, Natalya Naumenko and Nancy Qian.** ""The Causes of Ukrainian Famine Mortality, 1932–33", Review of Economic Studies 92(5), October 2025, pp. 3276–3305." academic.oup.com.

[59] **Andrei Markevich, Natalya Naumenko and Nancy Qian.** ""The Causes of Ukrainian Famine Mortality, 1932–33", author-linked published advance-access full text, DOI 10.1093/restud/rdae091 (2024)." drive.google.com.

[60] **Andrei Markevich, Natalya Naumenko and Nancy Qian.** ""The Causes of Ukrainian Famine Mortality, 1932–33", NBER Working Paper 29089, July 2021, revised November 2022; Yale-hosted copy." economics.yale.edu.

[61] **Oleh Wolowyna, Nataliia Levchuk and Alla Kovbasiuk.** ""Monthly Distribution of 1933 Famine Losses in Soviet Ukraine and the Russian Soviet Republic at the Regional Level" (2020), Nationalities Papers 48(3), pp. 530–548." doi.org.

[62] **Holodomor Research and Education Consortium.** "Conquest Prize2025: Markevich, Naumenko and Qian." holodomor.ca.

[63] **Omelian Rudnytskyi, Nataliia Levchuk, Oleh Wolowyna, Pavlo Shevchuk and Alla Kovbasiuk.** "Demography of a Man-Made Human Catastrophe: The Case of Massive Famine in Ukraine 1932–1933, Canadian Studies in Population 42, nos. 1–2 (2015), pp. 53–80." history.org.ua.

[64] **Рудницький, Левчук, Воловина, Шевчук і Ковбасюк.** "Демографія штучно викликаної людської катастрофи, завершення українського перекладу, Демографія та соціальна економіка 3 (25), 2015, с. 43–63." dse.org.ua.

[65] **Harvard Ukrainian Research Institute.** "MAPA, Total Direct Famine Losses in Ukraine by Region, 1932–1934." gis.huri.harvard.edu.

[66] **Harvard Ukrainian Research Institute.** "MAPA, Demographic Research." gis.huri.harvard.edu.

[67] **Nataliia Levchuk, Oleh Wolowyna, Omelian Rudnytskyi, Alla Kovbasiuk and Natalia Kulyk.** "Regional 1932–1933 Famine Losses: A Comparative Analysis of Ukraine and Russia, Nationalities Papers (2020)." doi.org.

[68] **MAPA Digital Atlas of Ukraine.** "April1933 administrative division." gis.huri.harvard.edu.

[69] **MAPA Digital Atlas of Ukraine.** "Sowing Grain Stocks Procurement Plan Fulfillment in Ukraine,1933." gis.huri.harvard.edu.

Przypadki masowej śmierci: porównanie i szacunki

[70] **R. J. Rummel.** "Death by Government, Table 1.5: Some Major Episodes and Cases of Democide." hawaii.edu.

[71] **World Peace Foundation.** "Historic Famines, 1870–2024: reference table (2025)." worldpeacefoundation.org.

[72] **World Health Organization.** "Plague: historical Black Death mortality in Europe." who.int.

[73] **Jeffery K. Taubenberger and David M. Morens / CDC.** "1918 Influenza: the Mother of All Pandemics (2006)." wwwnc.cdc.gov.

[74] **UNAIDS.** "Global HIV & AIDS statistics: 2025 data released in 2026." unaids.org.

[75] **World Health Organization.** "COVID-19-associated excess mortality in 2020 and 2021 (5 May 2022)." who.int.

[76] **United States Holocaust Memorial Museum.** "Introduction to the Holocaust." encyclopedia.ushmm.org.

[77] **Extraordinary Chambers in the Courts of Cambodia.** "Understanding the ECCC." eccc.gov.kh.

[78] **United States Holocaust Memorial Museum.** "Statement on the centenary of the Armenian genocide (2015)." ushmm.org.

[79] **United States Holocaust Memorial Museum.** "Rwanda: genocide against the Tutsi." ushmm.org.

[80] **United States Geological Survey.** "This Dynamic Planet: reported death toll of the 1556 Shaanxi earthquake." pubs.usgs.gov.

[81] **Nicolas Werth / Sciences Po.** "Mass Crimes under Stalin, 1930–1953." sciencespo.fr.

[82] **Our World in Data.** "Historical famine dataset: Great Hunger mortality in Ireland, citing Ó Gráda." ourworldindata.org.

[83] **World Peace Foundation.** "Famine Datasets Methodological Annex (May 2025)." worldpeacefoundation.org.

[84] **United States Holocaust Memorial Museum.** "How Many People did the Nazis Murder?" encyclopedia.ushmm.org.

[85] **Erik van Ree.** "Problems of Communism: Gulag Authorities and Gulag Victims (2012)." cambridge.org.

[86] **Israel Central Bureau of Statistics.** "On the Occasion of Holocaust Heroes and Remembrance Day: Jews in Israel and throughout the world (25 April 2022), release 133/2022." cbs.gov.il.

[87] **United States Holocaust Memorial Museum.** "European Jewish population distribution, circa 1933." encyclopedia.ushmm.org.

[88] **National Bureau of Statistics of China.** "Historical population series, 1949–1999." stats.gov.cn.

[89] **Ministry of Human Resources and Social Security / NBS.** "China Labour Statistical Yearbook 2003, population and composition (end of year)." mohrss.gov.cn.

[90] **H. G. W. Woodhead, editor.** "The China Year Book 1926–7, p. 3: 1923 postal estimates of provincial populations." archive.org.

[91] **A. G. Wenley and John A. Pope.** "China, Smithsonian War Background Studies 20 (1944), p. 4: provincial populations from China Handbook 1937–43." bpb-ca-c1.wpmucdn.com.

[92] **David Crockett Graham.** "Folk Religion in Southwest China, Smithsonian Miscellaneous Collections 142, no. 2 (1961), p. 15: early/mid-1930s provincial population estimates." repository.si.edu.

[93] **Angela Shpolberg.** "On the "Russo-American fever": Henry Wadsworth Longfellow Dana and the Gorki Fund, The New England Quarterly 88, no. 3 (2015), pp. 509–526." doi.org.

[94] **Tamás Krausz.** “The Characteristics of the Nazi Genocide in the Soviet Union and in Hungary: pre-invasion population of occupied territories.” russianstudies.hu.

[95] **S. N. Prokopovich.** “Народное хозяйство СССР, historical population table: pre-event Soviet-territory population in 1917.” istmat.org.

[96] **Ю. А. Поляков, editor.** “Население России в XX веке, том 2: 1940–1959 (2001), pp. 12–13: the June 1941 population reconstruction.” djvu.online.

[97] **Leo Amery.** “Population Statistics, House of Commons, 22 October 1942: Bengal’s population in the 1941 census.” hansard.parliament.uk.

[98] **Pierre van der Eng.** “Mortality from the 1944–1945 famine in Java, Indonesia, Asia-Pacific Economic History Review 64, no. 2 (2024), pp. 192–212, Table 3.” onlinelibrary.wiley.com.

[99] **International Bank for Reconstruction and Development.** “The Polish Economy Today: population immediately before the Second World War.” documents1.worldbank.org.

[100] **United Nations.** “Report of the Group of Experts for Cambodia, A/53/850–S/1999/231 (16 March 1999), paragraph 35: April 1975 population estimates.” eccc.gov.kh.

[101] “Первые зарубежные оценки динамики населения СССР между переписями 1926 и 1939 годов, Демоскоп Weekly (2025), Table 3: start-1930 population reconstructions.” db.demoscope.ru.

[102] **World Bank.** “Bangladesh: Current Economic Performance and Short-Term Prospects, report 1038-BD (22 March 1976), Table 1.1: population estimates at January 1, 1960–1980.” documents1.worldbank.org.

[103] **Anne Applebaum.** “Inside the Gulag (The New York Review of Books, 15 June 2000).” anneapplebaum.com.

[104] **Edwin Bacon.** “Glasnost’ and the Gulag: New Information on Soviet Forced Labour around World War II (Soviet Studies 44/6, 1992).” doi.org.

[105] **Страна Советов за 50 лет.** “Численность населения СССР (Статистика, Москва, 1967, p. 15).” istmat.org.

Inne klęski głodu, plan głodowy i Zagłada

[106] **Frank Dikötter.** “Mao’s Great Famine: The History of China’s Most Devastating Catastrophe, 1958–1962.” bloomsbury.com.

[107] **United States Holocaust Memorial Museum.** “The German Army and the Racial Nature of the War against the Soviet Union.” encyclopedia.ushmm.org.

[108] **United States Holocaust Memorial Museum.** “The Treatment of Soviet POWs: Starvation, Disease, and Shootings, June 1941–January 1942.” encyclopedia.ushmm.org.

[109] **Національний музей Голодомору-геноциду.** “Голодомор-геноцид та масові штучні голоди: в чому різниця?” holodomormuseum.org.ua.

[110] **Hoover Institution Library & Archives.** “American Relief Administration in Soviet Russia: Introduction & Background.” guides.hoover.org.

[111] **Bertrand M. Patenaude.** “The Big Show in Bololand: The American Relief Expedition to Soviet Russia in the Famine of 1921.” hoover.org.

[112] **John D. Hickerson / US Department of State.** “Memorandum to Robert A. Lovett, 27 May 1948: Postwar UNRRA aid (FRUS 1948, volume IV, document 589).” history.state.gov.

[113] **Danielle Healy / Hoover Institution Library & Archives.** “A Delicate Balance in Ukraine.” histories.hoover.org.

[114] **Roman Serbyn.** “The First Man-Made Famine in Soviet Ukraine, 1921–1923, The Ukrainian Weekly (6 November 1988; archived).” web.archive.org.

[115] **Andrij Makuch and Vasyl Markus.** “Famine of 1921–3, Internet Encyclopedia of Ukraine.” encyclopediaofukraine.com.

[116] **Andrij Makuch and Vasyl Markus.** “Famine of 1946–7, Internet Encyclopedia of Ukraine.” encyclopediaofukraine.com.

[117] **National Museum of the Holodomor.** “Famine of 21–23, exhibition (2018).” holodomormuseum.org.ua.

[118] **National Museum of the Holodomor.** “Documentary and Photo Exhibition: Mass Famine of 1946–1947 in Soviet Ukraine (2016).” holodomormuseum.org.ua.

[119] **Liberpedia.** “Holodomor (French research and source guide).” fr.liberpedia.org.

[120] **Liberpedia.** “Holodomor (English research and source guide).” en.liberpedia.org.

[121] **Iryna Yehorova.** “Ukraine : 1947, l’autre famine, interview with Yevhen Hryniv, Courrier international (9 November 2012).” courrierinternational.com.

[122] **Helmut Heiber, editor.** ““Der Generalplan Ost”, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 6(3), July 1958, pp. 281–325; including Erhard Wetzel’s memorandum of 27 April 1942 (NG-2325).” ifz-muenchen.de.

[123] **Deutsches Historisches Museum.** ““Generalplan Ost”, LeMO.” dhm.de.

[124] **Madi Kapparov.** ““Asharshylyk, Holodomor in Kazakhstan”, 48-post thread (14 October 2022), Thread Reader preservation.” threadreaderapp.com.

[125] **Z. E. Kabuldinov.** ""Голод среди казахов и массовые откочевки населения в начале 30-х годов XX века", Qazaqstan tarihy." e-history.kz.
[126] **Liberpedia.** "Asharshylyk." en.liberpedia.org.
[127] **Liberpedia.** "Famine in Moldova." en.liberpedia.org.
[128] **Stanford Global Studies.** ""The Moldavian Holodomor: The Great Famine in Soviet Moldova, 1946–1947", event page." sgs.stanford.edu.
[129] **International Military Tribunal.** "proceedings of 20 February 1946, presentation of the District Agricultural Leader's File of 1 June 1941 (USSR-89)." avalon.law.yale.edu.
[130] **Hans-Joachim Riecke.** "testimony to the Ministries Case commission, 13 August 1948, transcript pp. 16025–16027." nuremberg.law.harvard.edu.
[131] **Sarah Cameron.** ""The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan", lecture of 28 February 2019, edited transcript published 14 March 2019." voicesoncentralasia.org.
[132] **Bundesarchiv.** "Rundschreiben der NSDAP-Partei-Kanzlei zur Versorgungslage im Herbst/Winter 1944 (document dated 14 December 1944; institutional contextual essay)." bundesarchiv.de.
[133] **Sarah Cameron.** "The Kazakh Famine of the 1930s, Library of Congress interview (24 August 2016)." blogs.loc.gov.
[134] **Iaroslav Kovalchuk / Sarah Cameron.** "Mounting Socialism on Camel's Back: An Interview with Sarah Cameron on the Famine in Kazakhstan (Commons, 22 November 2024)." commons.com.ua.
[135] **Isabelle Ohayon.** "La famine kazakhe : à l'origine de la sédentarisation." sciencespo.fr.
[136] **Niccolò Pianciola.** "Sacrificing the Qazaqs: The Stalinist Hierarchy of Consumption and the Great Famine of 1931–33 in Kazakhstan (2022)." research.unipd.it.
[137] **United States Holocaust Memorial Museum.** "Frequently Asked Questions about the Holocaust for Educators." ushmm.org.
[138] **United States Holocaust Memorial Museum.** ""Final Solution": Overview." encyclopedia.ushmm.org.
[139] **Dan Michman.** "Why Is the Shoah Called 'the Shoah' or 'the Holocaust'? (2021)." doi.org.
[140] **T4 Memorial.** "The registration form procedure." t4-denkmal.de.
[141] **Viktor Brack.** "Affidavit of 14 October 1946, introduced at the Doctors' Trial on 16 December 1946." nuremberg.law.harvard.edu.
[142] **United States Holocaust Memorial Museum.** "Euthanasia Program and Aktion T4." encyclopedia.ushmm.org.
[143] **Elena Volkava.** "The Kazakh Famine of 1930-33 and the Politics of History in the Post-Soviet Space (Sarah Cameron lecture report, Wilson Center, 2 May 2012)." wilsoncenter.org.

Ludobójstwo, democyd i odpowiedzialność

[144] **R. J. Rummel.** "Death by Government (1994)." hawaii.edu.
[145] **R. J. Rummel.** "Lethal Politics: Soviet Genocide and Mass Murder Since 1917 (1990)." hawaii.edu.
[146] **R. J. Rummel.** "Statistics of Democide: Genocide and Mass Murder Since 1900 (1997)." hawaii.edu.
[147] **R. J. Rummel.** "Definition of Democide: Chapter 2 of Death by Government (1994)." hawaii.edu.
[148] **Bohdan Klid / Holodomor Research and Education Consortium.** "Was the Holodomor a Genocide?" holodomor.ca.
[149] **R. J. Rummel.** "Power Kills: Democracy as a Method of Nonviolence (Transaction Publishers, 1997)." hawaii.edu.
[150] **R. J. Rummel.** ""Why Does Power Kill?", Power Kills, chapter 13." hawaii.edu.
[151] **United Nations Office on Genocide Prevention.** "Definitions of Genocide and Related Crimes, including Article II of the 1948 Convention." un.org.
[152] **Leon Trotsky.** "The Revolution Betrayed, chapter XI, section 2." marxists.org.
[153] **Leon Trotsky.** "The Revolution Betrayed: edition information." marxists.org.
[154] **International Spy Museum.** "Trotsky Ice Axe." spymuseum.org.
[155] **Roberto Gutiérrez Alcalá, Gaceta UNAM.** "Hace 80 años murió asesinado León Trotski (18 August 2020)." gaceta.unam.mx.
[156] **United States Holocaust Memorial Museum.** "Coining a Word and Championing a Cause: The Story of Raphael Lemkin." encyclopedia.ushmm.org.
[157] **House of the Wannsee Conference.** "Raphael Lemkin." ghwk.de.
[158] **Center for Jewish History.** "Raphael Lemkin, Photograph 6, American Jewish Historical Society." flickr.com.
[159] **Wikimedia Commons.** "Raphael Lemkin, Photograph 6." commons.wikimedia.org.
[160] **Institute of National Remembrance.** "The Katyn Massacre: Basic Facts (5 March 2020)." eng.ipn.gov.pl.
[161] **US National Archives.** "Records Relating to the Katyn Forest Massacre." archives.gov.
[162] **Stalin to Churchill and Roosevelt, 22 August 1944.** "FRUS 1944 III, document 1271." history.state.gov.

[163] **Harriman to the Secretary of State, 22 August 1944.** “FRUS 1944 III, document 1272.” history.state.gov.
[164] **Jennifer Popowycz.** “The Allied Responses to the Warsaw Uprising of 1944 (National WWII Museum, 18 January 2022).” nationalww2museum.org.
[165] **USHMM.** “The Warsaw Polish Uprising.” encyclopedia.ushmm.org.
[166] **Eden.** “Russia and Poland, HC Deb 27 September 1944, vol. 403, cols. 217–220.” api.parliament.uk.
[167] **Institute of National Remembrance.** “What was the Polish Operation by the NKVD? (28 November 2017).” eng.ipn.gov.pl.
[168] **Institute of National Remembrance.** “NKVD Order No. 00485: bilingual documentary exhibition catalogue.” ipn.gov.pl.
[169] **National WWII Museum.** “The 1941 NKVD Prison Massacres in Western Ukraine (7 June 2021).” nationalww2museum.org.
[170] **Center for Urban History.** “City scum, nationalists or ordinary people: interethnic violence on the streets of Lviv.” lia.lvivcenter.org.
[171] **Polish History Museum.** “Sowieci walczą o rząd. Dlaczego doszło do procesu szesnastu?” muzhp.pl.
[172] **Harriman to the Secretary of State, 18 June 1945.** “FRUS 1945 V, document 262.” history.state.gov.
[173] **ICTY.** “Judicial Supplement49: Krstić appeal,19April2004.” icty.org.
[174] **United Nations Audiovisual Library of International Law.** “Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, introductory note.” legal.un.org.

Radzieckie planowanie i rachunek ekonomiczny

[175] **Ludwig von Mises.** “Economic Calculation in the Socialist Commonwealth (1920 essay; linked English edition, 1990).” mises.org.
[176] **Ludwig von Mises.** “Socialism: An Economic and Sociological Analysis (German original, 1922; linked English edition, 1951).” mises.org.
[177] **Jörg Guido Hülsmann.** “Mises: The Last Knight of Liberalism (2007).” mises.org.
[178] **Фотографії старого Львова.** “Меморіальна дошка Людвіга фон Мізеса: photograph dated 2015.” photo-lviv.in.ua.
[179] **Center for Urban History, Lviv.** “Economics and Bureaucracy in an Open Society: 2011 conference programme.” lvivcenter.org.
[180] **Leszek Kołakowski.** “Main Currents of Marxism (especially Volume III: The Breakdown).” wwnorton.com.
[181] **Vasyl Marochko.** ““Torgsin”: The Price in Gold of the Lives of Ukrainian Peasants during the Famine Years (1932–1933), translated by Marta D. Olynyk.” holodomor.ca.
[182] **Library of Congress / Historic American Engineering Record.** “Ford Assembly Plant, Rosie the Riveter National Historical Park, HAER CA-326-H, printed p. 28.” tile.loc.gov.
[183] **F. A. Hayek.** “Individualism and Economic Order.” press.uchicago.edu.
[184] **F. A. Hayek.** “The Road to Serfdom.” press.uchicago.edu.
[185] **F. A. Hayek.** “The Constitution of Liberty.” press.uchicago.edu.
[186] **F. A. Hayek.** “The Use of Knowledge in Society, American Economic Review 35(4), September 1945, pp. 519–530.” german.yale.edu.
[187] **Jörg Guido Hülsmann.** “Knowledge, Judgment, and the Use of Property, The Review of Austrian Economics 10(1), 1997, pp. 23–48.” mises.org.
[188] **Liberpédia.** “Impossibilité du calcul économique en régime socialiste.” fr.liberpedia.org.
[189] **Liberpedia.** “Impossibility of economic calculation in the socialist commonwealth.” en.liberpedia.org.
[190] **F. A. Hayek.** “The Pretence of Knowledge, Nobel Prize lecture, 11 December 1974.” nobelprize.org.
[191] **Nobel Foundation.** “The 1974 economics prize: Gunnar Myrdal and Friedrich August von Hayek.” nobelprize.org.
[192] **Jacek Kochanowicz.** “Introduction to the 1990 edition of Mises’s Economic Calculation in the Socialist Commonwealth, reproducing Oskar Lange’s statue remark.” mises.org.
[193] **Leszek Balcerowicz.** “Poland’s Transformation, Finance & Development 37(3), September 2000.” imf.org.
[194] **Ludwig von Mises.** “Liberalism: In the Classical Tradition.” mises.org.
[195] **Ludwig von Mises.** “Human Action: A Treatise on Economics.” mises.org.
[196] **Ludwig von Mises.** “Memoirs (Arlene Oost-Zinner translation; Mises Institute, 2009; manuscript, 1940–42; first published, 1978).” mises.org.
[197] **University of Graz, Graz Schumpeter Centre.** “Ludwig Mises und das Wiener Privatarchiv.” privatarchiv-mises.uni-graz.at.
[198] **Oscar Mata.** “The Secret Passage: How Amzalak and Salazar Helped Ludwig von Mises Escape the Nazis (Mises Wire, 6 December 2024).” mises.org.

[199] **Vatnik Soup.** “Switzerland’s Neutrality Initiative: Neutrality, Sovereignty and the September 2026 Vote (NAFO Policy Papers, No. 1, September 2026).” vatniksoup.com.
[200] **Amartya Sen.** “Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation (1981).” academic.oup.com.
[201] **Amartya Sen.** “Development as Freedom (1999).” sen.scholars.harvard.edu.
[202] **Jean Drèze and Amartya Sen.** “Hunger and Public Action (1989).” academic.oup.com.
[203] **Amartya Sen.** “Democracy as a Universal Value, Journal of Democracy 10(3), July 1999, pp. 3–17.” journalofdemocracy.org.
[204] **Royal Swedish Academy of Sciences.** “The 1998 Prize in Economic Sciences: Amartya Sen, press release, 14 October 1998.” nobelprize.org.
[205] **R. W. Davies and Stephen G. Wheatcroft.** ““The Livestock Disaster”, The Years of Hunger, pp. 301–331.” link.springer.com.
[206] **Stephen Kotkin.** ““If Stalin Had Died…”, The New York Review of Books, 6 November 2014.” nybooks.com.
[207] **Robert C. Allen.** “Farm to Factory: A Reinterpretation of the Soviet Industrial Revolution (Princeton University Press, 2003).” jstor.org.
[208] **Yoram Gorlizki.** ““Scandal in Riazan: Networks of Trust and the Social Dynamics of Deception”, Kritika 14(2), 2013, pp. 243–278.” research.manchester.ac.uk.
[209] **F. A. Hayek.** “Why the Worst Get on Top, The Road to Serfdom, chapter X (1944; online excerpt).” mises.org.
[210] **Nikolai Bukharin.** ““Observations of an Economist: The Beginning of the New Economic Year” (International Press Correspondence, 19 October and 2 November 1928).” revolutionsnewsstand.com.
[211] **Joseph Stalin.** ““The Right Deviation in the C.P.S.U.(B.)” (April 1929), Works, volume 12, pp. 1–113 (Moscow, 1954).” marxists.org.
[212] **Joseph Stalin.** ““Grain Procurements and the Prospects for the Development of Agriculture” (brief record of Siberian statements, January 1928), Works, volume 11 (Moscow, 1954).” marxists.org.
[213] **V. I. Lenin.** “The Agrarian Programme of Social-Democracy in the First Russian Revolution, 1905–1907: Conclusion (1907).” marxists.org.
[214] **Joseph Stalin.** “Economic Problems of Socialism in the U.S.S.R. (1952), §2: Commodity Production Under Socialism.” marxists.org.
[215] **Yoram Gorlizki.** ““Scandal in Riazan: Networks of Trust and the Social Dynamics of Deception”, Kritika 14(2), 2013, pp. 243–278: opening passage reproduced on ResearchGate.” researchgate.net.
[216] **Takeshi Hayashi.** “Historical background of technology transfer, transformation, and development in Japan (1979).” d-arch.ide.go.jp.
[217] **Committee of the Tokio General Chamber of Commerce.** “Report on treaty revision, enclosed in John A. Bingham to William M. Evarts, 24 October 1879 (FRUS 1880, No. 422).” history.state.gov.
[218] **Library of Congress.** “Revelations from the Russian Archives: “Collectivization and Industrialization”.” loc.gov.
[219] **Joseph Stalin.** ““The Work of the April Joint Plenum of the Central Committee and Central Control Commission”, report of 13 April 1928.” marxists.org.
[220] **Joseph Stalin.** ““On the Grain Front”, talk of 28 May 1928, published in Pravda on 2 June 1928.” marx2mao.redspark.nu.
[221] **Elena Osokina.** ““Torgsin and Stalin’s Quest for Gold”, Cornell University Press.” cornellpress.cornell.edu.
[222] **Liudmyla Hrynevych.** ““Stalin’s Faminogenic Policies in Ukraine: The Imperial Discourse”, East/West: Journal of Ukrainian Studies 8, no. 1 (2021), pp. 99–143, translated by Andrew Sorokowski.” ewjus.com.
[223] **Mark Harrison.** “review of Robert C. Allen’s Farm to Factory: A Reinterpretation of the Soviet Industrial Revolution, 6 May 2004, pp. 1–3.” warwick.ac.uk.
[224] **Joseph Stalin.** ““National Factors in Party and State Affairs”, theses for the Twelfth Party Congress, published 24 March 1923, Works, volume 5 (Moscow, 1954).” marxists.org.
[225] **Jörg Guido Hülsmann.** ““Knowledge, Judgment, and the Use of Property”, The Review of Austrian Economics 10, no. 1 (1997), pp. 23–48; readable HTML edition.” mises.org.
[226] **Elena Osokina.** “Stalin’s Quest for Gold: The Torgsin Hard-Currency Shops and Soviet Industrialization, Cornell University Press, English digital edition (2021), JSTOR open-access edition.” jstor.org.
[227] **V. I. Lenin.** “The Tax in Kind, completed 21 April 1921.” marxists.org.
[228] **Joseph Stalin.** “The Results of the First Five-Year Plan, report of 7 January 1933.” marxists.org.
[229] **London School of Economics.** “Friedrich A. von Hayek at LSE, 26 June 2024.” blogs.lse.ac.uk.
[230] **LSE / STICERD.** “What Goes Around Comes Around: wartime evacuation and intellectual history.” sticerd.lse.ac.uk.
[231] **Bruce Caldwell.** “Introduction to The Road to Serfdom, University of Chicago Press.” press.uchicago.edu.
[232] **F. A. Hayek.** “Nobel Banquet Speech, 10 December 1974, authorised republication.” libertarianism.org.

[233] **Bogdan Sekściński.** ""Methods of Collectivization of Agriculture in the Lublin Region in the Years 1950–1951" (Studia Iuridica Lublinensia 19, 2013)." lsmll.journals.umcs.pl.
[234] **Dean Rusk.** "Memorandum to John F. Kennedy on Poland and PL 480 (15 November 1961), FRUS 1961–1963, XVI, document 47." history.state.gov.
[235] **Hungarian historical encyclopedia.** ""A mezőgazdaság helyzete és arányai a nemzetgazdaságban" (Hungary in the Twentieth Century)." mek.oszk.hu.
[236] **Hungarian National Archives.** ""A Kádár-korszak", Pest County archive dossier." mnl.gov.hu.
[237] **Nigel Swain.** "Collective Farms Which Work? (Cambridge University Press), chapter 1, "Family Labour in the Achievement and Consolidation of Collectivised Agriculture, 1946–68"." cambridge.org.
[238] **US Department of State.** "Assessment of Hungary's New Economic Mechanism and agriculture (FRUS 1981–1988, vol. X, document 330)." history.state.gov.
[239] **Paul Gregory.** ""An Introduction to the Economics of the Gulag", in The Economics of Forced Labor: The Soviet Gulag (2003)." hoover.org.
[240] **The Henry Ford.** ""Assembly Line at Ford Motor Company Moscow Plant, 1930", THF25098, object P.O.5827." thehenryford.org.
[241] **University of Victoria Libraries.** "Reeling Silk in Large Skeins, Japan c. 1910 (Wikimedia Commons image record)." commons.wikimedia.org.
[242] **Mark Harrison.** "Five-Year Plan, Encyclopedia of Modern Europe: Europe Since 1914 (2006), pp. 1097–1101." warwick.ac.uk.
[243] **Mark Harrison.** "Soviet Industrial Production, 1928 to 1955: Real Growth and Hidden Inflation, Journal of Comparative Economics 28:1 (2000), pp. 134–155." warwick.ac.uk.
[244] **Russian State Library / Wikimedia Commons.** "Кто кого? Догнать и перегнать, First AKhR Collective, poster [1929]." commons.wikimedia.org.
[245] **Mises Institute / DickClarkMises.** "Friedrich August von Hayek (undated portrait)." commons.wikimedia.org.
[246] **Yakov Guminer.** "Arithmetic of an industrial-financial counter-plan, 1931 (poster record)." commons.wikimedia.org.
[247] **P. V. Alabin Museum.** "Soviet political posters, 1917–1967; Arithmetic of the counter-plan, 1931." alabin.ru.
[248] **George Orwell.** "Nineteen Eighty-Four (1949), part III, chapter IV." orwell.ru.
[249] **Eugene Lyons.** "Assignment in Utopia (1937), "Two Plus Two Equals Five", book II, chapter XV, p. 240; selected passage reproduced by Readex." readex.com.
[250] **George Orwell.** "Review of Assignment in Utopia by Eugene Lyons, New English Weekly, 9 June 1938." garethjones.org.
[251] **George Orwell.** "Review of Bertrand Russell's Power, The Adelphi, January 1939; reprinted in Bertrand Russell Society Quarterly 130–131, pp. 38–40." bertrandrussellsociety.org.
[252] **Mises Institute.** "Economic Calculation in the Socialist Commonwealth, 2014 edition." store.mises.org.
[253] **Elke Wetzig.** "Amartya Sen in Cologne, 28 November 2007 (photograph)." commons.wikimedia.org.
[254] **Oxford University Press.** "Poverty and Famines (publisher listing and cover)." books.apple.com.
[255] **Vintage / Penguin Random House.** "Development as Freedom, 2000 paperback (cover)." penguinrandomhousehighereducation.com.
[256] **Kyle Orton.** "Socialism Could Never Have a Human Face (21 August 2022)." kyleorton.com.
[257] **Glamorgan Archives.** "Hughes's ironworks and the New Russia Company, 1868–1872." glamarchives.gov.uk.
[258] **FRUS.** "NSC discussion of Soviet wheat purchases, 1 October 1963." history.state.gov.
[259] **Ludwig von Mises.** "Omnipotent Government: The Rise of the Total State and Total War (1944)." cdn.mises.org.

Zamiar ludobójczy i uznanie ludobójstwa

[260] **Nicolas Werth / Sciences Po.** "The Great Ukrainian Famine of 1932–33 (2008)." sciencespo.fr.
[261] **European Parliament.** "Resolution of 15 December 2022 recognising the Holodomor as genocide." europarl.europa.eu.
[262] **Yad Vashem, Shoah Resource Center.** "Stalin and postwar antisemitic campaigns." wwv.yadvashem.org.
[263] **Holodomor Research and Education Consortium.** "Conquest Prize for Contribution to Holodomor Studies: 2025 award to Markevich, Naumenko and Qian." holodomor.ca.
[264] **National Museum of the Holodomor-Genocide.** "The History of the Holodomor." holodomormuseum.org.ua.
[265] **Bohdan Klid and Alexander J. Motyl.** "Introduction to The Holodomor Reader (CIUS Press, 2012), publisher excerpt." holodomor.ca.
[266] **Norman M. Naimark.** ""How the Holodomor Can Be Integrated into our Understanding of Genocide", East/West: Journal of Ukrainian Studies 2, no. 1 (2015), pp. 117–131." ewjus.com.

[267] **International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia.** “Prosecutor v. Goran Jelisić, IT-95-10-A, Appeals Chamber judgment, 5 July 2001, paragraphs 46–49.” icty.org.

[268] **Serhii Kornovenko and Oleksii Kompaniiets.** “The Policy of “Disarmament” as the Premise of Subjugation of the Ukrainian Countryside, East European Historical Bulletin 31 (2024), pp. 89–99.” eehb.dspu.edu.ua.

Świadkowie, relacje prasowe i negowanie

[269] **Gareth Jones.** “Berlin press release, 29 March 1933, as reported in the New York Evening Post.” garethjones.org.

[270] **Bohdan Klid and Alexander J. Motyl, editors.** “The Holodomor Reader: Survivor Testimonies, Memoirs, Diaries and Letters.” holodomor.ca.

[271] **Russian Embassy in the United States.** “Statement of 25 November 2023, reproduced by the Baltimore Council on Foreign Affairs on 26 November.” bcfausa.org.

[272] **Alexander Wienerberger / Wikimedia Commons.** “Girl and goat in Kharkiv, 1933: photograph and reuse record.” commons.wikimedia.org.

[273] **HREC Education.** “Historical Photographs of the Holodomor: Wienerberger authentication and context.” education.holodomor.ca.

[274] **Tamara Orlova / HREC sourcebook.** “Childhood memoir, published in The Day (2010), excerpt on p. 43.” holodomor.ca.

[275] **Vasyl Lypkivsky.** “Letters during the Holodomor (1933), HREC primary-source collection.” holodomor.ca.

[276] **US Department of State.** “Foreign Relations of the United States, The Soviet Union, 1933–1939: Recognition on 16 November 1933 (documents 1–59).” history.state.gov.

[277] **HREC / Ukrainian Canadian Congress.** “85th-anniversary Holodomor educational material (29 August 2018).” education.holodomor.ca.

[278] **The Pulitzer Prizes.** “Walter Duranty, 1932 winner in Correspondence.” pulitzer.org.

[279] **The Pulitzer Prize Board.** “Statement on Walter Duranty’s 1932 Prize (21 November 2003).” pulitzer.org.

[280] **Walter Duranty.** “Russians Hungry, But Not Starving, The New York Times (31 March 1933; archived transcription).” garethjones.org.

[281] **Walter Duranty.** “Soviet Industry Shows Big Gains, The New York Times (6 April 1933; archived transcription).” garethjones.org.

[282] **Gareth Jones.** “Mr. Jones Replies, letter to The New York Times (13 May 1933; archived transcription).” garethjones.org.

[283] **Stephen Koch.** “Interview with Derek Alger, Pif Magazine (1 April 2004).” pifmagazine.com.

[284] **Sean McMeekin.** “The Red Millionaire: A Political Biography of Willi Münzenberg, Moscow’s Secret Propaganda Tsar in the West (Yale University Press, 2003).” academic.oup.com.

[285] **Marco Carynnyk.** “The New York Times and the Great Famine, The Ukrainian Weekly (11 September 1983).” subscription.ukrweekly.com.

[286] **Eugene Lyons.** “Assignment in Utopia (Harcourt, Brace, 1937): Moscow press corps and Gareth Jones.” garethjones.org.

[287] **Duchess of Atholl and others.** “Foreign Office debate, House of Commons (5 July 1933).” api.parliament.uk.

[288] **Lord Ponsonby and Earl Stanhope.** “Russia debate, House of Lords (25 July 1934).” api.parliament.uk.

[289] **US Department of State, Office of the Historian.** “Recognition of the Soviet Union, 1933.” history.state.gov.

[290] **Tatyana Smykovskaya.** “Личность и творчество Максима Горького на страницах прессы Гулага 1930-х годов [Gorky and the Gulag Press], Australian Slavonic and East European Studies 38 (2024), pp. 1–25.” arts.unimelb.edu.au.

[291] **Maxim Gorky, L. Averbakh and S. G. Firin, editors.** “Belomor: An Account of the Construction of the New Canal Between the White Sea and the Baltic Sea (English adaptation, 1935).” books.google.com.

[292] **H. R. Knickerbocker.** “Famine Grips Russia, New York Evening Post (29 March 1933): Gareth Jones’s statement.” garethjones.org.

[293] **Gareth Jones.** “Famine Rules Russia, Evening Standard (31 March 1933).” garethjones.org.

[294] **Walter Duranty.** “Portrait published in The Literary Digest History of the War (1919), Wikimedia Commons record.” commons.wikimedia.org.

[295] **S. J. Taylor.** “Stalin’s Apologist: Walter Duranty, The New York Times’s Man in Moscow (Oxford University Press, 1990), publisher preview.” api.pageplace.de.

[296] **Walter Duranty.** “Russians Hungry, But Not Starving, The New York Times (31 March 1933), p. 13.” nytimes.com.

[297] **Ray Gamache.** ““Contextualizing FDR’s Campaign to Recognize the Soviet Union, 1932–1933: Propaganda, Famine Denial, and Ukrainian Resistance”, Harvard Ukrainian Studies 37, nos. 3–4 (2020), pp. 287–321.” d3sa9iy9kp2h5k.cloudfront.net.

[298] **Time.** ““Foreign News: Stalin to Duranty” (8 January 1934).” time.com.

[299] **US National Park Service.** “Arthurdale: A New Deal Community Experiment (Teaching with Historic Places, lesson 157), especially readings 1–2.” nps.gov.

[300] **US Commission on the Ukraine Famine.** “Investigation of the Ukrainian Famine, 1932–1933: Report to Congress (22 April 1988), chapter VI, “The American Response to the Famine”, excerpt pp. 167–176.” garethjones.org.

[301] **Louis Fischer.** ““Hearst’s Russian Famine”, The Nation (13 March 1935), datelined New York, 4 March.” garethjones.org.

[302] **Stanislav Kulchytsky.** ““Why Did Stalin Exterminate the Ukrainians? Comprehending the Holodomor. The Position of Soviet Historians” (2005), reproduced in The Holodomor Reader, scholarship extract, printed pp. 26–30.” holodomor.ca.

[303] **National Museum of the Holodomor-Genocide.** ““Історія, збережена у «цифрі»”: оцифровано аудіокасети зі свідченнями про Голодомор (25 June 2025).” holodomormuseum.org.ua.

[304] **Beatrice Webb.** “typescript diary, entry of 9 April 1932, PASSFIELD/1/2/10, LSE Digital Library.” digital.library.lse.ac.uk.

[305] **Jars Balan.** ““Rhea Clyman: A Forgotten Canadian Eyewitness to the Hunger of 1932”, in Women and the Holodomor-Genocide: Victims, Survivors, Perpetrators, edited by Victoria Malko, 2019.” holodomor.ca.

[306] **Rhea G. Clyman.** ““Children Lived on Grass / Only Food in Farm Area / Grain Taken From Them”, Toronto Evening Telegram, 16 May 1933, pp. 1, 36; transcription in Jars Balan’s Ukraina Moderna documentary selection.” uamoderna.com.

[307] **David Vessey.** ““First-hand Accounts? Walter Duranty, William Henry Chamberlin and Eugene Lyons as Moscow Correspondents in the 1930s”, Journalism Studies 24, no. 2 (2023), pp. 209–225.” doi.org.

[308] **William Henry Chamberlin.** ““Famine proves potent weapon in Soviet policy”, Christian Science Monitor, 29 May 1934; reprint in The Ukrainian Weekly (1983).” subscription.ukrweekly.com.

[309] **Natalia A. Feduschak.** ““New Chapters in the Ukrainian-Jewish Relationship Explored at Canada’s Limmud FSU (Part 1) – Rhea Clyman”, Ukrainian Jewish Encounter, 19 April 2017.” ukrainianjewishencounter.org.

[310] **Jars Balan.** “2017 Toronto Annual Famine Lecture, “Tell the Kremlin we are starving; we have no bread!” Rhea Clyman’s 1932 Odyssey through the “Famine Lands” of Ukraine, 28 November 2017.” holodomor.ca.

[311] **Ukrainian Institute of National Memory.** “1915 – народився Микола Лемик, член ОУН.” uinp.gov.ua.

[312] **Volodymyr Birchak.** “Убити одного, щоб врятувати мільйони. Атентат Миколи Лемика (21 October 2018).” istpravda.com.ua.

[313] **A. Markoff.** “Famine in USSR (Paris: Russian Commercial Institute, 1933).” archive.org.

[314] **Ewald Ammende.** “Muss Russland hungern? Menschen- und Völkerschicksale in der Sowjetunion (Vienna, 1935), photographs 10 and 20.” garethjones.org.

[315] **Maxim Gorky, L. Averbakh and S. G. Firin, editors.** “Беломорско-Балтийский канал им. Сталина: История строительства (1934), Russian State Library catalogue.” search.rsl.ru.

[316] **Maxim Gorky, L. Averbakh and S. G. Firin, editors; Amabel Williams-Ellis, English editor.** “Belomor (1935), digitised English text.” redstarpublishers.org.

[317] **Vatnik Soup.** ““MICE” (Soup 183, 21 May 2023).” vatniksoup.com.

[318] **Merriam-Webster.** “Fellow traveler: definition and word history.” merriam-webster.com.

[319] **Yurko Romanovych Shvets.** “Letter to Hryhorii Petrovsky on procurement and hunger, September 1932 (Ukrainian transcription).” lib.chmnu.edu.ua.

[320] **Vatnik Soup.** “Debunk of the Day 4: Whataboutism (1 February 2026).” vatniksoup.com.

[321] **Ukrainian state archives / TsDAVO.** “Register of documentary heritage, fond 1, entry 176: letter of Yu. R. Shvets, 15 September 1932.” old.archives.gov.ua.

[322] **Aleksandr Volgarev.** “On the Holodomor in Ukraine, statement at the OSCE Permanent Council, 24 November 2022.” osce.org.

[323] **Russian Ministry of Foreign Affairs.** “Holodomor statement attributed to Maria Zakharova, 30 November 2022.” twitter.com.

[324] **British Council UK Films Database.** “Mr. Jones (2019), film credits and synopsis.” filmsandfestivals.britishcouncil.org.

[325] **WestEnd Films.** “Mr. Jones (2019), official distributor synopsis.” westendfilms.com.

[326] **Oni Press.** “In the Shadow of Stalin: The Story of Mr. Jones, by Andrea Chalupa and Ivan Rodrigues (2024).” onipress.com.

[327] **Samuel Goldwyn Films.** “Mr. Jones: official press materials and theatrical poster.” samuelgoldwynfilms.com.

Wymazywanie ukraińskiej państwowości i kultury

[328] **Encyclopedia of Ukraine.** “Petr Valuev and the 1863 restrictions on Ukrainian publishing.” encyclopediaofukraine.com.

[329] **Encyclopedia of Ukraine.** “Ems Ukase (1876): restrictions on Ukrainian publishing, imports and public performance.” encyclopediaofukraine.com.

[330] **Human Rights Watch.** “Education under Occupation: Forced Russification of the School System in Occupied Ukrainian Territories (20 June 2024).” hrw.org.
[331] **Український інститут національної пам’яті.** “Були елітою нації: до роковин розстрілів в урочищі Сандармох.” uinp.gov.ua.
[332] **United Nations General Assembly.** “Territorial integrity of Ukraine, Resolution 68/262 (27 March 2014).” docs.un.org.
[333] **International Court of Justice.** “Ukraine v. Russian Federation, provisional-measures order (16 March 2022).” api.icj-cij.org.
[334] **Verkhovna Rada of Ukraine.** “Declaration concerning genocide committed by the Russian Federation in Ukraine, Resolution 2188-IX (14 April 2022).” zakon.rada.gov.ua.
[335] **Encyclopedia of Ukraine.** “Central Rada.” encyclopediaofukraine.com.
[336] **Encyclopedia of Ukraine.** “Ukrainian National Republic.” encyclopediaofukraine.com.
[337] “Act of Unification of the Ukrainian People’s Republics (1919).” en.wikipedia.org.
[338] **Encyclopedia of Ukraine.** “Ukrainization in the 1920s and its Stalinist reversal.” encyclopediaofukraine.com.
[339] **Radan Lášek / ÚSTR.** “Obrana Podkarpatské Rusi (Paměť a dějiny, 2009/1).” ustrcr.cz.
[340] **Jiří Plachý / Vojenský historický ústav.** “Poválečné zbavení obyvatel Podkarpatské Rusi československého státního občanství.” vhu.cz.
[341] **Czech Ministry of Foreign Affairs.** “Pozbytí území Podkarpatské Rusi.” mzv.gov.cz.
[342] **Museum of the Occupation of Latvia.** “The Three Occupations of Latvia, 1940–1991: Soviet and Nazi Take-Overs and Their Consequences (2005), chapter Soviet–Nazi Collaboration, 1939–1941.” mfa.gov.lv.
[343] “Soviet occupation and annexation of the Baltic states.” en.wikipedia.org.
[344] **Museum of the Occupation of Latvia.** “Occupation, deportation and resistance, exhibition guide.” okupacijasmuzejs.lv.
[345] **Latvian Ministry of Foreign Affairs.** “The end of the Second World War and the continued occupation of the Baltic states.” mfa.gov.lv.
[346] **Latvian Embassy in Germany.** “Ambassador Alda Vanaga on the March 1949 Baltic deportations.” www2.mfa.gov.lv.
[347] **CVCE.** “The Zhdanov Doctrine and the Cominform.” cvce.eu.
[348] **US Department of State.** “Soviet domination of Czechoslovakia, assessment of 1949.” history.state.gov.
[349] **Ukrainian Institute of National Memory.** “Акт Злуки: unification of the Ukrainian republics in 1919.” unr.uinp.gov.ua.
[350] **Encyclopedia of Ukraine.** “Ukrainian Soviet Socialist Republic: formation, Moscow control and the 1922 union.” encyclopediaofukraine.com.
[351] **Czech Ministry of Defence.** “Vzpomínka na Jáchymovské peklo potřiadvacáté (25 May 2012).” mocr.mo.gov.cz.
[352] **Czech National Heritage Institute.** “Hornický region Erzgebirge/Krušnohoří: Jáchymov and the Red Tower of Death.” npu.cz.
[353] **ÚSTR.** “Tábory nucené práce, 1948–1954: administrative forced-labour camps.” ustrcr.cz.
[354] **Ústav pamäti národa.** “Zoznam osôb odvlečených do gulagov: Czechoslovak civilians deported to Soviet forced labour.” upn.gov.sk.
[355] **Ukrainian Institute of National Memory.** “Operation West, October 1947: deportation of resistance families and labour allocation.” uinp.gov.ua.
[356] **Oleh Bazhan.** “Операція «Захід», Local History (21 October 2021).” localhistory.org.ua.
[357] **Marta Craveri / INED, European Memories of the Gulag.** “Супротив у таборах: Ukrainian prisoners and camp resistance.” gulagmemories.eu.
[358] **Moscow Patriarchate.** “Statements of September 1943, Журнал Московской Патриархии no. 1 (12 September 1943), pp. 5, 6, 11, 16; translated in Seventeen Moments in Soviet History.” seventeenmoments.web.illinois.edu.
[359] **Ukrainian Greek Catholic Church / Taras Bublyk.** ““The Lviv Pseudo-Council of 1946: The History of the Russian World’s Special Operation” (30 May 2024).” ugcc.ua.
[360] **Russian Orthodox Church.** “Journals of the Holy Synod, 7 June 2022, journal no. 59 (Department for External Church Relations).” mospat.ru.
[361] **UN Human Rights Office.** “Report on the Human Rights Situation in Ukraine, 1 September–30 November 2024 (31 December 2024), paragraphs 70–73, printed pp. 16–17.” ukraine.ohchr.org.
[362] **Cordell Hull.** “Memorandum of conversation with Franklin D. Roosevelt, Harry Hopkins and Soviet ambassador Constantine Oumansky (11 September 1941), FRUS 1941, volume I, document 778, pp. 832–834.” history.state.gov.
[363] **Sumner Welles to William Phillips.** “Telegram on religious freedom in the Soviet Union (31 July 1941), FRUS 1941, volume I, document 955.” history.state.gov.

[364] **Kathryn David.** ""At the Kremlin in 1943" / "How Stalin enlisted the Orthodox Church to help control Ukraine", Aeon (13 March 2023)." aeon.co.

[365] **Elbridge Durbrow to the Secretary of State.** "Telegram reporting Soviet recognition of Israel (18 May 1948), FRUS 1948, volume V, part 2, document 286." history.state.gov.

[366] **Joshua Rubenstein.** ""Jewish Anti-Fascist Committee", The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe (2010)." encyclopedia.yivo.org.

[367] **Patriarch Kirill.** "Sermon after the liturgy at the Alexander Nevsky Skete (25 September 2022), official Moscow Patriarchate publication." patriarchia.ru.

[368] **World Russian People's Council.** ""The Present and Future of the Russian World": mandate of the XXV Council, approved 27 March 2024 under Patriarch Kirill, official Moscow Patriarchate publication." patriarchia.ru.

[369] **World Russian People's Council.** ""Наказ XXV Всемирного русского народного собора «Настоящее и будущее Русского мира»" (27 March 2024), full-text republication in Biblioteka Arkhivarius." biblioteka-arhivarius.ru.

[370] **World Council of Churches.** ""WCC 'cannot reconcile' World Russian People's Council decree describing Ukraine conflict as 'Holy War'" (12 April 2024)." oikoumene.org.

[371] **Liberpedia.** "Kremlinism/Genocide." en.liberpedia.org.

[372] **USSR State Defence Committee.** "Resolution No. 5859-ss, "On the Crimean Tatars" (11 May 1944)." nkvd.tomsk.ru.

[373] **Ukrainian Institute of National Memory.** ""18 травня – День пам'яті жертв депортації кримськотатарського народу" (18 May 2021)." uinp.gov.ua.

[374] **UNESCO.** "Ornek, a Crimean Tatar ornament and knowledge about it, Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity (2021)." ich.unesco.org.

[375] **Office of the UN High Commissioner for Human Rights.** "Ten Years of Occupation by the Russian Federation: Human Rights in the Autonomous Republic of Crimea and the City of Sevastopol, Ukraine (28 February 2024)." ukraine.ohchr.org.

[376] **East SOS.** ""Ukrainian Literature Banned: Evidence from the Temporarily Occupied Territories by East SOS" (30 September 2025)." east-sos.org.

[377] **International Criminal Court, Pre-Trial Chamber II.** ""Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova" (17 March 2023)." icc-cpi.int.

[378] **Office of the UN High Commissioner for Human Rights.** "Human rights situation during the Russian occupation of territory of Ukraine and its aftermath, 24 February 2022 to 31 December 2023 (20 March 2024)." ukraine.ohchr.org.

[379] **Mykola Zhulynsky.** ""Дзюба Іван Михайлович", Encyclopedia of Modern Ukraine, volume 7 (2007; online revision September 2026)." esu.com.ua.

[380] **Vladimir Putin.** ""On the Historical Unity of Russians and Ukrainians" (12 July 2021), original Kremlin English URL." en.kremlin.ru.

[381] **Vladimir Putin.** ""On the Historical Unity of Russians and Ukrainians" (12 July 2021), English text reproduced by New Cold War on 19 July 2021." newcoldwar.org.

[382] **Vladimir Lenin.** "Telegram to Yevgenia Bosch, 9 August 1918." marxists.org.

[383] **Oleg Khlevnyuk.** ""The Economy of the OGPU, NKVD, and MVD of the USSR, 1930–1953", in The Economics of Forced Labor: The Soviet Gulag (2003), pp. 43–66." hoover.org.

[384] **OGPU.** "Order No. 130/63, "On the Organisation of the OGPU Camp Administration", 25 April 1930." document.wikireading.ru.

[385] **Mikhail Morukov.** ""The White Sea–Baltic Canal", in The Economics of Forced Labor: The Soviet Gulag (2003), pp. 151–162." hoover.org.

[386] **Nicolas Werth.** ""The NKVD Mass Secret Operation No. 00447, August 1937–November 1938" (24 May 2010)." sciencespo.fr.

[387] **OHCHR.** "The impact of the armed conflict and occupation on children's rights in Ukraine, 24 February 2022 — 31 December 2024 (21 March 2025)." ukraine.un.org.

[388] **Sergej Sumlenny.** "Soviet Antisemitism, thread of 16 May 2021." twitter.com.

[389] **Sergej Sumlenny.** "Thread on the Soviet antisemitic legacy, 6 October 2023." twitter.com.

[390] **Izabella Tabarovsky.** "Soviet Anti-Semitic Cartoons, Tablet, 6 June 2019." tabletmag.com.

[391] **Aleksandr Dugin.** "Основы геополитики (1997), Part V, sections 4.4 and 5.6." grachev62.narod.ru.

[392] **Тимофей Сергейцев.** "Что Россия должна сделать с Украиной (RIA Novosti, 3 April 2022)." web.archive.org.

[393] **Izyum district party bureau.** "On work with settlers, 31 May 1934 (museum reproduction)." bbc.com.

[394] **N. I. Yezhov.** "NKVD Operational Order No. 00447, 30 July 1937, with M. I. Frinovsky's covering note; published primary text." istmat.org.

[395] **Germany and the USSR.** “Treaty of Nonaggression, 23 August 1939 (Molotov–Ribbentrop Pact), Avalon Project.” avalon.law.yale.edu.

[396] **Czechoslovakia and the USSR.** “Treaty concerning the Trans-Carpathian Ukraine, 29 June 1945; UN Treaty Series, vol. 504, No. 607.” treaties.un.org.

[397] **George F. Kennan to the US Secretary of State.** “Subcarpathian Ruthenia and Communist control, 25 January 1945; FRUS 1945, vol. IV, document 506.” history.state.gov.

[398] **Roy Rosenzweig Center for History and New Media, George Mason University.** “Gulag: Many Days, Many Lives, introductory exhibition transcript.” gulaghistory.org.

[399] **Yale Humanitarian Research Lab.** “Intentional, Systematic, & Widespread: Russia’s Program of Coerced Adoption and Fostering of Ukraine’s Children (3 December 2024).” medicine.yale.edu.

[400] **Independent International Commission of Inquiry on Ukraine.** ““I am still looking for my daughter”: crimes against humanity committed by Russian authorities against children from Ukraine, A/HRC/61/CRP.8 (9 March 2026).” ohchr.org.

[401] **Meduza.** “Lvova-Belova’s statement on Mariupol children’s attitudes being transformed into “love for Russia” (28 September 2022).” meduza.io.

[402] **Vatnik Soup.** ““Patriarch Kirill” (22 November 2022).” vatniksoup.com.

[403] **Vatnik Soup.** ““Russian Orthodox Church” (6 March 2024).” vatniksoup.com.

[404] **Vatnik Soup.** ““Degenerate Russia 1: Religious persecution” (18 March 2025).” vatniksoup.com.

[405] **Vatnik Soup.** ““Genocide in Donbas” (8 January 2023).” vatniksoup.com.

[406] **Vatnik Soup.** ““Aleksandr Dugin (REBREW)” (4 April 2025).” vatniksoup.com.

[407] **Vatnik Soup.** ““Vladimir Putin” (21 June 2023).” vatniksoup.com.

[408] **Vatnik Soup.** ““Genocide in Ukraine” (7 November 2022).” vatniksoup.com.

[409] **UN Secretary-General.** “Situation of human rights in the temporarily occupied territories of Ukraine, including the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, A/80/315 (6 August 2025).” ukraine.ohchr.org.

[410] **Presidential Commissioner for Children’s Rights of the Russian Federation.** “annual activity report for 2022, “Помощь детям Донбасса”, p. 117.” deti.gov.ru.

[411] **Paige Farrenkopf, Caitlin N. Howarth, Nathaniel A. Raymond et al., Yale Humanitarian Research Lab.** “Ukraine’s Stolen Children: Inside Russia’s Network of Re-Education and Militarization (16 September 2025).” ysph.yale.edu.

[412] **Эмпатия Манучи.** “Мария Львова-Белова: развод, свадьба, дети, Гаага (October 2025 video interview).” rutube.ru.

[413] **Юлия Сабаева, ОстроВ.** “Уполномоченная РФ по правам ребенка Львова-Белова: «Я украла мариупольского ребенка» (21 October 2025).” ostro.org.

[414] **National Assembly of Czechoslovakia.** “Act No. 247/1948 on forced-labour camps, 25 October 1948, sections 2–3.” zakonyprolidi.cz.

[415] **Library of Congress.** “Revelations from the Russian Archives: Repression and Terror (Stalin in Control; Kirov Murder and Purges).” loc.gov.

[416] **Paul R. Gregory.** ““Martyred for Communism”, adapted from Politics, Murder, and Love in Stalin’s Kremlin: The Story of Nikolai Bukharin and Anna Larina (Hoover Press, 2010).” hoover.org.

[417] **John Barber and Mark Harrison.** ““Patriotic War, 1941 to 1945”, in The Cambridge History of Russia, vol. 3 (2006), pp. 217–242; author postprint.” warwick.ac.uk.

[418] **Hoover Institution.** ““Enemy Of The State” (3 February 2016), excerpt from One Day We Will Live Without Fear: Everyday Lives Under the Soviet Police State.” hoover.org.

[419] **Marc Jansen and Nikita Petrov.** “Stalin’s Loyal Executioner: People’s Commissar Nikolai Ezhov, 1895–1940 (Hoover Institution Press, 2002), chapter 4, “The Great Terror”, pp. 79–111.” hoover.org.

[420] **Marc Jansen and Nikita Petrov.** “Stalin’s Loyal Executioner: People’s Commissar Nikolai Ezhov, 1895–1940 (Hoover Institution Press, 2002), chapter 8, “Enemy of the People”, pp. 181–193.” hoover.org.

[421] **Gill Bennett / UK Foreign Office Historians.** “What’s the Context? 20 December 1917: formation of the Cheka, the first Soviet security and intelligence agency.” history.blog.gov.uk.

[422] **Iain Lauchlan.** “The Okhrana: security policing in late imperial Russia (author manuscript, 2005).” dspace.stir.ac.uk.

[423] **Moscow city memorial-plaques register.** “Felix Dzerzhinsky at 11 Bolshaya Lubyanka, April 1918–December 1920.” um.mos.ru.

[424] **A. I. Kokurin and N. V. Petrov.** “Лубянка. Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917-1991 (documentary handbook, 2003).” docs.historyrussia.org.

[425] **Federal Security Service of the Russian Federation.** “official website and Bolshaya Lubyanka contact address.” fsb.ru.

[426] **Russian Historical Society.** “Sergey Naryshkin unveils a monument to Felix Dzerzhinsky, 11 September 2023.” historyrussia.org.

[427] **Vladimir Putin interviewed by Sergey Slyusarenko.** “Putin, Kommersant, 30 July 1998.” kommersant.ru.

[428] **Monument to Felix Dzerzhinsky, Moscow.** “original Lubyanka monument and the 2023 replica.” en.wikipedia.org.
[429] **Bundesarchiv, Bild 102-00032.** “Felix Dzerzhinsky, portrait, 1923.” commons.wikimedia.org.
[430] **Vladimir Lenin at Gorki, 1923.** “photograph with Anna Yelizarova-Ulyanova and one of his doctors.” commons.wikimedia.org.
[431] **The Metropolitan Museum of Art.** “Faking It: Manipulated Photography Before Photoshop, Politics and Persuasion.” metmuseum.org.
[432] **Nikolai Yezhov with Stalin, Molotov and Voroshilov, 1937.** “original photograph record.” commons.wikimedia.org.
[433] **Stalin, Molotov and Voroshilov, 1937.** “retouched photograph with Yezhov removed.” commons.wikimedia.org.
[434] **Vladimir Ivanov.** “interview on the Dzerzhinsky replica at SVR headquarters, Podyom, 11 September 2023.” pdmnews.ru.
[435] **Moskva 24.** “restoration director Sergey Balyasnikov on the Dzerzhinsky monument, 9 December 2013.” m24.ru.
[436] **Moskovsky Komsomolets.** “Neizvestnye fakty o pamyatnike Dzerzhinskomu, 24 June 2015.” mk.ru.
[437] **Gorbachev Foundation.** “Mikhail Gorbachev: biography; USSR presidency, March 1990–December 1991.” gorby.ru.
[438] **George H. W. Bush.** “Statement on the Attempted Coup in the Soviet Union, 19 August 1991 (American Presidency Project transcript).” presidency.ucsb.edu.
[439] **Liberpedia.** “Aleksandr Dugin: Russian quotations and source links.” en.liberpedia.org.
[440] **NEWSru.com.** “Calls to dismiss Aleksandr Dugin after his ANNA-News interview.” classic.newsru.com.
[441] **Aleksandr Dugin.** “ANNA-News call for killing, preserved video extract.” liberpedia.net.
[442] **Roman in Ukraine.** “Contemporary reproduction of Aleksandr Dugin’s genocide post, 25 August 2014.” romaninukraine.com.
[443] **Aleksandr Dugin.** “VK post, August 2014.” vk.com.
[444] **Aleksandr Dugin.** “Discussion with Western journalists, March 2022: preserved full English recording.” commons.wikimedia.org.
[445] **Aleksandr Dugin.** “Original publication of the March 2022 discussion.” youtube.com.
[446] **CBS News, 60 Minutes.** “Dugin’s geopolitical programme, 12 April 2022.” cbsnews.com.
[447] **United Nations.** “Commission concludes that deportation and forcible transfer of Ukrainian children and enforced disappearances amount to crimes against humanity, 12 March 2026.” ukraine.un.org.
[448] **Vladimir Putin.** “Address of18March2014 on Crimea.” en.kremlin.ru.
[449] **Vladimir Putin.** “Address at the30September2022 annexation ceremony.” en.kremlin.ru.
[450] **ОстроВ.** “Сепаратист Губарєв: Якщо українці не захочуть ставати росіянами – ми їх усіх вб’ємо,11October2022.” ostro.org.
[451] **ОстроВ.** “Сепаратист Губарев: Если украинцы не захотят становиться русскими – мы их всех убьем,11October2022.” ostro.org.
[452] **Pavel Gubarev.** “Video excerpt embedded by The Ukrainian Tribune.” youtube.com.
[453] **RTVI.** “Бывшего «народного губернатора» ДНР Павла Губарева задержали у здания суда после ареста Стрелкова.” rtvi.com.
[454] **Council of the European Union.** “Decision (CFSP) 2023/572, entry 82: Pavel Gubarev.” eur-lex.europa.eu.
[455] **The Moscow Times.** “«Основателя ДНР» обвинили в дискредитации российской армии, 18 February 2026.” ru.themoscowtimes.com.
[456] **Library of Congress.** “Soviet Independent Press, 1987–1992: glasnost and perestroika.” guides.loc.gov.
[457] **Stanislav Kulchytsky.** “The Ukrainian Holodomor against the Background of the Communist Onslaught, 1929–1938.” holodomor.ca.
[458] **Ukrainian Institute of National Memory.** “The 1 December1991 independence referendum.” uinp.gov.ua.
[459] **Viktor Kotyhorenko.** “Націотворчий потенціал суспільних криз в Україні, Наукові записки3–4(83–84),2016, p.160: official1991 regional referendum results.” ipiend.gov.ua.
[460] “Budapest Memorandum on Security Assurances,5December1994, UNTS3007,I-52241.” treaties.un.org.
[461] “WeaponizingArchitecture —1991 Ukrainian independence referendum map geometry, CC BY4.0.” commons.wikimedia.org.
[462] **OHCHR.** “Killings of Civilians: Summary Executions and Attacks on Individual Civilians in Kyiv, Chernihiv and Sumy Regions,7December2022.” ohchr.org.
[463] **OHCHR.** “Forced Displacement from Territory of Ukraine Occupied by the Russian Federation,20March2026.” ukraine.ohchr.org.
[464] “Vatnik Soup226 —2014 Odesa clashes,19September2023.” vatniksoup.com.

Głód jako broń

[465] **Council of the European Union.** “Sixteenth sanctions package, including vessels transporting stolen Ukrainian grain (24 February 2025).” consilium.europa.eu.

[466] **UN Human Rights Monitoring Mission in Ukraine.** “Protection of Civilians in Armed Conflict, March 2026 (10 April 2026).” ukraine.ohchr.org.

[467] **Alex de Waal and Bridget Conley.** ““Hunger als Kriegswaffe”, Aus Politik und Zeitgeschichte / bpb (3 January 2020).” bpb.de.

[468] **Bellingcat Investigation Team and Lloyd’s List.** ““Russia’s Smuggled Grain Finds New Market in Saudi Arabia” (12 December 2025).” bellingcat.com.

[469] **United Nations.** ““Ukraine: UN Chief on Black Sea Grain Initiative — Media Stakeout” (17 July 2023), official video publication.” youtube.com.

[470] **UN Human Rights Monitoring Mission in Ukraine.** ““The UN Human Rights Office warned of the far-reaching human rights consequences of the attacks by the Russian Federation on Ukraine’s grain infrastructure” (23 August 2023).” ukraine.un.org.

[471] **United Nations.** “Operational update from the Office of the UN Coordinator for the Black Sea Grain Initiative (15 July 2023).” ungeneva.org.

[472] **OTR.** “Пленарное заседание XXV Петербургского международного экономического форума, 17 June 2022; Kremlin transcript.” otr-online.ru.

[473] **Vatnik Soup.** “Margarita Simonyan, Soup 36, 7 December 2022.” vatniksoup.com.

[474] **Minval Politika.** “dated repost of Simonyan’s famine statement, 21 June 2022.” t.me.

[475] **Halya Coynash / Kharkiv Human Rights Protection Group.** “Chief Russian propagandist: “All our hope is pinned on famine”, 24 June 2022.” khpg.org.

[476] **RT.** “РТ поздравил европейцев с Рождеством видеороликом про «сказку о хомячке», 23 December 2022.” russiatoday.ru.

[477] **Dmitry Chernobrov.** “Strategic Humor and Post-Truth Public Diplomacy, CPD Perspectives, Paper 3, November 2023.” uscpublicdiplomacy.org.

Rosyjskie ustawy historyczne i polityka pamięci

[478] **Russian Ministry of Foreign Affairs.** “Official channel post of 17 March 2026 quoting Medvedev’s article of 24 December 2025.” t.me.

[479] **Wilson Center.** “Khrushchev at his Most Khrushchevian (2011).” wilsoncenter.org.

[480] **Leszek Kołakowski.** “Main Currents of Marxism, Book Three, chapter XIII, §1: De-Stalinization (one-volume pp. 1148–1153; related digital text).” djvu.online.

[481] **Nikita Khrushchev.** “On the Cult of Personality and Its Consequences (25 February 1956; abridged English selection).” marxists.org.

[482] **Bertrand M. Patenaude / Hoover Institution Library & Archives.** “America to the Starving People of Russia.” hoover.org.

[483] **Herbert Hoover.** “On Russian Famine Relief in 1921–1923 (statement of 2 July 1959, printed pp. 64–65; includes Soviet acknowledgement of 10 July 1923).” hoover.archives.gov.

[484] **Jacob D. Beam.** “Telegram from Moscow, 4 April 1953, FRUS 1952–1954, volume VIII, document 577: collapse of the Doctors’ Plot.” history.state.gov.

[485] **Deutsche Welle.** ““Wall of Grief confronts Stalin-era crimes” (30 October 2017).” amp.dw.com.

[486] **Meduza.** ““На «Таганской» в Москве открыли горельеф со Сталиным — и тут началось” (19 May 2025).” meduza.io.

[487] **Reuters, Moscow bureau.** ““Extracts from Putin’s speech on Ukraine” (21 February 2022), syndicated by KFGO.” kfgo.com.

[488] **Human Rights Watch.** “Russia’s Legislative Minefield: Tripwires for Civil Society since 2020 (7 August 2024), section VII, Censoring Historical Debate.” hrw.org.

[489] **Russian Federation.** “Federal Law No. 278-FZ of 1 July 2021, adding Article 6.1 to the law commemorating Soviet victory, reproduced by Garant.” base.garant.ru.

[490] **Amnesty International.** ““Russia: Closure of human rights group highlights accelerating attacks on civil society” (29 December 2021).” amnesty.org.

[491] **Kommersant.** ““В Мариуполе демонтировали памятник «Жертвам голодомора»” (19 October 2022).” kommersant.ru.

[492] **Nikita Khrushchev.** “Speech to the Twentieth Congress of the CPSU, 25 February 1956 (unabridged English archive transcription).” marxists.org.

[493] **National Museum of the Holodomor-Genocide.** “A monument to the Holodomor victims was destroyed in occupied Luhansk (18 July 2024).” holodomormuseum.org.ua.

[494] **Christopher Hitchens.** “Unmitigated Galloway, contemporary reproduction of I’m Not the Only One.” washingtonexaminer.com.
[495] **Jackson Hinkle.** “Interview with Alex Jones, 9 November 2023, original video.” banned.video.
[496] **Knowledge Fight 870.** “Contemporary excerpts from the 9 November 2023 Hinkle interview.” podscripts.co.
[497] **Nick Fuentes.** “America First 1590, 4 November 2025, archived show transcript.” fight.fudgie.org.
[498] **Radio Svoboda.** “Shattered Stalin bust brought to Zaporizhzhia Holodomor memorial, 25 November 2017.” radiosvoboda.org.
[499] **Iryna Balachuk, Ukrainska Pravda.** “Lenin installed in occupied Henichesk, 18 April 2022.” pravda.com.ua.
[500] **KPRF.** “Stalin bust opened in Melitopol, 8 May 2025.” kprf.ru.
[501] **Tochka, Ivan Zheyanov.** “Restalinization, 1 October 2023.” pointmedia.io.
[502] **Agentstvo.** “Stalin monuments in Russia opened at twice the rate, 27 May 2025.” agents.media.
[503] **Serhii Plokhii.** “The Revolt of the Center, Goodbye Lenin, Harvard MAPA (2017).” gis.huri.harvard.edu.
[504] **Ukrainian Institute of National Remembrance.** “Lenin removals during decommunisation.” old.uinp.gov.ua.
[505] **Катерина Коваленко / Tribun.** “Росіяни спалюють українські книжки на окупованій Луганщині, — Східний (12 April 2024).” tribun.com.ua.
[506] **Vatnik Soup.** “May 9: Soviet-Nazi collaboration (Soup 352, 9 May 2025).” vatniksoup.com.
[507] **Vatnik Soup.** “Degenerate Russia: Nazi vatniks (Soup 395, 16 August 2026).” vatniksoup.com.
[508] **Internet Encyclopedia of Ukraine.** “Khrushchev, Nikita.” encyclopediaofukraine.com.
[509] **US Department of State, Office of Intelligence Research.** ““Khrushchev Reaches Top After Long, Steady Rise”, report 6839, 17 February 1955 (FRUS 1955–1957, volume XXIV, document 8).” history.state.gov.
[510] “Mark Kramer. “Why Did Russia Give Away Crimea Sixty Years Ago?” Wilson Center, CWIHP e-Dossier No. 47, 19 March 2014.” wilsoncenter.org.
[511] “Treaty of Friendship, Cooperation and Partnership between Ukraine and the Russian Federation, 31 May 1997, Article 2.” zakon.rada.gov.ua.
[512] “Treaty between Ukraine and the Russian Federation on the Ukrainian-Russian State Border, Kyiv, 28 January 2003.” zakon.rada.gov.ua.
[513] “Russian Federal Law No. 24-FZ of 22 April 2004, ratifying the Russian-Ukrainian State Border Treaty; signed V. Putin.” consultant.ru.
[514] “United Nations Treaty Collection. Ukraine–Russian Federation State Border Treaty, UNTS vol. 3161, No. 54132.” treaties.un.org.
[515] “Internews Ukraine. Ре-візія історії: російська історична пропаганда та Україна (2019), p. 22, note 55.” internews.ua.
[516] “Vatnik Soup No. 203. “Elon Musk (part 2)”, 29 June 2023.” vatniksoup.com.
[517] “Elon Musk. Crimea proposal using “Khrushchev’s mistake”, Twitter post, 3 October 2022, status 1576969255031296000.” twitter.com.
[518] “Vatnik Soup No. 189. “Roger Waters”, 29 May 2023.” vatniksoup.com.
[519] “Sky News. “Pink Floyd star Roger Waters addresses UN at Russia’s request after denying incendiary claims in row with ex-bandmate”, 9 February 2023.” news.sky.com.
[520] **Charles E. Bohlen.** “Minutes of the Roosevelt–Churchill–Stalin dinner, Tehran, 29 November 1943.” history.state.gov.
[521] **United States and Soviet Union.** “Agreement concerning liberated prisoners of war and civilians, Yalta, 11 February 1945.” history.state.gov.
[522] **State–War–Navy Coordinating Committee.** “Memorandum and forced-repatriation directive, 21 December 1945.” history.state.gov.
[523] **Robert Murphy and Parker W. Buhrman.** “Dachau repatriation report, 14 February 1946, enclosing report of 28 January 1946.” history.state.gov.
[524] **US District Court for the District of Columbia.** “Wolfe v. Froehlke, 358 F. Supp. 1318, 1 June 1973.” law.justia.com.
[525] **William C. Bullitt.** ““How We Won the War and Lost the Peace”, LIFE, 30 August 1948, p. 94.” books.google.com.
[526] **Laurence A. Steinhardt.** “Telegram on Stalin’s proposals to Finland, Moscow, 13 October 1939, FRUS 1939, vol. I, document 1065.” history.state.gov.
[527] **United States Military Academy, Department of Military Art and Engineering.** “The Soviet-Finnish War, 1939–1940 (1948 edition; July 1941 foreword), historical background and operations.” ibiblio.org.
[528] **Laurence A. Steinhardt.** “Telegram on Soviet recognition of Kuusinen’s Finnish government, Moscow, 2 December 1939, FRUS 1939, vol. I, document 1125.” history.state.gov.
[529] **League of Nations.** “Council resolution expelling the USSR, 14 December 1939, Official Journal 1939, p. 506; Assembly resolution p. 540.” ibiblio.org.
[530] **Oleg V. Khlevniuk.** “Stalin: New Biography of a Dictator (2015; English paperback 2017).” yalebooks.yale.edu.

[531] **Stephen Kotkin.** “Stalin: Paradoxes of Power, 1878–1928 (2014; paperback 2015).” penguin.co.uk.
[532] **Simon Sebag Montefiore.** “Stalin: The Court of the Red Tsar (2003; paperback 2021).” weidenfeldandnicolson.co.uk.
[533] **Richard Overy.** “The Dictators: Hitler’s Germany and Stalin’s Russia (2004; paperback 2005).” penguin.co.uk.
[534] **Roger Moorhouse.** “The Devils’ Alliance: Hitler’s Pact with Stalin, 1939–1941 (2014; UK paperback 2016).” penguin.co.uk.
[535] **Constantine Pleshakov.** “Stalin’s Folly, author’s published extract in Russian Life, 1 May 2005.” russianlife.com.
[536] **Martin Amis.** “Koba the Dread: Laughter and the Twenty Million (2002; paperback 2003).” penguin.co.uk.
[537] **Simon Sebag Montefiore.** “Stalin: The Court of the Red Tsar, publisher’s chapter-one extract, “The Georgian and the Schoolgirl”.” penguinrandomhousehighereducation.com.
[538] **Allan Todd.** “History for the IB Diploma Paper 3: The Soviet Union and Post-Soviet Russia, 1924–2000, Cambridge publisher extract.” assets.cambridge.org.
[539] **Hoover Institution.** “Stephen Kotkin Presents New Biography of Stalin, 29 January 2015.” hoover.org.
[540] **Stephen Kotkin.** “Why Does Joseph Stalin Matter?, Hoover Uncommon Knowledge, recorded 25 January 2018.” hoover.org.
[541] **Oleg V. Khlevniuk.** “The New Biography of a Dictator, Yale University Press extract, 16 October 2017.” yalebooks.yale.edu.
[542] **Jonathan Brent.** “Doctors’ Plot, YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe.” encyclopedia.yivo.org.
[543] **Simon Sebag Montefiore.** “Young Stalin: published author extract, The Bank Robbery.” penguinrandomhousehighereducation.com.
[544] **Nicholas Bethell.** “The Last Secret of World War II, reprinted in the Congressional Record, 20 August 1974, pp. 29460–29462.” congress.gov.
[545] **Jeremy Murray-Brown.** “A footnote to Yalta, The New Criterion, October 1992.” bu.edu.
[546] **Stalin, Batum police photograph, 1902.** “original Wikimedia Commons reproduction.” commons.wikimedia.org.
[547] **Churchill, Roosevelt and Stalin at the Yalta Conference.** “U.S. Army photograph, NARA 531340.” commons.wikimedia.org.
[548] **Serhii Plokhii.** “Lenin Falls, Goodbye Lenin, Harvard MAPA (2017).” gis.huri.harvard.edu.
[549] **Niels Ackermann and Sébastien Gobert.** “Looking for Lenin (FUEL, 2017).” fuel-design.com.
[550] **Niels Ackermann.** “Looking for Lenin, with Sébastien Gobert (official photographic project).” nack.ch.
[551] **Fisheye Magazine.** “Niels Ackermann: Looking for Lenin, 4 July 2017.” fisheyemagazine.fr.
[552] **Harvard Mapping Cultural Space Across Eurasia.** “Raining Lenins, map of dated removals, December 2013–October 2014.” eurasia.omeka.fas.harvard.edu.
[553] **OONI / Roskomsvoboda.** “How Internet censorship changed in Russia during the 1st year of military conflict in Ukraine, 24 February 2023.” ooni.org.
[554] **РБК.** “Песков признался в использовании VPN, 2 April 2022.” rbc.ru.
[555] **Прокуратура Санкт-Петербурга.** “Новое в законе: борьба с кибермошенничеством, контроль над финансовыми операциями и персональными данными, 17 September 2025.” epp.genproc.gov.ru.
[556] **Manchester Guardian.** “Report, 17 March 1956.” theguardian.com.
[557] **Hoover Institution.** “The Speech That Shook the World (2006).” hoover.org.
[558] **US Department of State.** “Release of Khrushchev’s Secret Speech, 4 June 1956 (FRUS 1955–1957, volume IX, document 199).” history.state.gov.
[559] **Wikiwlh.** “Polish edition of Khrushchev’s Secret Speech, Warsaw, March 1956 (photograph, 2017).” commons.wikimedia.org.
[560] **Serhii Plokhii.** “Goodbye Lenin: A Memory Shift in Revolutionary Ukraine, Harvard MAPA, full paper.” gis.huri.harvard.edu.
[561] **Vatnik Soup.** “Censorship and VPNs.” vatniksoup.com.
[562] **Stéphane Courtois and Marc Lazar.** “Histoire du Parti communiste français (2nd ed., 2000).” search.worldcat.org.
[563] **Library of Congress.** “Leszek Kołakowski: Kluge Prize biography.” loc.gov.
[564] **Bert Verhoeff / Anefo.** “Leszek Kołakowski, Amsterdam, 9 March 1971 (portrait crop).” commons.wikimedia.org.
[565] **Grigory Goldstein.** “Lenin addressing troops in Moscow, 5 May 1920 (photograph record).” commons.wikimedia.org.
[566] **Marxists Internet Archive.** “Lenin making a speech in Sverdlov Square, 5 May 1920.” marxists.org.
[567] **Arlen Blum.** “«Путешествие» Оруэлла в страну большевиков: documentary chronicle (2003).” orwell.ru.
[568] **David Remnick.** “Soviets Will Publish 1984 (The Washington Post, 13 May 1988).” washingtonpost.com.

[569] **George Orwell.** “Избранное (Mir, Moscow, 1989): edition and colophon record.” orwell.ru.
[570] **Bundesarchiv, Bild183-H27337.** “Stalin und Ribbentrop im Kreml,23August1939.” commons.wikimedia.org.
[571] **Embassy of Israel in the Czech Republic.** “Bilateral Relations.” embassies.gov.il.
[572] **ČT24, Historie.cs.** “Přítel Izrael.” ct24.ceskatelevize.cz.
[573] **National Archives of the Czech Republic.** “Slánský.” na.gov.cz.
[574] **Michal Frankl, YIVO Encyclopedia.** “Slánský Trial.” encyclopedia.yivo.org.
[575] **Vatnik Soup.** “Euromaidan: The Revolution of Dignity (Soup 123, 13 March 2023).” vatniksoup.com.
[576] **Vatnik Suppe.** “Maidan-Revolution (Suppe 123, German translation).” vatniksoup.com.
[577] **Vatnik Soup.** “Euromaidan: Revolution of Dignity (Historical Memory Dossier, forthcoming).” vatniksoup.com.
[578] **FIDH.** “Russia: “Crimes Against History” (June 2021), no. 770a.” fidh.org.
[579] **FIDH.** “Russie : « Crimes contre l’histoire » (juin 2021), no 770f.” fidh.org.
[580] **European Court of Human Rights.** “Kashapov and Others v. Russia (15 May 2025), application 17942/17, Luzgin, appendix entry 22.” hudoc.echr.coe.int.
[581] **European Court of Human Rights.** “Suprun and Others v. Russia (18 June 2024; final 18 September 2024).” hudoc.echr.coe.int.
[582] **PEN International.** “Yuri Alexeyevich Dmitriev: case record.” pen-international.org.
[583] **UN Special Procedures.** “Communication AL RUS 10/2020 concerning Yuri Dmitriev and Sandarmokh (26 January 2021).” spcommreports.ohchr.org.
[584] **United States Holocaust Memorial Museum.** “World War II: Key Dates.” encyclopedia.ushmm.org.
[585] **Michael Thumann.** “Ein Zweitschlag auf San Francisco. Danach eingelegte Gurken (Die Zeit,23 May2025).” zeit.de.
[586] **Bunker-42.** “Contacts / separate visitor entrance.” bunker42.com.
[587] **Бункеры Москвы.** “Бункер-42 на Таганке. Достоверная история спецобъекта.” bunkermoscow.ru.
[588] **Max Weber Stiftung.** “Stellungnahme der Max Weber Stiftung zur Listung des Deutschen Historischen Instituts Moskau als „unerwünschte Organisation“ in Russland.” maxweberstiftung.de.
[589] **Max Weber Stiftung.** “Geschichte,2024entry: closure decision for DHI Moscow.” maxweberstiftung.de.
[590] **MI5.** “Klaus Fuchs.” mi5.gov.uk.
[591] **Harvey Klehr and John Earl Haynes.** “On the Trail of a Fourth Soviet Spy at Los Alamos (Studies in Intelligence63/3, September2019).” cia.gov.
[592] **SÚRAO.** “Bratrství repository: forced labour at the former Jáchymov uranium mine.” surao.gov.cz.
[593] **Volkovgeology JSC.** “Company history: the1948 expedition and the Kurday uranium deposit.” vg.kz.
[594] **International Agency for Research on Cancer.** “SEMI-NUC: About SEMI-NUC.” semi-nuc.iarc.fr.

Książki

[595] **Anne Applebaum.** “Red Famine: Stalin’s War on Ukraine.” anneapplebaum.com.
[596] **Timothy Snyder.** “Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin.” hachettebookgroup.com.
[597] **Serhii Plokhy.** “The Gates of Europe: A History of Ukraine.” hachettebookgroup.com.
[598] **Timothy Snyder.** “Black Earth: The Holocaust as History and Warning.” penguinrandomhouse.com.
[599] **Eugene Finkel.** “Intent to Destroy: Russia’s Two-Hundred-Year Quest to Dominate Ukraine.” hachettebookgroup.com.
[600] **Serhii Plokhy.** “The Russo-Ukrainian War.” penguin.co.uk.
[601] **Robert Conquest.** “The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine.” global.oup.com.
[602] **Stephen Kotkin.** “Stalin: Waiting for Hitler, 1929–1941.” penguinrandomhouse.com.
[603] **Yaroslav Hrytsak.** “Ukraine: The Forging of a Nation.” hachette.co.uk.
[604] **Jade McGlynn.** “Memory Makers: The Politics of the Past in Putin’s Russia.” bloomsbury.com.
[605] **Timothy Snyder.** “The Road to Unfreedom: Russia, Europe, America.” penguinrandomhouse.com.
[606] **Anne Applebaum.** “Gulag: A History.” anneapplebaum.com.
[607] **Richard Pipes.** “Russia Under the Bolshevik Regime.” penguinrandomhouse.com.
[608] **R. W. Davies and Stephen G. Wheatcroft.** “The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933.” link.springer.com.
[609] **Sarah Cameron.** “The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan.” academic.oup.com.
[610] **Terry Martin.** “The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939.” jstor.org.
[611] **Bohdan Klid and Alexander J. Motyl, editors.** “The Holodomor Reader: A Sourcebook on the Famine of 1932–1933 in Ukraine.” holodomor.ca.

[612] **Ian Ona Johnson.** “Faustian Bargain: The Soviet–German Partnership and the Origins of the Second World War.” amazon.co.uk.
[613] **Sean McMeekin.** “Stalin’s War: A New History of World War II.” hachettebookgroup.com.
[614] **Roger Moorhouse.** “The Devils’ Alliance: Hitler’s Pact with Stalin, 1939–1941.” hachettebookgroup.com.
[615] **Stephen Koch.** “Double Lives: Stalin, Willi Münzenberg, and the Seduction of the Intellectuals (revised and updated edition, 2004).” books.google.com.
[616] **Sheila Fitzpatrick.** “Stalin’s Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization.” academic.oup.com.
[617] **Pekka Kallioniemi and Morten Hammeken.** “Vatnik Soup: The Ultimate Guide to Russian Disinformation.” vatniksoup.com.
[618] **Stéphane Courtois.** “Lénine, l’inventeur du totalitarisme (2024).” lisez.com.
[619] **Stéphane Courtois, editor, with Nicolas Werth and other contributors.** “Le livre noir du communisme (1997).” bnfa.fr.
[620] **Nicolas Werth.** “Un État contre son peuple. De Lénine à Poutine (2025).” lesbelleslettres.com.
[621] **Thierry Wolton.** “Histoire mondiale du communisme, vol. I, Les bourreaux (2015).” grasset.fr.
[622] **Thierry Wolton.** “Une histoire mondiale du communisme, vol. III, Les complices (2017).” grasset.fr.
[623] **Thierry Wolton.** “Histoire mondiale du communisme, vol. II, Les victimes (Grasset, 2015).” grasset.fr.
[624] **Piotr R. Frankowski.** “The Secret Red Alliance: How the Soviet Union Planned to Use Germany to Take Over the World (forthcoming, Pen & Sword Military).” pen-and-sword.co.uk.

Pamięć Hołodomoru i miejsca upamiętnienia

[625] **Office of the President of Ukraine.** “Holodomor Remembrance Day 2019 in Kyiv: Bitter Memory of Childhood.” commons.wikimedia.org.
[626] **Office of the President of Ukraine.** “Holodomor Remembrance Day 2020 in Kyiv: offerings at the memorial.” commons.wikimedia.org.
[627] **DixonD.** “Holodomor Remembrance Day 2013 in Lviv: candles and ears of grain.” commons.wikimedia.org.
[628] **DixonD.** “Holodomor Remembrance Day 2013 in Lviv: candlelight detail.” commons.wikimedia.org.
[629] **National Museum of the Holodomor-Genocide.** “Restored and Intact: Statue of Girl with Ears of Grain Is Back.” holodomormuseum.org.ua.
[630] **TSN.** “Коли життя дешевше хліба: Україна вшановує пам’ять жертв Голодомору, 26 November 2011.” tsn.ua.
[631] **Президент України.** “Указ № 1310/98, 26 листопада 1998 року.” zakon.rada.gov.ua.
[632] **Holodomor Museum Fund.** “Project history.” holodomor-museum-fund.org.

Źródła ilustracji

s. 1 — Gorzka pamięć dzieciństwa: rycina na okładce. Rycina na okładce: „Gorzka pamięć dzieciństwa". Fotografie referencyjne: President.gov.ua, 23 listopada 2019 i 28 listopada 2020, CC BY 4.0. Okładka: interpretacja w technice ryciny wykonana z pomocą AI, przekształcona do neutralnej skali szarości.
s. 2, 148 — Wojska rosyjskie opuszczające Lwów z łupami, 22 czerwca 1915. Wojska rosyjskie opuszczające Lwów z łupami, 22 czerwca 1915, pocztówka austro-węgierska, autor nieznany, materiał poddany edycji.
s. 5 — Gorzka pamięć dzieciństwa, Kijów, 23 listopada 2019. President.gov.ua. Fotografia referencyjna, CC BY 4.0; fotografia bez zmian.
s. 10 — Kazachscy uchodźcy powracający do obwodu pawłodarskiego, 1932. Dmitrij Bagajew, „The Return", 1932, PKM 651. Dom-Muzeum D. P. Bagajewa / Pawłodarskie Muzeum Obwodowe. Źródło i identyfikacja archiwalna. Zachowano cały obraz.
s. 11 — Kamień pamiątkowy, Ałmaty, 30 czerwca 2009. Ds02006, ALAGolod.jpg, 30 czerwca 2009. Autor fotografii przekazał ją do domeny publicznej. Fotografia bez zmian.
s. 14 — Lenin na placu Swierdłowa, Moskwa, 5 maja 1920. Grigorij Goldstein, 5 maja 1920. Identyfikacja fotografii i opis domeny publicznej; datowany podpis fotografii. Reprodukcja bez zmian.
s. 16 — Jakow Guminer, Arytmetyka kontrplanu, 1931. Jakow Guminer, 1931; IZOGIZ, Moskwa–Leningrad. Plakat i opis domeny publicznej; katalog Muzeum Ałabina, КП-17673/81/27. Reprodukcja bez zmian.
s. 17 — Wóz ze zbożem i transparentem „Pierwszy chleb dla państwa". Fotografia historyczna; autor niezidentyfikowany. Transparent w języku ukraińskim: „ПЕРШИЙ ХЛІБ ДЕРЖАВІ".
s. 18 — Pogłowie zwierząt gospodarskich w ZSRR przed kolektywizacją i po niej. Wykres opracowany ponownie przez Vatnik Soup na podstawie zaokrąglonych danych dla całego Związku Radzieckiego przytoczonych przez Stephena Kotkina w „If Stalin Had Died…", 6 listopada 2014. Porównanie stanu przed i po odpowiada jego opisowi przemian z lat 1928–33; daty poszczególnych szeregów danych mogą się różnić.
s. 19 — Chłopie! Oddaj broń czerwonoarmiście, 1919. Wasilij N. Kostianicyn (1881–1940), 1919. Litografia barwna, Moskwa, Wydział Literatury i Wydawnictw Zarządu Politycznego Rewolucyjnej Rady Wojennej. Rosyjska Biblioteka Państwowa, 01006567374; Wikimedia Commons, reprodukcja dzieła w domenie publicznej. Cały oryginał 3 977 × 6 022.
s. 20 — Gospodarstwa państwowe i przedsiębiorstwa wpisane na czarne listy, 1932–1933. Ukraiński Instytut Badawczy Uniwersytetu Harvarda, MAPA Digital Atlas of Ukraine. Zachowano całą wybraną mapę.
s. 21 — Głód zmusza chłopów do wędrówki, 1933. Alexander Wienerberger, 1933; plansza 10 w Ewald Ammende, Muss Russland hungern? (1935). Skan: Nigel Colley; opis w Wikimedia Commons.
s. 22 — Ołeksandra Radczenko. Portret reprodukowany przez Ukraiński Instytut Pamięci Narodowej i Istorychna Pravda; autor fotografii niepodany.
s. 23 — Szacunkowa liczba nadmiarowych zgonów w radzieckiej Ukrainie według lat, 1932–34. Vatnik Soup. Wykres opracowany ponownie na podstawie Omelian Rudnytskyi, Nataliia Levchuk, Oleh Wolowyna, Pavlo Shevchuk i Alla Kovbasiuk, Demography of a Man-Made Human Catastrophe (2015), tabela 6, s. 65. Roczna liczba nadmiarowych zgonów; bez utraconych urodzeń.
s. 24 — Nadmiarowe zgony według regionów w sowieckiej Ukrainie, 1932–1934. Przerysowano dla Vatnik Soup. MAPA Digital Atlas of Ukraine, Ukrainian Research Institute, Harvard University. © 2018 The President and Fellows of Harvard College. Dane: Oleh Wolowyna, Omelian Rudnytskyi, Nataliia Levchuk, Pavlo Shevchuk, Alla Kovbasiuk.
s. 24 — Masowy cmentarz — morze wydm, 1933. Alexander Wienerberger, 1933; plansza 20 w Ewald Ammende, Muss Russland hungern? (1935). Skan: Nigel Colley; opis w Wikimedia Commons.
s. 25 — Ofiary głodu, Charków, 1933, album Innitzera. Alexander Wienerberger, wiosna–lato 1933. Album Innitzera (1934), s. 9, PD 10, Archiwum Diecezjalne w Wiedniu. HREC Holodomor Photo Directory. Zachowano całą kartę albumu ze skanu o rozdzielczości 8 703 × 6 242 piksele.
s. 25 — Dziewczynka i koza, Charków, 1933. Fotografia z Charkowa, 1933: Alexander Wienerberger, dziewczynka i koza; kolekcja Innitzera, Archiwum Diecezjalne w Wiedniu. Opis w Wikimedia Commons: domena publiczna; zachowano cały obraz.
s. 27 — Ukraina, 1932: dość zboża, by zapobiec klęsce głodu. Vatnik Soup. Oryginalny wykres na podstawie Markevich, Naumenko i Qian, The Causes of Ukrainian Famine Mortality, 1932–33 (2024/2025), tabela 1 i część 3. Produkcja zboża i skup państwowy; różne populacje odniesienia przy przeliczeniach na dzienne ekwiwalenty. Ilość pozostawionego zboża nie jest pomiarem spożycia.
s. 28 — Radziecki eksport zboża, 1929–1933. Wykres punktowy Vatnik Soup na podstawie wiersza „Хлебные культуры" w publikacji CUNChU Gosplanu *СССР в цифрах*, Moskwa, 1935, s. 574–575, tabela 5. Skan źródła. Łączne wielkości dla ZSRR w tonach; pięć punktów rocznych połączonych prostymi odcinkami.
s. 28 — Eksport głównych towarów z ZSRR, 1926/27–1933. TsUNKhU Gosplanu, *СССР в цифрах* (*USSR in Figures*), Moskwa, 1935, s. 574–575. Skan udostępniony przez Liberpedię; opis pliku oryginalnego. Zachowano cały dwustronicowy obraz bez zmian.
s. 30 — Mykoła Łemyk. Mykoła Łemyk, autor fotografii i data niepodane. Portret reprodukowany w tekście Wołodymyra Birczaka „Убити одного, щоб врятувати мільйони. Атентат Миколи Лемика", 21 października 2018.
s. 31 — Famine en U.R.S.S., 1933. Russian Economic Bulletin; mapa towarzysząca A. Markoff, Famine in USSR (Paryż, 1933). Pełna reprodukcja w Wikimedia Commons.
s. 32 — New York Evening Post, fragment pierwszej strony, 29 marca 1933. H. R. Knickerbocker, *New York Evening Post*, 29 marca 1933. Oryginalny fragment pierwszej strony dostarczony przez archiwum rodziny Garetha Jonesa; reprodukcja bez zmian.
s. 33 — Linia montażowa moskiewskiej fabryki Forda, 6 listopada 1930. Ze zbiorów The Henry Ford. Dar Ford Motor Company. „Assembly Line at Ford Motor Company Moscow Plant, 1930", data przedstawionego wydarzenia: 6 listopada 1930; THF25098, obiekt P.O.5827. Cały plik do pobrania z muzeum.
s. 34 — Domy w Arthurdale, czerwiec 1935. Walker Evans, „Homes. Arthurdale project. Reedsville, West Virginia", czerwiec 1935. Biblioteka Kongresu, Dział Grafiki i Fotografii, LC-DIG-fsa-8c52916; LC-USF342-000840-A. Opis obiektu, kolekcja FSA/OWI, brak znanych ograniczeń.
s. 35 — Kto kogo? Dogonić i przegonić, plakat radziecki, 1929. Pierwszy Kolektyw Stowarzyszenia Artystów Rewolucji (AChR); indywidualny autor niezidentyfikowany. Plakat przygotowany na podstawie materiałów Gosplanu pod redakcją Gławpolitproswietu, [1929]. Rosyjska Biblioteka Państwowa, 01008529874; opis w Wikimedia Commons, oznaczenie domeny publicznej. Pełna reprodukcja bez zmian.
s. 36 — Walter Duranty, portret opublikowany w 1919 roku. Portret opublikowany w *The Literary Digest History of the War*, 1919, s. x; Funk & Wagnalls, opracowanie Francis Whiting Halsey. Autor fotografii niepodany. Opis pliku w Wikimedia Commons, domena publiczna w Stanach Zjednoczonych; obraz bez zmian.
s. 37 — Friedrich August von Hayek, portret bez daty. Portret udostępniony przez Mises Institute (DickClarkMises), za pośrednictwem Wikimedia Commons, CC BY-SA 3.0; obraz bez zmian.
s. 38 — Walter Duranty, Russians Hungry, But Not Starving, 31 marca 1933. Walter Duranty, „Russians Hungry, But Not Starving", *The New York Times*, 31 marca 1933, s. 13. Wycinek prasowy reprodukowany bez zmian. Artykuł oryginalny, The New York Times; zarchiwizowana transkrypcja.
s. 40 — Gareth Jones, Famine Rules Russia, Evening Standard, 31 marca 1933. Gareth Jones, „Famine Rules Russia", *Evening Standard*, 31 marca 1933. Oryginalny wycinek dostarczony przez archiwum rodziny Garetha Jonesa; cały obraz reprodukowany bez zmian. Autor oryginalnej fotografii we wstawce niepodany.
s. 41 — Mr. Jones: oficjalny plakat filmowy (2019). Oficjalny plakat filmu *Mr. Jones* (2019), reżyseria Agnieszka Holland. Ilustracja: materiały prasowe Samuel Goldwyn Films.
s. 41 — In the Shadow of Stalin: The Story of Mr. Jones: okładka (2024). Okładka *In the Shadow of Stalin: The Story of Mr. Jones* (Oni Press, 2024), autorka Andrea Chalupa, ilustracje Ivan Rodrigues. Ilustracja: Oni Press.
s. 44 — Rafał Lemkin (1900–1959). Fotografia bez daty. American Jewish Historical Society, Raphael Lemkin Collection, P-154, Box 1, Folder 15, Photograph 6. Obraz cyfrowy: Center for Jewish History, za pośrednictwem Wikimedia Commons. Fotografia bez daty; autor niezidentyfikowany. Oświadczenie instytucji w Flickr Commons o prawach: brak znanych ograniczeń prawnoautorskich. Zachowano cały obraz.
s. 52 — Włodzimierz Lenin w Gorkach, 1923. Włodzimierz Lenin w Gorkach, 1923. Fotografia przypisywana Marii Uljanowej w opisie pliku Wikimedia Commons; domena publiczna. Reprodukcja bez zmian.
s. 53 — Feliks Dzierżyński, 1923. Feliks Dzierżyński, 1923: Bundesarchiv, Bild 102-00032; autor fotografii niepodany. Wikimedia Commons, CC BY-SA 3.0 Niemcy; fotografia wykadrowana.
s. 53 — Replika pomnika Dzierżyńskiego przy siedzibie SWR, 2023. Fotografia z odsłonięcia przy siedzibie SWR, Jasieniewo, Moskwa, 11 września 2023; autor fotografii niezidentyfikowany. Relacja z uroczystości, Rosyjskie Towarzystwo Historyczne. Fotografia reprodukowana w całości bez zmian.

s. 54 — Rozkaz Lenina o wieszaniu, 11 sierpnia 1918: obie strony oryginalnego rękopisu. W. I. Lenin. Biblioteka Kongresu, Revelations from the Russian Archives: strona 1, strona 2. Pełne reprodukcje archiwalne, bez zmian.
s. 55 — Stalin, fotografia policyjna z Batumi, 1902. Zarząd Żandarmerii w Batumi, fotografia policyjna, 1 kwietnia 1902; autor fotografii niezidentyfikowany. Archiwum II Akademii Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Gruzji (dawniej IMEL), zgodnie z identyfikacją w opisie Wikimedia Commons; reprodukowana tam z Ronald Grigor Suny, Stalin: Passage to Revolution (2020), plansza 18. Reprodukcja w domenie publicznej; wykadrowana w celu usunięcia podkładu fotograficznego.
s. 57 — Portret Stalina i strona tytułowa książki o Kanale Białomorsko-Bałtyckim, 1934. Autor fotografii niezidentyfikowany. Widoczna strona tytułowa z 1934 roku wymienia Maksyma Gorkiego, L. L. Awerbacha i S. G. Firina jako redaktorów. Cała fotografia, bez zmian.
s. 59 — Jeżow usunięty z fotografii znad Kanału Moskwa–Wołga. Oryginalna i retuszowana wersja fotografii znad Kanału Moskwa–Wołga, 1937; autor fotografii niezidentyfikowany. Powiązane odbitki: David King Collection, opis wystawy Metropolitan Museum. Oryginał i wersja retuszowana, opisy Wikimedia Commons wskazujące domenę publiczną. Porównanie reprodukowane w całości bez dalszych zmian.
s. 61 — Antysemickie przedstawienia podczas pochodu pierwszomajowego w Moskwie, 1 maja 1972. © Vladimir Sichov. Moskwa, 1 maja 1972. Fotografię zidentyfikowano na podstawie podpisu i bezpośredniego wskazania autora w Izabella Tabarovsky, „Soviet Anti-Semitic Cartoons", ilustracja 1. Zachowano oryginał.
s. 61 — „W jednym zaprzęgu": radziecka karykatura antysemicka i antyukraińska. Radziecka karykatura ukraińska „В одній упряжці" („W jednym zaprzęgu"). Autor i data pierwotnej publikacji niezidentyfikowane. Reprodukcja we wpisie Sergeja Sumlenny'ego z 6 października 2023, zachowanym przez Thread Reader, wpis 9. Cały obraz źródłowy.
s. 63 — Stalin i Ribbentrop na Kremlu, Moskwa, 23 sierpnia 1939. Bundesarchiv, Bild 183-H27337; autor fotografii niezidentyfikowany. Opis fotografii archiwalnej, CC BY-SA 3.0 Niemcy. Reprodukcja zachowana bez dalszych zmian.
s. 66 — Churchill, Roosevelt i Stalin w Jałcie, luty 1945. Korpus Łączności Armii USA. Churchill, Roosevelt i Stalin na konferencji jałtańskiej, Pałac Liwadyjski, luty 1945. National Archives, 531340, 111-SC-260486; reprodukcja w Wikimedia Commons. Fotografia rządu federalnego USA w domenie publicznej; cały obraz bez zmian.
s. 67 — Stalin uśmiechający się i machający ręką, Moskwa, 1 maja 1946. Keystone. Plac Czerwony, 1 maja 1946. Czysta reprodukcja fotograficzna opublikowana przez Watson. Zachowano pobrany obraz oryginalny.
s. 69 — Pszenica i niebo w barwach narodowych Ukrainy. Ilustracja przedstawiająca pszenicę i niebo; autor niepodany.
s. 70 — Zwijanie jedwabiu w Japonii, ok. 1910. Biblioteki Uniwersytetu Wiktorii. „Reeling Silk in Large Skeins", Japonia, ok. 1910; ręcznie barwione szklane przezrocze fotograficzne. Autor fotografii niezidentyfikowany. Reprodukcja w Wikimedia Commons z oznaczeniem brak znanych ograniczeń prawnoautorskich; cały obraz bez zmian.
s. 74 — Tablica pamiątkowa Ludwiga von Misesa, Lwów. Tablica pamiątkowa Misesa, Lwów, fotografia datowana na 2015 rok: Фотографії старого Львова. Autor fotografii niepodany.
s. 76 — Ludwig von Mises, Economic Calculation in the Socialist Commonwealth, wydanie z 2014 roku. Mises Institute. Okładka wydawcy.
s. 77 — F. A. Hayek, Individualism and Economic Order, wydanie University of Chicago Press. University of Chicago Press. Okładka wydawcy.
s. 78 — Amartya Sen w Kolonii, 28 listopada 2007 roku. Amartya Sen w Kolonii, 28 listopada 2007 roku. Fotografia: Elke Wetzig (Elya). Wikimedia Commons, CC BY-SA 3.0.
s. 78 — Amartya Sen, Poverty and Famines. Amartya Sen, *Poverty and Famines*. Wydanie angielskie, Oxford University Press. Oxford University Press / Apple Books.
s. 78 — Amartya Sen, Development as Freedom. Amartya Sen, *Development as Freedom*. Wydanie w miękkiej oprawie, Vintage, 2000. Penguin Random House.
s. 80 — Leszek Kołakowski, Amsterdam, 9 marca 1971. Bert Verhoeff / Anefo, Nationaal Archief, 924-3417, 9 marca 1971. Wykadrowany portret za pośrednictwem Wikimedia Commons, CC BY-SA 3.0 Holandia. Istniejący kadr reprodukowany bez dalszych zmian.
s. 85 — Pisarze WAPLITE, Charków, 1926–1927. Autor fotografii nieznany. Fotografia grupowa WAPLITE, Wikimedia Commons.
s. 87 — Polskie wydanie tajnego referatu Chruszczowa, Warszawa, marzec 1956. Fotografia: Wikiwlh, 25 lutego 2017, Wikimedia Commons, CC BY-SA 4.0. Polski druk do wewnętrznego użytku partyjnego, Warszawa, marzec 1956. Cała fotografia oryginalna bez zmian.
s. 88 — Marsz pamięci Hołodomoru, Winnipeg, 1983. Archiwum fotograficzne Winnipeg Free Press, rekord 48934.
s. 89 — Od pierestrojki do niepodległości — 1991. WeaponizingArchitecture, CC BY 4.0. Poparcie dla niepodległości według regionów, 1 grudnia 1991 roku. Odsetki regionalne zaokrąglono; opublikowany wynik ogólnokrajowy wyniósł 90,32%. Central Electoral Commission / Kuras Institute, p. 160. Vatnik Soup: nowe kolory, podpisy i tytuł.
s. 91 — Instrukcja biura partyjnego rejonu iziumskiego, 31 maja 1934. Reprodukcja Muzeum Hołodomoru opublikowana wraz z reportażem BBC Ukrainian z 2 czerwca 2015; czerwone podkreślenia są późniejszą adnotacją redakcyjną.
s. 93 — Kobiety krymskotatarskie, pocztówka z początku XX wieku. Pocztówka wydana przez Granbergs Konstindustri Aktiebolags Förlag, Sztokholm; autor fotografii niepodany. Opis pliku w Wikimedia Commons, fotografia w domenie publicznej; zachowano cały oryginalny obraz bez zmian.
s. 93 — Tradycyjny strój krymskotatarski, Ukraina, 2021. Beyé Shevkiyeva, fotografia tradycyjnego stroju krymskotatarskiego, CC BY-SA 4.0; fotografia oryginalna bez zmian.
s. 95 — Wołodymyr Zełenski, Bucza, 4 kwietnia 2022. Ronaldo Schemidt / AFP za pośrednictwem Getty Images, obraz 1239740939, 4 kwietnia 2022. Większy oryginał reprodukowany przez The Kyiv Independent; 6 340 × 3 972 piksele, zachowany bez zmian.
s. 97 — Margarita Simonian o tym, że głód jest „całą naszą nadzieją", 17 czerwca 2022. Międzynarodowe Forum Ekonomiczne w Petersburgu, 17 czerwca 2022. Kadr z filmu z oznaczeniem UkraineWorld i angielskimi napisami, reprodukowany bez dalszych zmian. Rosyjska transkrypcja, OTR/Kreml; datowana ponowna publikacja filmu.
s. 98 — Wyobrażone „Boże Narodzenie 2023" w propagandowym skeczu RT. RT. Kadr ze skeczu bożonarodzeniowego przywołanego w tekście, z logo RT i oryginalnymi tekstami ekranowymi po angielsku i rosyjsku. Pełny zrzut reprodukowany bez dalszych zmian.
s. 102 — Paweł Gubariew: sześć kadrów z filmu, październik 2022. Sześć pełnych kadrów z filmu oznaczonego Russian Media Monitor, z angielskimi napisami i oryginalnym oznaczeniem Военкор Котенок Z. Mówca: Paweł Gubariew. Oryginalne kadry reprodukowane bez przycinania i zmian; pełny cytat przepisano w sąsiednim podpisie. Datowana relacja z tamtego czasu; film.
s. 105 — Marija Lwowa-Biełowa. Kadr z fragmentu filmu UNITED24 z angielskimi napisami. Kadr z filmu z oznaczeniem UNITED24, angielskimi opisami i napisami. We fragmencie podano, że wykorzystany materiał pochodzi od „russian media". Pełny zrzut reprodukowany bez dalszych zmian.
s. 106 — Negowanie Hołodomoru przez rosyjskie MSZ, 30 listopada 2022. Ministerstwo Spraw Zagranicznych Rosji, @mfa_russia, 30 listopada 2022. Zrzut ekranu.
s. 107 — Odtworzona płaskorzeźba ku czci Stalina na moskiewskiej stacji metra Taganskaja, odsłonięta 15 maja 2025. Evgenia Novozhenina / Reuters. Cała fotografia reprodukowana bez zmian.
s. 109 — Liczba nowych pomników Stalina. Grafika Vatnik Soup na podstawie Tochka i Agentstvo.
s. 110 — Fale usuwania pomników Lenina. Grafika Vatnik Soup na podstawie Harvard MAPA i Ukraińskiego Instytutu Pamięci Narodowej.
s. 111 — Lenin przemieniony w Dartha Vadera, Odessa, 21 listopada 2015. © Niels Ackermann / Lundi13, Odessa, 21 listopada 2015, z *Looking for Lenin*, z Sébastienem Gobertem. Opublikowana fotografia i podpis; fotografia bez zmian.
s. 111 — Odnotowane przypadki usunięcia posągów Lenina, grudzień 2013–październik 2014. „Raining Lenins", Mapping Cultural Space Across Eurasia, Uniwersytet Harvarda, „Mapa Ukrainy pokazująca daty i miejsca obalenia wszystkich posągów Lenina od 2013 roku". Reprodukcja całej istniejącej mapy; oryginalna legenda obejmuje okres od grudnia 2013 do października 2014.
s. 112 — Pusty cokół pomnika Lenina, Kijów, 8 grudnia 2013. Pohorynsky, Good Bye, Lenin! (01).JPG, 8 grudnia 2013, CC BY-SA 3.0. Zachowano całą fotografię.
s. 112 — Rozbite popiersie Stalina, Zaporoże, 25 listopada 2017. Mykyta Dolinnikov / Facebook, reprodukcja w UNIAN, 25 listopada 2017. Fotografia zachowana bez zmian.
s. 112 — Lenin ustawiony pod okupacją, Heniczesk, kwiecień 2022. Hennadiy Maliukov / Facebook, reprodukcja w Ukrainska Pravda, 18 kwietnia 2022. Zachowano cały obraz.
s. 112 — Popiersie Stalina odsłonięte pod okupacją, Melitopol, 8 maja 2025. Biuro prasowe KPRF. Relacja organizatora, 8 maja 2025; fotografia reprodukowana przez Ukrainska Pravda. Zachowano całą fotografię popiersia.
s. 115 — Spalone ukraińskie podręczniki, doniesienie z okupowanego obwodu ługańskiego. Fotografia opublikowana przez kanał Telegram Skhidnyi (@samotniyskhid), reprodukowana w Tribun, 12 kwietnia 2024.
s. 116 — Rosyjskie podręczniki i narracja o aneksji w szkole w Borowej, listopad 2022. © 2022 Human Rights Watch. Fotografie wykonane w Borowej, obwód charkowski, w listopadzie 2022; Education under Occupation, 20 czerwca 2024. Sfotografowana strona podręcznika historii zawiera przemówienie Putina z 18 marca 2014. CC BY-NC-ND 3.0 US.
s. 118 — Wołodymyr i Ołena Zełenscy przy pomniku, 23 listopada 2024. Prezydent Ukrainy, upamiętnienie ofiar Hołodomoru, 23 listopada 2024, fotografia 460849. Oryginalny obraz 1 280 × 853, bez zmian. Informacja na stronie: CC BY-NC-ND 4.0.

s. 120 — Znicze upamiętniające Hołodomor, Lwów. Znicze pamięci, Lwów, 23 listopada 2013: DixonD, Wikimedia Commons, CC BY-SA 3.0; fotografia bez zmian.

VATNIK SOUP / DOSSIER PAMIĘCI HISTORYCZNEJ

NR 1

Hołodomor — ludobójstwo

Dossier pamięci historycznej Vatnik Soup

listopad 2026

Prawda ma znaczenie. Historia ma znaczenie. Pamięć ma znaczenie. W Vatnik Soup prowadzimy rzetelne badania i demaskujemy kremlowską propagandę wykorzystywaną do usprawiedliwiania agresji i okupacji, także przypominając historię, by przeciwstawiać się watnickiemu rewizjonizmowi.

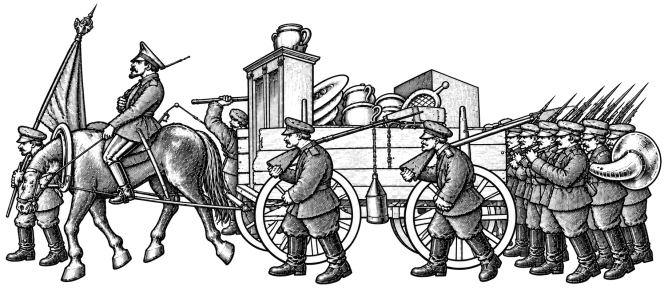

Wojska rosyjskie opuszczające Lwów z łupami, 22 czerwca 1915 roku.

Vatnik SOUP

www.vatniksoup.com

Dlaczego gotujemy zupę

O Vatnik Soup

Proszę wesprzeć naszą pracę

Wszystkie Dossier pamięci historycznej